

ГРИГОРІЙ НАШ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Київ
Богдана
1993

ББК 63.3(4 УКР)
Н37

Наш Г.

Історія українського народу.— К.: Богдана,
1993.— 248 с.

У книзі в популярній формі викладено історію України
від найдавніших часів до початку нашого сторіччя.

Розрахована на учнів шкіл та гімназій, а також масо-
вого читача.

Друкується за виданням т-ва «Час» у Києві, 1919 р.

Розділ I ДОКНЯЖІ ЧАСИ

СТАРОДАВНЄ ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ

За старих часів на тих землях, які складають нинішню Україну, люди не знали хліборобства, а жили з скотарства. Розплоджували череди товару, косяки коней, отари овець. М'ясом та молоком годувалися, а з шкур робили одягу та взуття.

Хат не робили, а жили в куренях. Курені складали з тичок та обгортали їх шкурами.

Жили вони великими сім'ями, навіть душ по сто, по двісті, бо діти, виростаючи, дружилися, але від батьків не відрізнялись. Порядкував у сім'ї найстаріший. Усе добро вважалося спільним.

На однім місці довго не стояли. Як тільки скотина випасала пашу, враз складали курені й все добро на вози та й рушали далі на кращу пашу.

Так завше й мандрували вони з краю до краю. Не знали своєї землі, не мали своєї батьківщини.

Розповісти й списати: З чого в старовину жили люди? — В що вдягалися та взувалися? — В яких житлах жили? — Яким гуртом жили? — Хто порядкував у сім'ї? — Де вони жили? — Чи мали свою батьківщину?

Мандрівники на Україні.— Наша земля багата на пашу. Тим-то сюди здавна сунулась сила всякого люду.

Хто був дужчий, той вигонив слабшого й осідав на його місце. Отак і перебували тут всякі мандрівники кільканадцять сот літ. По стародавніх книгах записано, що літ за сімсот до Різдва Христового на українських землях пасли свої череди скіфи. Скіфів вигнали сармати, а сарматів гунни. Аж за гуннами прийшли на наші землі предки наші слов'яни.

Розповісти й списати: Чи здавна живуть люди на нашій землі? — Через що намагались переходити? — Які саме народи перебували тут?

СЛОВ'ЯНИ

Карпати — гніздо слов'ян. Звідки прийшли слов'яни й коли аме, те невідомо. Гадають, що вони оселились вперше на Карпатах. Коли ж у Карпатах стало тісно, почали звідти розходи-

ISBN 5-7707-4950-4

тись. Деякі сім'ї пішли на захід сонця, деякі — на південь, а інші — на схід сонця.

Ті, що пішли на захід, згодом розплодилися в великі племена поляків, чехів, словаків та кашубів. На півдні склалися з них племена сербів, болгар, хорватів та словінців.

Східні слов'яни. Слов'янські сім'ї, що йшли з Карпатів на схід сонця, оселялися на берегах Дністра, Бугу, Прип'яті, Дніпра, Дону та інших річок.

Оселялися вони тут поблизу річок, щоб було де скотину поїти, рибу ловити, звіра бити та легко переїхати з одного краю до іншого, бо тоді ж не то що залізниць, а навіть битих шляхів ніде не було й найкращою дорогою була річка.

Розселення. Оселялись слов'яни вільно, де хто хотів. Приходила сім'я слов'ян на берег річки, вибирала добре пасовисько, рубала ліс, будувала курені й осідала тут на хазяйство.

В іншій місці оселялася друга сім'я, а ще далі — третя й т. д. Так і осаджувались слов'яни по всяких річках. Хто раніше рушив з Карпатів, той оселився ближче до гір, а хто пізніше, той аж ген-ген забрався на схід.

На нових місцях слов'янські сім'ї розмножувались.

Родина. Раніш отак було: як хто відділявся від батьків, той, шукаючи доброї паші, іноді так одіб'ється від них, що й забуде про свій рід. А тепер хоч хто й відокремлювався, то далеко від батьків не відходив, бо по берегах українських рік паші було доволі; отже він тут поблизу й оселявся. Через те всяку стару сім'ю помалу-малу обсідали кругом нові сім'ї, родина. І вже як траплялось яке лихо, то всі гуртом боронилися.

Кожною сім'єю порядкував свій старшина (найстарший серед сім'ї).

Віче. Як же діло стосувалося всього роду, то всі старшини збиралися на раду, що звалася «віче». Там вони обмірковували, що й як треба зробити, щоб усім гаразд жилося.

Племена. Сім'ї згодом розмножилися у великі племена. Усім племенам сусіди поприкладали прізвиська.

Одних прозвали по найменню старшини, других — по місцевості, де вони оселилися, а інших — по будь-якій їхній прикметі.

Плем'я, що розселилось по дрегвистих берегах р. Прип'яті, прозвали «дреговичами»; те, що оселилось по лісистих берегах р.р. Тетерева та Горині — «деревліанами»; що жило по рівних полях Дніпра — «полянками»; на північ од полян — «кривичі» та «радимичі»; по Десні, Сеймі та Сулі — «сіверяни»; по Дністрові та Бугові — «угличі» та «сиверці»; за р. Случем — «дуліби» й т. ін.

Розповісти й описати: Звідки прийшли слов'яни? — Де вперше оселилися? — Де й які слов'янські народи витворилися? — Як складалася слов'янська родина? — Хто ними керував? — Що таке «віче»?

ЖИТТЯ СЛОВ'ЯН

Ловецтво. Жили слов'яни просто. Грамоти не знали й хазяйнувати добре не вміли. Жили з того, що плодили всяку худобу, ловили в річках рибу та били в лісах звіра. Тоді плодилися тури (дикі бики), олені, лосі, ведмеді, дикі кабани, барси, вовки, лисиці й інша звірина. По степах ловили й приручали диких коней.

Бджільництво. Кохалися в бджільництві. Наглядали по лісах за дуплами, де роїлися бджоли, й брали з них мед. Окрім того, тримали бджіл у вуликах коло хат, по садках.

Хліборобство. Пізніше слов'яни навчилися хліборобству. Вони сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес. Гречки, здається, не мали. Землю обробляли плугами, ралами, боронами, заступами (лопати, рискалі), сапами й т. ін.

Зерно мололи ручними жорнами, бо млинів робити не вміли.

Торгівля. До слов'ян приїздили по річках заморські купці й провадили з ними торгівлю.

Щобільше звикли слов'яни до хліборобства, то міцніше осідали на своїх землях. Тепер уже не рука їм була мандрувати з місця на місце: важко було тягати за собою все хазяйство (рала, плуги та врожаї збіжжя).

Перестали вже й по куренях жити, почали хати будувати.

Вбрання. Вбиралися слов'яни в білі полотняні сорочки та штани. Зверху надягали влітку свитки та киреї, а взимку ще й кожухи. Взувалися в чоботи, а літом у ременні постолі. Шапки носили смушеві й плетені брили. Жінки, крім одержі, носили наміста з дукачами, в коси вплітали мідні, срібні та золоті кільця; на руки чіпляли всякі персні, а до вух — сережки. Персні та сережки носили й чоловіки. Заможні люди пишалися шовковою або золототканою та грезетовою одежею, золотими гудзиками, золотокованими чересами (поясами) тощо; а бідніші носили тільки полотняну або вовняну одежу.

Розповісти й списати: З чого слов'яни жили? — Яких звірів ловили, били й приручали? — Як кохалися в бджільництві? — У кого навчилися хліборобству? — Що сіяли? — Чим обробляли землю? — З ким торгували? — Як од хліборобства змінилося життя слов'ян? — В що слов'яни вдягалися? — Чим і як прикрашалися?

СЛОВ'ЯНСЬКА ВІРА ТА ЗВИЧАЇ

Поганські боги. Слов'яни були поганської віри. Більше за все шанували світло й тепло. Вірили, що сонце найстарший бог. Звали його Сварог. Вірили, що у сонця є діти — всякі сили природи: грім, дощ, блискавка. Звали їх Сварожичами. Крім того, сонце звали «Даждь Бог», а грім — «Перуном». Вірили, що є

бог, який доглядає скотину. Звали його «Велес». Вірили слов'яни, що в кожній хаті є свій хатній бог — «домовик», у лісі — «лісовик», або «полісун», у воді — «водяник» та русалки.

Богомільні й молитви. Кожен молився сам за себе, сам і жертву богові давав. Ні храмів, ні священиків (жертів) у них не було. Хто де хотів, там і молився. Молилися, наприклад, так: у жнива брав чоловік корець проса, підіймав до неба й казав: «господи, ти давав нам страву, дай нам її й тепер по достатку». Найбільше ставали на молитву по тихих місцях над водою, в лісах, в хащах, де найдужче відчувалась сила божа — краса природи.

Свята. У слов'ян були й свята, в які вони гуртом шанували своїх богів. Молилися їм, приносили жертви й величали своїми піснями, танцями та грищами.

Всі слов'янські свята були веселі.

а) **Коляда.** У грудні святкували вони коляду — народження бога сонця. Слов'яни вірили, що сонце щороку родиться нове. В особливих піснях, що звалися «колядками», вони й величали народження нового бога.

б) **Масниця.** На провесні святкували масницю — похорон зими. Робили з соломи опудало зими, вивозили його на санках у поле, танцювали навколо його, співали жартівливих пісень і палили його. Це мало визначати загибель зими.

в) **«Діди».** Коли сніги розтавали й наверх вибивалася зелена травиця, слов'яни святкували день «дідів». Збирались на гробках своїх родичів, пили там, їли, величали покійників і залишали їм на могилках всяку страву. Вони вірили, що покійники, проспавши цілу зиму, навесні прокидаються й після довгого сну дуже голодні.

г) **Веснянки.** Під час весняного рівнодення святкували веснянок. Дівчата завітчувались вінками, заплітали шум, танцювали й виспівували веснянкові пісні та гаївки.

г) **Купайло.** Серед літа молодь святкувала Купайло. Дівчата пускали вінки на воду, стрибали з парубками через багаття, величали Купайла в піснях. Вірили, що в ту ніч цвіте папороть, що з того дня деякі трави набирають цілющої сили.

Робили собі слов'яни й ідолів (постаті бога з каменя або дерева), але не багато.

Життя померлих. Вірили слов'яни, що померлі живуть на тім світі так само, як і на цім: їдять, п'ють, хазяйнують, воюють і т. ін. Тим-то, ховаючи покійника, вони клали йому, воюють і на тім світі кращу одягу, зброю, їжу й т. ін.

Забивали навіть худобу та коней й клали йому для вжитку, щоб і цим він там не журився. Не раз і безпорадна вдова вбивала себе над труною чоловіка, щоб вкупі з ним перейти на того-світне життя, щоб там не одружився з іншою.

Похорон. Арабський письменник, що подорожував за тих часів серед слов'ян, так описує похорон багатого купця: «Його вбрали в найкращу одягу, посадили в човен, розіпнули над ним намет, поклали коло нього його зброю, всяку їжу та питво. Спитали його невідьничу, чи не схоче яка вмерти разом з ним, щоб жити з ним і душами його родичів у гарнім золотім саду (цебто в раї). Одна згодилася. Її вбили й поклали вкупі з мерцем. Порубали на шматки двох коней, дві корови, собаку, півня, курку й це вкинули в човен до покійників. Далі все те підпалили, а коли воно згоріло, то насипали над ним високу могилу».

По других місцях небіжчиків просто палили, а попіл та недогарки збирали в гарнець та й закопували. Здебільше покійників закопували в землю, як і тепер.

Могили. Для багатих та значних копали глибоку яму, стіни її обмуровували й клали туди все добро для небіжчика, а зверху насипали високу могилу. На могилі справляли поминки («тризни»): пили, гуляли й впоряджали всякі грища.

Вчені люди розкопують тепер оті могили, розкидані скрізь по степах України, знаходять там всякі речі й по тих речах довідуються, як жили в старовину слов'яни.

Одруження. Жінок собі слов'яни брали по умові або купували, або викрадали, а після того сплачували за них батькам. І до цього часу zostались ще в весільних обрядах спомини стародавнього побуту.

Тепер на весіллі, як приходить молодий забирати молоду, то її родичі (звичайно малі хлопчики) стають на покуті й не пускають його до молодої, вимагаючи платні, а інші сідають верхи на лозинку та й ганяють тричі навколо хати, вимахуючи шаблею (дубцем яким). В той час дружки співають:

Припадь, припадь, Марусино, до столу:
Обступили боярчики довкола
Кіньми грають, двір рубають,
Шабельками витинають,
Марусини шукають.

Після того молодий платить хлопчикам якусь копійку, й вони пускають його сісти поруч з молодою.

Все це зосталося від стародавнього звичаю, коли молодий справді викрадає, одбивав або купував собі молоду.

Становище жінки. Багаті слов'яни мали й по дві жінки. Вони жінок своїх шанували й поважали, поводитися з ними чемно, як з господинями, а не наймичками. Жінки мали в сім'ї такі самі права, як і чоловіки.

Розповісти й списати: Якої віри були слов'яни? — Кого вважали за богів? — Де й які в них були боги? — Де слов'яни молилися й як? — Які

в них були свята? — Які свята zostалися до цього часу? — Чим сього-
часна коляда й масниця відрізняються від стародавніх? — Як слов'яни
ховали мерців? — Який вигляд тепер мають ті жогали? — Хто їх розко-
пує й для чого? — Як слов'яни дружилися? — Які весільні обряди збе-
реглися до цього часу? — По скільки жінок брали слов'яни? — Як вони
ставилися до жінок? — Які права мали жінки?

СЛОВ'ЯНСЬКІ СУСІДИ

а) Греки. По той бік Чорного моря здавна жили греки. Дер-
жава їх в IX—X століттях була велика й могутня, а найбільшим
городом був Царгород.

Царгород. Він славився на весь світ своєю красою та ба-
гатством. Греки були найосвіченішим народом того часу. Вони
знались у майстерствах та мистецтві, були багаті й любили тор-
гувати. Грецькі купці їздили по всьому світу. А де було зручно,
то й осаджувались там на життя цілими осадями (колоніями).

Колонії. Такі осаді літ за сімсот до Різдва Христового пов-
стали й на нашому березі Чорного моря. На лимані Дністра виріс
город Тирас, на лимані Дніпра — Ольвія, коло теперішнього Се-
вастополя — Херсонес, на місці Керчі — Пантікапея й другі.

Хазяйство греків. Греки заводили в колоніях всяке господар-
ство: сіяли хліб, садили виноград, ловили рибу. Окрім того вони
плавали човнами по Дніпрові, Дністрові та Донові, вишукували
слов'янські селища й розпочинали з ними торгівлю.

Торгівля. Греки продавали слов'янам вино, оливу, дорогі ма-
терії та вбрання, золоті та срібні прикраси, дорогі розмальо-
ваний грецький посуд та коштовну зброю, а собі купували зерно,
шкура, мед, віск, а особливо людей — невольників.

Згодом і слов'яни навчилися їздити до греків не тільки в
осаді (колонії), а навіть в самий Царгород. Зимою було нару-
бають в лісі над Дніпром силу дерева, нароблять човнів і спуска-
ють весною до Києва. Тут їм прироблюють керма та снасть.

Торгові переїзди. В червні до Києва з'їдуться купці з усієї
околиці, навантажать човни добром, наймуть озброєну сторожу
та й ідуть гуртом у дорогу. У Витичеві ще днів зо три постоять,
щоб зібратись до гурту всі відсталі й рушають далі. Шлях до
Царгороду був небезпечний. Скрізь на купців чатували вороги,
ласі пограбувати їх. Треба було дуже остерігатись їх і бути смі-
ливими та завзятими. Найбільш важко доводилось на порогах.
Плисти не можна, бо каміння заважає, а на березі по хашах та
по нетрях вороги чатують. Там човни витягали на берег. Невіль-
ники тягли їх або несли на плечах, а озброєна варта напоготові
йшла навколо.

Щасливо проминувши пороги, відпочивали на острові Хортиці
й дякували богам за щасливу путь.

Дійшовши до лиману, ночували на о. Березані, повертали пра-
воруч понад берегом Чорного моря й пливли у Царгород. Там
слов'янським купцям дозволялось жити тільки на передмісті, де
вони й торгували.

Користь від торгових зносин. Буваючи серед греків, слов'яни
навчилися в них багато чому корисному: майстерства всякого,
мистецтва не одного, хліборобства та добрих звичаїв. Потроху
стали переймати й християнську віру.

Освічені греки їздили з купцями до слов'ян і позаписували,
як вони жили. Ті записи збереглися до наших часів. Тепер їх
люди читають і дізнаються, як жили наші предки.

Стародавні грецькі записи. В тих записах сказано, що по су-
сідству з Візантією (Грецією) жили склавени та анти. Склавенами
греки називали тих, хто жив по Дунаю та на Балканах, а антами
тих, що жили по Дністрові та Дніпрові й далі на схід, тобто на-
ших предків.

Найдавніша звістка про антив іде з IV в. перед Р. Хр.

Анти й початок нашої історії. Отой час і вважається початком
нашого історичного життя, бо до того немає жодних відомостей
про нашу історію.

б) Фінни. На північ та на схід сонця сусідами слов'ян були
фінни. Вони були так само неосвічені, як і слов'яни, але жили
смирно та тихо.

в) Південні мандрівники. На півдні сусіди слов'ян часто міня-
лися. Сюди, в степи сунули з Азії всякі мандрівні орди. Одна
випихала другу. З ними слов'янам було багато клопоту. Орди
нападали на слов'янські селища, палили й грабували їх.

г) Варяги. Окрім того, через слов'янські землі переходили не
раз по Дніпру варяги, що жили на півночі. То був завзятий во-
йовничий народ. З півночі, з скандинавського півострова вони
ходили торгувати й грабувати греків, а по дорозі не минали й
слов'ян, грабували їх та забирали в неволю й продавали в Цар-
городі.

Розповісти й списати: Де жили греки? — Який найбільший їх город? —
Де були їхні колонії? — Що вони робили в колоніях? — Чим греки тор-
гували? — Як слов'яни їздили до них на торг? — Яка користь була
слов'янам від торгівлі з греками? — Як греки називали наших предків? —
Хто був сусідами слов'ян на півночі та на півдні? — Як вони жили з
слов'янами?

ПЕРЕМІНИ В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ

Багаті й бідні. Торгуючи з греками та воюючи з сусідами,
слов'яни потроху забували стародавні звичаї й набиралися нових.

Діти їхні почали відокремлюватись від батьків і жили власним
хазяйством. З того часу, мабуть, люди почали більше поділяться

на заможних і бідних. Доки жили вони одним гуртом, доти все добро належало родині, було спільне. Доти всі слов'яни були рівні. З того ж часу, як почали ділитися, то одному доставалося більше, другому — менше; один заробляв більше, другий — менше. Через те серед слов'ян з'явилися люди й багаті, й бідні. Бідні самі ходили коло землі, а багаті віддавали її в оренду бідним. Оренду сплачували медом, воском, шкурами, кінями, худобою, пашнею й т. ін.

Пани. З оренди хазяї багатіли й ставали заможними панами. Запаси всякого добра вони спродували чужоземним купцям і ставали ще заможнішими.

Городища й города. Щоб ніхто їх не обкрадав, вони будували навколо свого житла високі стіни та мури, копали рови та ставили озброєну варту. Таке укріплене місце звалось городищем. Навколо городищ оселялися бідніші люди. Вони й собі обгороджувалися тином або обкопувалися ровом. Отаке селище звалось вже городом (містом).

В городи приїздили купці з усяких країв. Там вони жили й торгували.

Купці, як і тепер, завше були розумніші за селян. Вони їздили по світах і багато дечого навчалися. Купці збиралися на «віче» й вирішали громадські справи. Що було купці в городі вимірюють, того й околишні слов'яни по селах слухалися.

Купці держали при собі озброєних людей для охорони свого добра й городів. Наймали їх найбільш серед завзятих вояків варягів. Коли селяни не слухали їх, то купці посилали свою сторожу «примучувать» непокірних селян. Через те городи стали осередком торгівлі й громадського життя, управління слов'янськими землями й зборищем військової сили.

Найдавніший та найславніший з-поміж городів був город Київ.

Розповісти й списати: Од чого змінювалися слов'янські звичаї? — Через що слов'яни поділилися на багатих та бідних? — Як слов'яни багатіли? — Хто будував городища? — Як виникали городи? — Хто правив усім в городах? — Через що купці мали силу над усім? — Осередком чого були городи?

КИЇВ

Київ. Коли саме й як заселився Київ, про те нічого певного невідомо. Дуже давно те діло сталося. Оповідають, нібито на тім місці, де тепер Київ, уперше оселився чоловік на прізвище Київ. Він зробив собі човна й перевозив людей через Дніпро. Його оселю прозвали Київ Перевіз. Згодом коло Кия оселилися люди й вирісло село, а далі й місто Київ.

Київ, Щек та Хорив. Переказують ще й так, начебто вперше на місці Києва оселилося три брати — Київ, Щек і Хорив та сест-

ра їхня Либідь. Київ оселився там, де тепер Десятинна церква, а брати далі по горах.

Для охорони від ворогів вони збудували сильний город там, де сидів Київ й прозвали його Київ.

Розповісти й списати, які легенди є про заснування Києва?

НОВГОРОД

Торговельні шляхи. В старі часи битих шляхів не було. Увесь крам возили річками. То були найдовші й найкращі шляхи. На озері Ільмені сходилося аж три таких шляхи: до варягів, до озера Ільмені сходилося аж три таких шляхи: до варягів, до Балгреків та до арабів. До варягів через р. Волхов, р. Неву та Балтійське море; до греків — через р. Ловать, трохи суходолом, де човни перевозили в Дніпро, Дніпром та Чорним морем аж до Царгороду; до арабів — р. Мстою, суходолом до р. Тверци, р. Тверцюю, р. Волгою та Каспійським морем аж до берегів Арабії.

Колонізація торговельних шляхів. Київські купці, шукаючи та спродуючи свій крам, роз'їздилися Дніпром та іншими річками далеко від Києва. Там на зручних місцях вони осідали слободами. За ними перебиралися й осідали там інші пересельці. Так слов'яни заселяли нові простори землі.

Новгород. Деякі київські купці здавна перебралися на берег р. Волхова коло оз. Ільменя. Там було дуже зручне місце для торгівлі. Отже, воно швидко заселилося. Збудували город. В протилежність старому городові Києвові його названо Новгород. Новгород швидко розрісся, розторгувався й став багатим городом.

Розповісти й списати: Чи густо в старовину було селищ? — Коло чого оселялися люди? — Через що коло річок? — Які тоді були шляхи? — Через що річки були найкращими шляхами? — Які були відомі торговельні шляхи? — Де вони сходилися? — Хто там оселився? — Як названо новий город? — Через що він швидко розрісся й розбагатів? — Показати на карті шляхи торговельні й Новгород.

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ВІЙСЬКО

Купці-вояки. Перебуваючи в дорозі та зазнавши всякої небезпеки, купці з своєю вартою звикли до турботного життя, привчалися до зброї й ставали військовими людьми. Завше готові до бою за своє добро, вони зивали й до того, щоб на чуже руки простягати. При кожній нагоді пускалися на здобич, грабували кого можна було, ловили людей у неволю й відвозили на продаж до Царгороду.

Купці — ватажки вояків. Купці зробилися привідцями та ватажками військової сили. Через те вони мали в городах великий

вплив на інших міщан. Їх і старшина слухалась, бо як що не так, то зараз з своїм військом по-своєму було зроблять.

Пани купці не раз один на одного нападали. Тим-то всякий намагався найняти собі більше озброєного люду. Через те росла серед слов'ян військова сила.

Дружина. Люди, що наймалися до панів-купців за військо, звалися дружинниками. В дружину найбільше наймалися варяги, бо були завзяті, сміливі, спритні й дужі. Вони приходили до слов'ян цілими ватагами з своїми ватажками, яких звали князями. Князі умовлялися з панами-купцями або з вічами за платню й наймалися з своїми дружинами стерегти купецькі добра та обороняти міста й села слов'янські від ворогів. Платню брали грішми, кіньми, зброєю, одежею, сукнями, а то й дівчатами, бо тоді жінку треба було купувати або викрадати.

Згодом у дружину стала найматись і слов'янська молодь. Ось як співається про це в старовинній пісні:

«Під вербою, під зеленою
стояла рада — хлопців громада;
радили ж вони добрую раду
не купуймо, браття, золоті персні —
купуймо, браття, шовкові шнури,
шовкові шнури, мідяні човни;
спустимося вниз по Дунаю,
гей по Дунаю, під Царегород.
Ой, чуємо там доброго пана,
ми йому будем добре служити,
а він нам буде добре платити;
по воронім коню, по золотім сідлі,
по каменевій стрільці, по хорошій дівці».

Розповісти й списати: Хто найбільше жив у небезпеці? — Як купці боронили своє добро? — Де вони набирали варту? — Як звалися варязькі ватаги вояцькі? — Як звався їхній ватажок? — Чим купці платили дружині й князеві? — Хто був старший: купці чи князі?

Розділ II

КНЯЖЕ ОПАНУВАННЯ

ПОЧАТОК КНЯЖОЇ ВЛАДИ

Князі-наймити. Коли саме й як князі опанували слов'янами, того запевне невідомо. Можна гадати по-всякому. Князі спершу були тільки наймитами слов'янських купців та народних віч, до яких наймалися з своїми ватагами. Вони боронили їх від усяких ворогів, стерегли їхні добра та землі, брали за свою службу пла-

ту шукурами, воском, медом, кіньми, худобою, збіжжям тощо й в громадській справі слов'ян зовсім не втручалися. Однак згодом справа поволі змінилася. Князі стали втручатись в громадській справі слов'ян. Може, старшина слов'янська стала втягати їх до того, доручаючи їм карати тих, хто не слухався віча, а може, вони й самі доміркувалися, що, маючи в руках військовою силу, є в них і змога панувати над слов'янами по своїй волі. Відомо тільки, що згодом князі стали розпоряджатись слов'янами так, як їм хотілось. Де ж слов'янська старшина ремствувала, — розганяли її силою, а на її місце садовили своїх відпоручників. Де у слов'ян була хоч будь-яка оружна сила, там вони боролися з князями, виганяли небажаних, а на їхнє місце наймали інших. Де ж сили не було, мусили коритися їм.

Князі-пани. Князі, забравши в свої руки владу в однім місці, обходили й сусідні слов'янські землі й підбивали їх під себе. Помалу-малу та й стали вони з наймитів панами над слов'янами, а слов'яни їхніми слугами.

Розповісти й списати: Кому служили князі з дружиною? — Яку платню брали за свою службу? — Чи втручалися в громадській справі? — Як почали втручатись? — Через що слов'яни скорилися князям?

ПОЧАТОК ДЕРЖАВНОГО ЖИТТЯ

Закон, держава та державець. Припис, якого люди мусять слухатись по всій державі, зветься законом. Той, хто править людьми й дає їм свої закони, зветься державцем або державним володарем. Вся країна, де люди слухаються одних законів, зветься державою.

Перша східнослов'янська держава. Слов'янські землі, в яких запанували князі, стали державами. Перша східнослов'янська держава, про яку маємо певні відомості, заснувалася в Києві. Про початок Київської держави та перші часи її існування нічого певного невідомо. Це сталося ще тоді, коли слов'яни не знали письменства, а тому нічого не записали з того, що діялось. Про тогочасні події люди лиш переказували одне одному, що чули від батьків, дідів та прадідів. Під час таких переказів не раз і помилялися, а то й просто додавали всякі вигадки.

Згодом, як серед слов'ян разом із запровадженням християнської віри, завелось письменство, письменні люди позаписували деякі перекази в книги й підписували туди те, що самі бачили й чули. Книги, в яких записано, що діялося в житті держави, й прозвано літописами, бо там, звичайно, проти кожного року записано було, що в той рік трапилося. Найбільше літописів писали ченці, а серед них особливо славився чернець Київської Печерської Лаври Нестор, прозваний літописцем.

Всьому, що написано в літописах, вірити не доводиться, бо там записано багато дечого по неперевіреному чуткам. Через те й не знаємо напевно, як саме склалася Київська держава.

Київській державі сусіди її приклали прізвище «Русь». Хто, коли й чому саме так прозвав її, того напевно невідомо. Між іншим кажуть, що так прозвали її араби. Слов'яни, як ходили до арабів на торг (на Кавказ та на Каспій), то з ніг до голови озброювалися, вдягалися в залізні кольчуги, на голови надягали залізні шапки (шлики й шоломи), лати й т. ін. В такому убранні вони виліскували на сонці незвичайно. Арабам таке вбрання було вдивовижу, бо вони самі носили завше легеньку полотняну одежу. Отож, араби, мабуть, і прозвали слов'ян за їхню блискучу одежу русами, тобто блискучими. Од арабів ту назву перехопили греки.

В стародавньому договорі київського князя з греками є вже записано: «коли який русин уб'є християнина (грека) або християнин русина, то нехай буде скарааний на смерть там, де вбив».

Грецькі купці їздили до всяких слов'ян: полян, деревлян, вятчів, по Дніпру й всіх їх називали «Русь», «русини».

Так і причепили вони до різних слов'янських племен одну назву.

Перші князі та їхні походи. Хто був першим князем, невідомо.

Перші князі найбільше часу проводили в походах. Вони підбивали під себе сусідніх слов'ян та робили наскоки на багатих сусідів, найбільше на греків. Ходили на греків морем і сухо-долом.

860 року, як пише літопис, до 10 000 русинського війська підпливло на 200 човнах до самого Царгорода. Візантійського царя на той час не було вдома, пішов саме походом на сусід. Русини підступили до Царгорода й почали нищити околиці. Греки поховалися за мури головного міста й з переляку не знали, що їм робити. Тоді патріарх грецький, щоб підбадьорить народ, звелів обнести навкруги міста чудотворні ризи Богородиці. Після того русинське військо не знало чого відступило від Царгорода, сіло на човни й подалося додому. Греки переказували потім, що то їх прогнала Мати Божа.

Торговельні умови. Після того сміливого нападу на Царгород, греки почали шукати ласки у русинських князів. Посиляли їм багаті подарунки: шовкову, золотом та сріблом гаптовану тканину, дорогі вбрання, зброю й т. ін. і намовляли на згоду. Скінчилося це тим, що греки й русини підписали умову жити в добрій злагоді: вільно торгувати грекам на Русі, а русинам у греків.

Після тієї умови русини затоваришували з греками. Багато русинів перейшло навіть на християнство.

Русини ходили походами ще й на Каспійське море та на схід сонця в царство болгар, яке було тоді на берегах річок Волги та Ками.

Розповісти й списати: Що таке закон, державець і держава? — Де з'явилася перша держава? — Звідки нам відомо про початки держави? — Що таке літопис? — Як звалася перша держава? — Як звалися її громадяни? — Хто їх прозвав русинами й за що? — Хто пришив ту назву до всіх східних слов'ян? — Хто був першим князем? — Що робили перші князі, щоб зміцнити свою державу? — З ким воювали? — Які торговельні умови підписували? — Яка користь була від тих умов?

ПОРЯДКУВАННЯ ДЕРЖАВОЮ

Князь та бояри. Князь уважався господарем землі. Він керував нею, як хотів: збирав податки, чинив суд і розправу тощо. Однак за походами, ловами та бенкетами князям на це мало було часу. Тому князі не раз доручали своїм дружинникам керувати окремими містами, селами й округами. Дружинники з ватагами війська осідали по значніших містах дорученої їм землі й робили там все, що треба було робити князеві: збирали податки, судили й порядкували. За ту службу князі дарували їм землі, селища й деякі права. Через те дружинники поволі ставали власниками тих земель, міст і селищ, які доручалися їм на управління. Вони забирали до своїх рук ліси, стави й ниви, заселяли їх бранцями, рабами та вільним людом, з якого брали податки шкурами, воском, медом, кінями, худобою й т. ін. Частину тієї землі вони відсилали князеві, а частину зоставляли собі. Дружинники порядкували дорученими й подарованими їм землями по своїй волі, як князі. Не раз переставали коритися тим князям, які призначали їх, і збройною силою боролися з ними. Отаких правителів, багатих та родових дружинників, прозвано боярами, з бояр згодом витворилася окрема верства громадянства, яку в наші часи називають поміщицькою або дідичами.

Селяни та віча. Селяни в той час мали право вільно переходити з однієї землі на іншу, від одного правителя-дружинника до другого. За перебування на тій чи іншій землі вони платили податки як князеві, так і правителеві-дружинникові.

Міста й села в своїх громадсько-господарських справах керувалися народними вічами. Селяни гуртувалися в громади або копії. Громада судила своїх громадян, порядкувала ними й карала, часом навіть на смерть. Подекуди громадських приговорів слухалися й дружинники-правителі.

Розповісти й списати: Хто вважався господарем держави? — Хто доглядав скрізь за порядком? — Чим платили князі дружинникам-правителям? — Хто такі бояри? — Як бояри поводитися з князем? — Як бояри керували краєм? — Яка верства згодом утворилася з боярства? — Як жили селяни? — Як вони порядкувалися? — Яку силу мали громади?

НАЙДАВНІШІ КНЯЗІ

Аскольд та Дір. З найдавніших київських князів нам відомі наймення Аскольда та Діра. Літопис переказує, що ці два брати були з варягів. Служили вони попереду дружинниками у новгородського князя Рюрика, коли ж той князь їм не догодив, то вони пішли шукать собі щастя в поході на греків. По дорозі натрапили на Київ. Дізнавшись, що кияни платять данину степовикам-хозарам, вони сказали киянам: «платіть данину нам, а ми вже захистимо вас од хозарів»; слов'янам однаково було кому платити данину й вони згодились. Аскольд та Дір zostалися князями в Києві. Чи правда цьому, чи ні — того добре невідомо. Знати лиш, що такі князі були, а коли й як вони князували, про те певних відомостей нема.

Розповісти й списати: Що відомо про найдавніших князів?

ОЛЕГ

(879—914)

Олегова вдача. Перший князь, про князування якого маємо певні відомості, був Олег. Князував він на початку X віку. Був надзвичайно мудрий, хитрий, завзятий та зажерливий. Намагався всіх під себе підгорнути. І справді приєднав до Київського князівства чимало сусідніх слов'янських племен: тих — силою, других — хитрощами, третіх — намовою й т. ін.

Боротьба за торговельні шляхи. Найкраще жилося слов'янам від торгівлі. Торговельні люди привозили слов'янам всякий потрібний крам, а вкупі з ним і багато корисних відомостей. Торгівля в старовину, як і тепер, помагала людській освіті та людському багатству. Отже, народ дбав про поширення торгівлі.

Слов'яни найбільше торгували з греками. Купці ходили туди трьома шляхами. Перший шлях — Дніпром до Чорного моря, а там морем понад берегом аж до Царгорода. Другий — Дністром до моря, а там суходолом понад морем. Третій — суходолом понад Дністром, а далі через Болгарію.

Останні два шляхи йшли через землі угличів та тиверців.

Кожен київський князь гадав про те, щоб прибрати ті шляхи до своїх рук. Мріяв про те й Олег. Він не раз воював з угличами та тиверцями, аж поки не склав з ними згоди.

Похід на греків року 907. Найбільш уславився Олег походами на греків. Літописець переказує, що року 907 Олег зібрав велике військо, посадив його на човни й рушив на Царгород. Греки щоб не допустити русинів до міста, загородили ланцюгами Босфорську протоку. Тоді хитрий Олег звелів витягти човни на берег та приладнати до них колеса. Коли вітер подув на Царгород,

русини розпустили вітрила, й човни покотились під самий Царгород. Греки перелякалися й стали просити Олега, щоб взяв собі данини доскочу та тільки їхнього міста не зачіпав. Олег загадав їм принести по 12 гривень (6 фунтів) срібла на кожного чоловіка з його війська та ще й на тих князів та дружинників, що zostались вдома на варті. Греки принесли срібло й таку силу паволоки, дорогої тканини, що Олег звелів своїй дружині пошити з неї нові вітрила на човни. На знак перемоги над греками Олег з боярами по тогочасному звичаю почіпляли свої щити на брамі Царгорода.

Умова з греками. Тоді Олег склав з греками умову, щоб греки пускали до себе русинських купців, не брали з них мита й давали їм усе потрібне на прожиття та на дорогу.

Похід на Каспій. Року 913 Олег зібрав до 5000 війська, посадив його на п'ятсот човнів і рушив на Дон. З Дону перетягли човни у Волгу, тією рікою спустилися на Каспійське море й почали грабувати торговельні міста по берегах. Погосподарювали так скільки місяців, набрали силу здобичі й рушили назад. Але тут спіткало їх лихо: напали на них в дорозі хозари й чимало погромили.

Розповісти й списати: Коли князував Олег? — Якої він був вдачі? — Як збирав князівство? — Через що він воював з тиверцями та угличами? — Які були тоді торговельні шляхи? — Коли Олег ходив на греків? — Яку данину взяв? — Яку умову з греками списав? — Коли ходив на Каспій? — Що трапилось після каспійського походу?

ІГОР

(914—946)

Початок князування. По Олегові князував у Києві Ігор. Хто він і яким правом засів на князівстві, — те добре невідомо. Тоді вже серед багатьох слов'янських племен були князі. Зо всіх боків нападали на слов'ян вороги, — отже треба було їм оборонятись.

Проте слов'яни не дуже хилилися до князів. Слов'янські племена з околиць Києва, що не звикли підлягати князям, особливо ті, яких нещодавно приєднав до Київського князівства Олег, не захотіли коритися й сплачувати данину Ігореві. Ігор зібрав велику дружину й став ходити з нею від міста до міста та силувати непокірних до слухняності. Декого таки й присилював. А рідца, що сиділа далі від Києва та мала добре своє військо, не скорилася йому.

Похід на греків р. 941. В той час русини добре торгували з греками. В Царгороді жила сила русинських купців, а в Києві — грецьких. Русини охоче переймали від греків християнство. Проте Ігор не раз воював з греками.

Особливо великий похід на греків відбувся 941 року. Ігор, довідавшись, що греки послали своє військо на арабів, зібрав дружину в 10000 чоловік, посадив її на човни й рушив на Царгород. Греки, щоб не допустити слов'ян до міста, заставили Босфорську протоку своїми кораблями. Тільки підпливла Ігорева дружина, як з кораблів почали кидати на неї «грецький вогонь». Од того вогню зайнялися Ігореві човни. Тоді Ігор звелів повернути назад. Що то був за «грецький вогонь», який й на воді горів, — навіть того й досі добре ніхто не знає. Гадають, що то був тодішній порох.

В Малій Азії. Щоб не вертатися додому з порожніми руками, русини подались на малоазійський берег і почали пустошити там міста, грабувати людей, здобувати здобич. Вони так захопилися тим, що й не помітили, як підступило грецьке військо, оточило їх навкруги та й погромило. Одні тільки недобитки повтікали.

Року 944 Ігор склав з греками умову, що не буде більше нападати навіть на грецькі осади (колонії) в Криму.

Похід на Каспій в р. 944. Того ж таки 944 року русини ходили на Каспій. Вони так показували там, що тамтешні письменники, мабуть з переказу, понаписували про русинське військо всяку дивину. Написали, що русинів було аж дев'ятсот тисяч, що їхали вони нібито на слонах і т. ін., а справді то жодного слона у русинів не було й війська всього було не більш як тисяч десять. Військо русинське набрало там багато здобичі й щасливо подалось на Дербент. Звідсіля морем припливло до гирла річки Курі, далі Курою досягло теперішнього Карабаху, звоювало Карабах і пограбувало його. Через кілька місяців русинське військо, серед якого почалась слабкість через незвичку до підсоння та тамтешніх овочів, мусило повернутись додому.

Ігорева смерть. Ігор воював ще й з угличами та деревлянами. Три роки ставили вони опір і нарешті мусили скоритись. Ігор посадив деревлянам свого намісника боярина Свенельда, зібрав данину по чорній куні «з диму» (од хати), оддав її Свенельдові, а сам з дружиною рушив далі. Дружина його й почала дорікати йому: «от, мовляли, воювали ми всі вкупі, а данина досталась тільки Свенельдові. Тепер Свенельдова дружина посправляє собі гарну одягу та зброю, а ми ходимо голі й босі. Вернімось краще, князю, та наберемо й собі данини!»

Ігор послуховався дружини, повернувся назад, обійшов деревлянські землі та й ще раз назбирав з них данини.

Деревляни не дуже-то й опиралися. Ця покора так захопила Ігоря, що надумав він ще втретє обійти деревлян. Щоб не паювати здобич з усією дружиною, він більшу частину дружини відслав додому, а обходом пішов тільки з невеличкою купкою людей.

Деревляни, прочувши, що Ігор знов іде за даниною, зібралися на раду й сказали: «як вовк занадиться до овець, то всю отару

виносить. Так само й Ігор. Як не вб'ємо його, то знищить нас нанівець».

Отак, порадившись з своїм князем Малом, послали вони переказати Ігореві, щоб не ходив по данину, бо йому геть все вже віддано.

Ігор не послуховався. Тоді деревляни засіли на Ігоря коло міста Іскоростеня, перемогли й побили його дружину, а його самого тяжко скарали: нахиливши дві деревини, до їх верхів'я прив'язали по одній нозі Ігоря; потім дерева ті пустили, вони випростались і розчахнули Ігоря навпіл.

Розповідати й списати: Як прийняли Ігоря слов'яни? Як він ходив на греків? — Що таке «грецький вогонь»? — Що трапилось Ігореві в Малій Азії? — Як ходив на Каспій? — Що трапилось на Кавказі? — Як помер Ігор?

ОЛЬГА

(946—960)

Кривава помста. Після смерті Ігоревої зосталась на хазяйстві вдова його Ольга з малим сином Святославом. Тогочасний звичай вимагав, щоб вона помстилась на деревлянах за смерть чоловіка.

В літопису про це є чимало оповідань, хоч, може, і не всі вони досить правдиві.

Так, наприклад, оповідається, що деревляне, довідавшись, що Ольга хоче помститись, надумались загодити їй й прислали послів сватати її за свого князя Мала. Ольга потай намовила деревлянських послів, щоб вони сказали їй служникам, як ті прийдуть за ними: «не хочемо ані пішки йти, ані кіньми їхати, ні водою плисти, — несіть нас у наших човнах до своєї княгині». Необачні деревляни послухались тієї ради.

Ольжині слуги взяли їх на плечі з човнами, принесли на княже подвір'я й там кинули їх в глибоку яму, навмисне для того викопану. Там їх живцем і засипали землею.

Другого разу Ольга звеліла спалити інших деревлянських послів у лазні, де їм нараяли помитись раніш, ніж йти до княгині.

Далі Ольга вдала, ніби вона вже не має серця на деревлян, бо вже помсту свою, мовляв, якої звичай вимагав, вона вже вчинила. Зібрала дружину й пішла на могилу мужа свого справить «тризну», після того обіцяючись вийти заміж за Мала. На тризну запрошено й деревлян. Там їх добре підпоїли й багато перебили. Недобитки втекли й вкупі з військом деревлянським зачинились в місті Іскоростені. Довго стояла навколо нього Ольга й нічого в місті Іскоростені. Нарешті надумалась. Послала сказати деревлянам, що як дадуть їй данину по три голуби та по три горобці з двору, то вона відступиться. Деревляни радо погодились на та-

ку легку данину й прислали Ользі, що просила. Ольга звеліла прив'язати голубам та горобцям до хвостів губку, запалити її й пустити птаство на волю. Голуби й горобці полетіли кожний до рідної стріхи; Іскоростень враз запалав зо всіх кутків; люди почали тікати, а Ольжина дружина їх забивала.

Отак «примучивши» деревлян, Ольга наклала на них данину, втричі більшу ніж та, яку брав Ігор.

Догляд за порядком. Вихрещення. Ольга об'їздила свої землі, перевіряла, чи по правді порядкують ними її намісники та бояри, й заводила кращий лад. За те народ прозвав Ольгу мудрою.

Ольга була й в Царгороді. Вона придивилась там до християнської віри, вихрестилась і прийняла в свій двір священника, щоб правив службу Божу та навчав людей вірі християнській. За те Ольгу православна церква визнала святою.

Розповіді й списати: Як Ольга помстилась за смерть мужа та за що її прозвано мудрою й святою?

СВЯТОСЛАВ

(960—972)

Святославова вдача. Після Ольги князував син її від Ігоря Святослав. Він був завзятий вояка. Все життя своє провів він у походах. Воював не заради користі, як Олег, а тільки задля слави вояцької та звитязтва. В походах ніколи не хитрував, а сміливо й чесно, як бравий лицар, наперед сповіщав: «їду на ви». Самовидець списує, що «був він середнього зросту, кремезний та дужий. Ніс мав короткий, очі сині, брови густі. Бороду голив, а вуса запускав довгі. На голові мав чуприну. Здавався суворим». Літописець каже, що він «був сміливий, ходив як леопард і багато воював. Не возив з собою ні возів, ні казанів. М'яса не варив, а тоненько нарізавши конину, дичину чи яловичину, пік на вугіллі та так і їв. Не мав і шатра. Стелив попону, а в головах клав кульбаку». Такі були й вояки його.

Походи на хозарів, болгар та касогів. На схід і на південь від Київського князівства було тоді царство хозарів — диких степовиків, що часами грабували слов'ян і брали з них данину. Там, де Кама вливається в Волгу було тоді велике й багате царство болгар (монгольського коліна). Святослав не раз рушав походами на хозарів, визволив з-під них слов'янське плем'я вятичів і приєднав його до Києва. Погромив і поруйнував багато хозарських селищ. Пішов у камську Болгарію й пограбував найбагатше їх місто — Болгар. Ходив він і на Кавказ. Там погромив касогів (теперішніх черкесів) та ясів (теперішні осетини).

Найбільше уславився Святослав своїми походами на балканських болгар та греків.

Похід на балканських болгар р. 968. Частина волзьких болгар переселилася за давніх часів на Дунай й помішалася там з слов'янами, — їх прозвано балканськими болгарами. Через їхні землі проходив сухоходом шлях од усіх тогочасних держав Європи до Греції. Там сходилися купці зо всього світу, ті, що везли крам до Греції, і ті, що вивозили його з Греції. Од того болгарам була велика користь.

Греки вороже дивились на болгар за те, що вони не завше вільно пропускали купців у Грецію та з Греції й брали з них велике мито. Але самі греки не мали сили приборкати болгар, а тому настренили проти них київського князя Святослава. Святослав намислився повернути болгарську землю на свою руч.

Року 968 він зібрав силу війська й рушив на Болгарію. Побив болгар під Доростолом і осівся в Переяславці (тепер село Пре-слав коло Тульчі).

Поворот до Києва. Аж тут надійшла з Києва звістка, що печеніги обступили Київ. Печеніги — дикий народ, що блукав по степах понад Чорним морем. Святослав зараз повернувся назад, насівся на печенігів під Києвом і так їх погромив, що вони ледве втекли. Хотів після того знов рушити в Болгарію. «Хочу, — казав, — жити в Переяславці, на Дунаю. Там осередок землі моєї. Там всяке добро сходиться: від греків паволоки, вина, речі всякі, від чехів та угрів — срібло й коні, з Русі шкіри (хутра), віск, мед та челядь».

Однак мати його, Ольга, впросила посидіти дома аж доки вона в Божу путь збереться, бо вже, мовляла, не багато залишилося їй по світі ходити. Святослав послушався.

Скоро тільки Ольга померла, Святослав став лаштуватись у Болгарію. Землю Київську поділив між трьома синами. Старшому, Ярополкові, віддав Київ, Олегові — Деревлянську землю, а Володимирові — Новгородську. Сини ще були малі, а тому Святослав наказав правувати їх ім'ям боярам.

Поворот у Болгарію та похід на греків. Отак, розділивши Київське князівство на три частини. Святослав подався в Болгарію. Болгари не хотіли його приймати, але він присилував їх скоритись. Швидко й в Болгарії Святославові стало нудно. Він послав грекам сказати: «хочу йти на вас». Літописець оповідає, що греки почали дурити Святослава. Прислали сказати: «не маємо сили опір тобі ставити. Візьми з нас данину на себе й на дружину та тільки нас не чіпай. Скажи лиш, скільки в тебе війська, щоб на всіх нам данину послати». У Святослава було тільки десять тисяч, адже він сказав — двадцять. Тоді греки зібрали сто тисяч війська й рушили на Святослава. Побачивши таку силу війська, вояки Святославові засмутились. Тоді Святослав сказав їм: «нема куди нам дітись. Чи волею, чи неволею, а мусимо битись. Отже не завдаймо сорому землі Руській. Ляжемо всі тут кістка-

ми. Мертвим сорому нема! Як поляже моя голова, тоді промишляйте самі про себе». Дружина схаменулась, підбадьорилась і весело гукнула: «де твоя, князю, голова поляже, там і своїми накладемо!» Та як вдарили завзяті й загартовані в боях вояки на грецьке військо, то так і розбили його, як отару овець. Греки вдарились тікати, Святослав за ними навздогінці. Місто за містом руйнував він і аж до Царгорода підступив.

Перемога над греками. Грецький імператор скликав на пораду своїх бояр. Що його робити, яку раду дати? Надумались послати Святославі дарунки: золото, паволоки, вина. Той і не глянув. Тільки сказав своїм челядникам — «візьміть собі». Послали греки всякої зброї. Святослав дуже втішився нею й звелів дякувати імператорові. Греки й міркують: «лютий він чоловік: — про багатства не дбає, а за зброю хапається. Нічого робить! Краще данину йому сплатити, ніж з ним воювати». І заплатили Святославі велику данину.

«Ой, як б'є та й б'є на Царів-город.
Цар ся дивує, хто-то воює;
Всі міщаночки полякалися;
По ринку ходять, рученьки ломлять;
А міщани ходять, все раду радять,
Що тому вояці за дари дати*?
Вивели йому коня в наряді.
Він коня то взяв — не подякував,
Не подякував, шапочки не зняв,
Шапочки не зняв, не поклонився,
Не поклонився й не покоровся.
Ой, як б'є та й б'є на Царів-город.
Цар ся дивує, хто-то воює;
Всі міщаночки полякалися;
По ринку ходять, рученьки ломлять;
А міщани ходять, все раду радять,
Що тому вояці за дари дати?
Винесли йому полумисок злата.
Він золото взяв — не подякував,
Не подякував, шапочки не зняв,
Шапочки не зняв, не поклонився,
Не поклонився й не покоровся.
Ой, як б'є та й б'є на Царів-город!..»

Аж винесли йому дорогої зброї. Святослав нею замилувався, подякував і на якийсь час замирився з греками.

Похід греків на Святослава. Через якийсь час греки зібрали нове військо й вислали свої кораблі з «грецьким вогнем» на Дунай, щоб не допустити Святославі підмоги з Русі водою. Піше військо рушило суходолом через Балкани. Обступили Доростол, де зачинився Святослав.

Три місяці добували греки Доростол, але русини оборонялися завзято. Нарешті Святослав побачив, що його військо тане й

* Щоб викупитися.

пристав на угоду з греками. Згодився покинути Болгарію й надалі бути союзником Греції. Греки згодні випустити його з Болгарії з усім добром. У них теж мало було сили. Вони дали Святославі на дорогу навіть всяких припасів.

Зустріч з Цімісієм. Після того Святослав бачився з грецьким імператором. Грецький імператор Іван Цімісхий приїхав на Дунай з великим почетом (цілий полк кінноти) в багатій, золотом гаптованій одязі та при золоченій зброї. А Святослав приплив з другого берега на простім човні. Сам гріб вкупі з дружинниками своїми. Був так само вдягнений, як і вони: в білу полотняну сорочку та в білі штани, тільки що чистіші, ніж у інших. Золота сережка в усі — вся прикраса. Одзначався від дружинників тільки довгим оселедцем на голові, який тоді носили люди значного роду.

Смерть Святослава. З Болгарії Святослав повіз додому велику здобич. Провідали про те від греків печеніги та й засіли на Дніпрі. У Святослава війська було обмаль. На порогах він довго мудрував, як би обминути печенігів, та не пощастило йому. Рушив навпростець. Печеніги взяли гору: побили Святославове військо й його самого вбили. Із Святославової голови печенізький князь зробив собі келих на знак перемоги.

На тому келихові, переказують, він написав: «чужого шукаючи, своє загубив».

Розповісти й списати: Якої влачі був Святослав? — Чим він відрізнявся від Олега? — Як ходив у походи? — З ким воював? — Через що ходив на балканських болгарів? — Де він там осівся? — Через що вернувся до Києва? — Чи довго пробув у Києві? — Як поділив свої землі? — Як воював з греками? — Коли сказав «ляжемо кістками»? — Які дарунки приносили греки? — Як греки перемогли Святослава? — На яких умовах Святослав замирився з греками? — Як зустрічався з грецьким імператором? — Хто перестрів Святослава на Дніпрі? — Як помер Святослав?

Розділ III

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА

ВОЛОДИМИР

(980—1015)

Колотнеча між Ярополком та Олегом. Після того, як Святослав поділив Київське князівство між дітьми, а сам подався в Болгарію, серед молодих князів почалася колотнеча. Намовлені своїми радниками боярами, вони стали відбирати один у одного землі. Кожен хотів усю батькову спадщину до своїх рук при-

брати. Київський князь Ярополк пішов на деревлянського князя Олега, розбив його й прилучив деревлян до Києва.

Боротьба Володимира з Ярополком. Почув про те Володимир, новгородський князь, налякався й втік за море до варягів. Ярополк підбив під себе й Новгород та й посадив там своїх бояр. Тим часом Володимир назбирав серед варягів дружину й вернувся назад. Він прогнав Ярополкових бояр та й рушив на самого Ярополка. По дорозі напав на полоцького князя Рогволода, що тягнув руку за Ярополком, розбив його й силоміць взяв собі за жінку його дочку Рогніду.

Після Рогволода Володимир прилучив до себе інших князів-спільників Ярополка та й підступив до Києва. Ярополк тоді втік в місто Родню, що стояло поблизу теперішнього Канева. Володимир наздогнав його там і оточив навкруги. В Родні забракувало харчів. Почався голод. Ярополків боярин Блуд, підкуплений Володимиром, намовив Ярополка скоритися братові, випросити собі на прожиття яку-небудь «волюсть» та й жити там спокійно. Ярополк згодився. Володимир запросив його до себе в гостину. Коли ж Ярополк прийшов, Блуд зачинив за ним двері, й два варяги, що вже чекали тут на Ярополка, вхопили його на списи.

Володимир, князь Київщини (980 р.). З того часу (980 р.) Володимир став єдиним князем над усіма землями, що zostалися після Святослава. Таким чином, багато русинських земель об'єдналися знов в Київське князівство. Проте чимало зоставалося ще й таких, які або зовсім не мали князів і правувалися старшинами, або мали таких князів, що не корилися київському князеві, а господарювали на власну руч.

Об'єднання земель. Володимир так само, як його батько та дід, мав охоту підбити під свою руч всі слов'янські землі. Тим-то він держав при собі велику дружину й ходив з нею «примучувать» сусідні слов'янські землі. Він знову повернув до Києва землі, що раніш корилися йому, а потім не схотіли, поскидав непокірних князів та намісників і на їх місця посадовив своїх синів та дружинників. Володимир прилучив до Києва немало й таких земель, що до того часу не корилися Києву.

Окрім того, Володимир не раз ходив походом на неспокійних сусідів на півдні, що грабували його землі, розбивав їх і відгонив далеко в степи.

Розповісти й списати: Через що виникла колотнеча між Олегом та Ярополком? — Хто кого переміг? — До кого втік Володимир? — Що зробив Ярополк з Новгородом? — Як Володимир прогнав Ярополка? — Як Володимир позбиткувався над князівством Полоцьким? — Чим скінчилася сварка Володимира з Ярополком? — Як Володимир еднав до себе сусідніх слов'ян? — Які землі прилучив він до князівства Київського?

ПОЛЬЩА

(X століття)

Коли й де виникла Польща? В другій половині X століття слов'яни, що осілися на північ од Карпат по річці Віслі, згуртувалися в державу — Польщу. Польські державні володарі, що звалися королями, так само, як і київські князі, дбали про те, щоб прилучити до своєї держави якнайбільше слов'янських племен.

Боротьба Володимира з Польщею. За Володимира Польська держава досягла аж до київських земель. Поляки стали простягати руки й на тих слов'ян, які вже були підвладні Києву. Тоді Володимир почав воювати з польським королем Болеславом Хоробрим і відігнав його назад. Згодом Володимир замирився з Болеславом і навіть оженив свого сина Святополка на його дочці.

Розповісти й списати: Коли й де утворилася Польська держава? — Показати Польщу на карті. — Як звалися польські державці? — Про що дбали польські королі? — Які землі підбивала під себе Польща? — З яким королем і за що розпочав війну Володимир? — Чим скінчилася суперечка між Володимиром та Болеславом?

ВОЛОДИМИРОВА ДЕРЖАВА

Землі Володимира. За Володимира князівство Київське страшенно розрослося. Воно сягало від Новгорода, куди він посадив сина свого Ярослава, аж до Тмуторокані (землі кавказької), яку віддав синові Мстиславові; од Пскова, куди посаджено Судислава, аж до Ростова та Мурому на річці Оці, де сиділи Борис та Гліб.

Розсадивши скрізь своїх синів, Володимир сам правував тільки осередком своїх земель — Наддніпряниною.

Княже життя. Тут у Києві жив він пишно, по-великопанському. Не так, як батько його Святослав. Купці його та дружинники, що часто бували в Греції, привозили звідти всякі пишні звичаї грецького царського двору. Князь та бояри його вбиралися в грезетову та золотом гаптовану одягу, носили золотоковану зброю, прикрашалися самоцвітами. Літопис переказує, що Володимирова дружина не схотіла навіть їсти дерев'яними ложками, й князь звелів поробити їй срібні. Особливо збільшилася пишнота княжого життя після того, як князь Володимир вихрестився й одружився з грецькою князівною Ганною.

Розповісти й списати: Чи дуже розрослося Київське князівство за Володимира? — Куди воно сягало? — Хто урядовав по окремих землях? — Чим керував сам Володимир? — Як жив Володимир? — Звідки княжий двір набирався пишноти та розкошів?

ХРИСТИЯНСТВО СЕРЕД СЛОВ'ЯН

(IX століття)

Святі Кирил та Мефодій. В IX столітті болгарський князь Ростислав запросив греків, щоб вони прислали йому проповідників христової віри. Грецький імператор послав туди двох учених братів: Кирила та Мефодія. Болгари були неписьменні й швидко забували те, що їм говорили брати-проповідники. Тоді Кирил та Мефодій надумались навчити болгар письменству.

Слов'янська грамота. Вони вигадали для них особливу азбуку, яку названо глаголицею, й переклали святе письмо з грецької мови на слов'янську. Всі слов'яни говорили тоді, вважаючи, однаковою мовою. Тим-то грамота, вигадана Кирилом та Мефодієм, придатною стала для всіх слов'ян. З Болгарії вона разом з Христовою вірою стала розходитись скрізь по слов'янських землях.

Є перекази, що святі брати Кирил та Мефодій прислали проповідників грецької віри й в Польщу та Литву. Проповідники ті вихрестили чимало слов'ян, аж по річку Ушицю на Поділлі. Крім того, тиверці та угличі переймали християнство від сусідів своїх дунайських болгар. Найбільша ж частина східних слов'ян вихрестилася за князя Володимира.

Розповісти й списати: Хто такі були брати Кирил та Мефодій? — Кого вони вихрещували? — Що примусило їх вигадати азбуку для слов'ян? — Як вона зветься? — Через що та азбука та грамота розійшлася по багатьох слов'янських землях? — Кого вихрестили посланці Кирила та Мефодія?

ВОЛОДИМИРОВІ ХРЕСТИНИ

Занепад поганства. З того часу, як русини завели торгівлю з греками й стали їздити по світах, бачили вони всякі народи та дізналися про всякі віри. Відтоді стали вони помічати, що їх віра не зовсім добра; особливо, як порівняти її до грецької. В подорожах та в розмовах з розумними чужоземцями русини набиралися нового знання. Світ їм прояснявся й не могли вже вони надалі вірити, нібито дерево-ідол та було богом. Через те стали русини повертатись до християнської віри. Спершу зрідка, а далі все більше. Багато вихрестилось слов'ян з того часу, як охрестилася княгиня Ольга. У Володимировій дружині багато вже було християн.

Шукання віри. Соромно стало князеві перед освіченими греками та дружинниками, що він вклоняється деревині та вірить усяким дурницям, й надумався Володимир одкинутись від поганства.

Літописець оповідає, що як почули про те сусіди, то стали засылати до нього своїх місіонерів та намовляти на свою віру.

Приходили німці й наvertsали його на римо-католицьку віру, приходили жиди й заохочували до жидівства, а греки — до християнства православного.

Вислухав їх усіх Володимир та й послав до їх земель послів, щоб придивилися на місці до всякої віри та й сказали, яка-то з них найкраща. Посланці об'їздили всіх сусідів і сказали Володимирові, що кращої віри, ніж у греків, не бачили.

Володимирове охрещення й одруження. В той час грецькі царі стали просити у Володимира допомоги на непокірного воеводу, що з своїм військом підступив аж під Царгород. Володимир послав їм свою дружину, але став вимагати, щоб царі віддали за нього сестру свою Ганну. Царі відповіли, що радніші б поріднитися з ним та не личить їм, християнам, оддавати сестру за поганина.

Володимир вихрестився й став зватися Василем. Однак грецькі царі сестри йому не віддавали. Вони вважали за сором для себе одружити сестру з князем такої дикої та неосвіченої землі, якою була тоді Русь. Володимир розгнівався й вдарив на грецькі осади (колонії) в Криму й оточив облогою найбільше їхнє місто Херсонес (Корсунь). Тоді царі послали йому сестру свою Ганну. Володимир одружився з нею в Корсуні й повернув Корсунь грекам, як «віно» за царівну.

Розповісти й списати: Коли й через що київські русини стали помічати, що їхня віра недобра? — З якого часу русини стали вихрещуватись? — Чи багато вже було християн за Володимира? — Через що Володимир став шукати нової віри? — До яких він вір приглядався? — Яка найбільше вподобалась йому? — Як Володимир охрестився й одружився?

ОХРЕЩЕННЯ РУСИНІВ р. 988

Знищення ідолів. Володимир, як повернувся до Києва, звелів усіх ідолів знищити, порубати та попалити. Старшого бога Перуна, що стояв на княжому подвір'ї, прив'язали до хвоста коневі та й зволікли у Дніпро. Щоб він не прибився до берега, люди бігли вздовж берега й відпихали його. Дехто глузував, гукаючи: «видибай, боже, видибай!»

Охрещення р. 988. Після того Володимир звелів усім киянам зібратись на березі Дніпра. Надійшли грецькі священники, що приїхали до Києва разом з Ганною.

Люди увійшли в воду, а священники стали на березі й читали над ними молитви. Отак і охрестили весь народ гуртом. З Києва священники поїхали по інших містах і вихрещували там усіх.

Князя Володимира за охрещення русинів прозвано святым та рівноапостольним. Однак були й такі слов'яни, що не хотіли зрі-

катись віри своїх батьків та дідів. То тих княжі намісники силували до нової віри.

Хрещені слов'яни не відразу стали справжніми християнами. Вони довго ще не кидали стародавніх поганських звичаїв, свят та обрядів. Та й не дивно: вони звикли до того з діда-прадіда.

Останки поганства. Свої поганські свята й звичаї вони не раз і до християнських чіпляли, аби тільки не покинути їх зовсім. А тому християнські й поганські свята та звичаї згодом так щільно злилися, що часом важко й розібрати, що в тих святах християнського, а що поганського; наприклад, до Різдва Христового приточено коляду, але нею почали виславляти народження Божого Сина, славити Його Матір і ін.; поганська масниця сплелася з неділею підготовки до посту; свято «дідів» — з християнським поминанням померших; свято Івана Хрестителя — з святом Івана Купайла й т. ін.

Деякі поганські звичаї зовсім зникли, деякі перелицювались на християнські, а деякі й до цього часу zostались. Освічені люди їх цураються, а простий, темний народ міцно держиться. Ніхто вже добре й не знає й не розуміє, для чого воно так чи інак робиться, отже роблять: так, мовляв, батьки й діди робили. Ото й є старовина від поганської віри. Їх тепер просто звать «бабськими забобонами».

Розповісти й списати: Що зробив Володимир з ідолами? — Що зробили з Перуном? — Як хрестили народ? — Чи охоче русини вихрещувались? — Що робили з неслухняними? — Чи стали русини після хрестин справжніми християнами? — Що зроблено з поганськими святами? — Де взялися бабські забобони? — Як пошановано Володимира за хрещення русинів?

Поширення культури. Князь Володимир після того, як одружився з грецькою царівною та вихрестився, багато в чім змінився. Освічені люди та священики, що прибули з Греції вкупі з царівною, давали йому чимало розумних порад. Через те він став людянішим. Володимир перестав зазіхати на чужі землі, став дбати про добро свого народу. Він запрошував з Греції священиків, учителів, майстрів, митців та інших розумних освічених людей. Священики навчали віри та добродійного християнського життя, а вчителі вчили грамоти. Володимир звелів брати дітей у значніших людей й віддавати їх у науку до школи. Майстри будували церкви, гарні хати для простого люду та пишні будинки для князя та боярів. Митці (малярі, золотарі, різьбярі й інші) прикрашали ті будівлі чудовими образами, малюнками, позолотою та горорізьбою. Од тих приїжджих греків русини навчилися віри, грамоти, майстерства, мистецтва й ставали більш освіченими, навчалися розуміти всяку правду та красу, тобто ставали культурнішими людьми.

Розповісти й списати: Через що перемінялася вдача у Володимира? — Про що він став дбати? — Хто ширив віру, науку й освіту? — Хто розповсюджував мистецтва? — Яка від того була користь?

БОРОТЬБА З ПЕЧЕНІГАМИ

Угри. Широкі та багаті на пашу степи нашої України здавна принадували до себе силу всяких степових мандрівників. В IX столітті туди насунули з Азії дикі орди угрів. Вони розташувалися на півдні й почали нападати на слов'янські селища, грабували їх та забирали людей у неволю.

Наступи печенігів. В роках 860 та 880, знов-таки з Азії, туди прорвалися через хозарські землі печеніги.

Печеніги були завзятіші й дикіші за угрів. Угри мусли втікати від них на середній Дунай; там угри осілися й по цей день. Печеніги цілком запанували на чорноморських степах і стали помалу сунутися вгору по Дніпрові. Вже за Святослава напали вони на Київ; Святослав хоча і прогнанив їх, проте вони не забували шляху на Київщину. Особливо стали вчашати туди печеніги за князя Володимира. По переказах літопису, за Володимира «була війна з ними без устанку».

Переяслав. Одного разу Володимир зустрів печенігів на р. Трубежі, де тепер Переяслав. Щоб не губити багато людей, русини умовились з печенігами пустити на герць двох звияжців; чий подається, того сторона мусить сплатити данину. Печеніги випустили здорового велетня. Хто з русинів гляне — лякається. Аж от один старий дружинник і каже князеві: «е в мене дома син, кожум'яка; він повинен би побороти отого печеніжина». Прикликали кожум'яку й стали пробувати його силу. Кожум'яка вхопив бика за бік і видер шматок бока. Пустили тоді його на печеніжина. Кожум'яка побив його, й печеніги втекли в степи.

Місце, де боролися звияжці, прозвано Переяславом, бо там, мовляв, кожум'яка «перев'язав славу» від печеніжина.

Васильків. Другого разу печеніги так розбили Володимирове військо, що він сам ледве сховався під мостом. Переховавшись од лиха, Володимир в подяку за те, що Господь охоронив його від ворогів, поставив на тім місці церкву своєму янгелові оборонцеві — Василію. Згодом там виріс город Васильків.

Захистки. Щоб захиститися від печенігів, Володимир звелів понасипати високі вали навколо Києва та по тих шляхах, куди ходили печеніги, поставити твердині (кріпості). У валах порубили брами, поставили коло них застави, а по кріпостях варту (залогі).

Розповісти й списати: Через що на Україну сунули всякі мандрівники? — Хто з них підбирався по степах України до слов'ян? — З якого часу з'я-

вилися печеніги? — Які князі з ними воювали? — На яким місці збудовано Переяслав та Васильків? — Як захищав Володимир свої землі від печенігів?

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ПОЛОЦЬКА

Рогніда. У Володимира було багато жінок. Від тих жінок мав він чимало дітей. Од Рогніди, яку силоміць взяв за жінку, мав він сина Ізяслава. Рогніда Володимира не любила. Одного разу вона надумала помститися за вбитого батька й за себе. Коли Володимир спав, Рогніда взяла ніж і намірялась його вбити. В той мент Володимир прокинувся й ухопив її за руку. Після того він, порадившись з боярами, хотів скарати на смерть Рогніду власною рукою.

Ізяслав. Коли ж Володимир увійшов до неї в світлицю, то маленький син його Ізяслав, навчений матір'ю, з мечем у руках заступив йому дорогу до Рогніди. Володимир пом'якшав і пожалів сина. Не скаравши його матері, він одіслав їх обох в їхнє дідівське місто Полоцьк, оддавши їм те місто з околицями на князювання.

Білорусь. З того часу Полоцьке князівство зажило само по собі, окремо від Київського. Через те там поволі склалися особливі від київських звичаї, особлива мова й культура. Таким способом в Полоцькому утворилась слов'янська народність трохи інша за людність в київських землях.

Згодом її стали називати білоруською, а край той — Білоруссю.

Розповіді й списати: З ким був жонатий Володимир? — Як він одружився з Рогнідою? — Як звався їхній син? — Що хотіла зробити Рогніда? — Як її покарав Володимир? — Як це відбулося на житті полочан? — Як згодом стали називати полоцькі землі й народ? — Яких слов'ян знаєте тепер на світі? — Які з них рідніші один одному? — Через що? — Через що слов'яни розпоршились на багато народів? — Чи мова кожного слов'янського народу зовсім однакова? — Які вимови та говірки має український народ? — Які ще народи мають багато говірок та вимов? — Чи в однакових умовах вони живуть? — Що від того може статися?

РОГНІДА

По двору тихо пожожає старий веселий Рогволод; дружина, отроки, народ кругом його во златі сяють. У князя свято: виглядають із Литви князя-жениха за рушниками до Рогніди. Перед богами Лель і Ладогонь Рогніда розвела, драгим елеєм полила і сипала в огнище ладан.

Мов ті Валькірії, круг неї танцюють, граються дівчата і приспівують:

«Гоя, гоя, гоя!
Новії покої
нумо лиш квічати
гостей сподіватись!»
За Полоцьком, неначе хмара,
чорніє курява. Біжать
і отроки й старі бояри
із Литви князя зустрічать;

сама Рогніда з Рогволодом пішла з дівчатами, з народом. Не із Литви йде князь сподіваний, іде незнаемий, давно жаданий, а із Києва, туром-буйволом, іде веприщем за Рогнідою Володимир князь со киянами. Прийшли і город обступили

кругом, і город запалили. Володимир князь перед народом убив старого Рогволода, «потя» народ, княжну «поя», «отиде в волості своя, отидає с шумом...»

Т. Шевченко

ЗВ'ЯЗКИ МІЖ СХІДНИМИ СЛОВ'ЯНАМИ

Спільна назва. Слов'яни жили по берегах Дніпра, Дністра та їх притоків, на узбережжі Ільменського озера, Волги й т. ін. Кожне слов'янське плем'я мало свою назву. До всіх слов'ян іздили на торг грецькі купці й всіх їх називали одним спільним ім'ям: руси, русини, хоча найчастіше цим ім'ям вони звали тільки Київ та його околиці. Таким способом греки розповсюджували серед слов'ян одну назву, одне ім'я.

З того часу, як серед слов'ян з'явилося письменство, воно скрізь називало східних слов'ян русинами, русами. Отже, де серед слов'янства ширилось письменство, там воно прищеплювало слов'янам назву «русини», «руси», зв'язувало їх цим ім'ям до одного гурту.

Русини не раз перебиралися з берегів Дніпра на Ільмень та на Волгу. Там вони ріднилися з тубільцями, призвичаювалися до тамтешнього життя, наламували свій язик на місцеву мову й таким чином утворювали новий народ, відмінний від того, який жив по Дніпрові, однак назва народу зоставалася все стара. Та, одна назва в'язала до одного гурту всіх слов'ян, де б вони не сиділи.

Спільна княжа родина — спільна культура. Князь Володимир понасадив між всякими русинськими племенами своїх синів і тим самим ще більше зв'язав їх докупи.

Християнська віра розходилася з Києва скрізь по слов'янських землях, навіть по тих, що не корилися київському князеві. Християнські священники заходили всюди. Скрізь вони вчили слов'ян шанувати Київ, як огнище християнської віри. Вкупі з вірою розносили священники й грамоту та науку.

За священниками йшли всякі майстри, що будували церкви, та митці, що прикрашали їх. Оті майстри та митці навчали слов'ян майстерства та мистецтва не тільки церковного, а й світського, будували та прикрашали не тільки церкви, а й усякі будинки та потрібні в хазяйстві речі. Через оте все слов'яни навчались краще жити.

Віра, освіта, наука, майстерства та мистецтва — все оце вкупі зветься людською культурою.

Отже виходить, що священники, учені, майстри й т. ін. розносили з Києва культуру.

Спільне огнище культури — Київ. Київ був для слов'ян огнищем культури. Через те всі слов'яни, якому б князеві вони не корились, горнули до Києва, як до свого рідного міста, звідки до них ішла їхня віра, їхнє письменство, наука, вся їхня культура.

Спільна назва «Русь», один княжий рід, що правував різними слов'янськими племенами, одна віра й культура, одне культурне огнище — все це зв'язувало різні слов'янські племена в один гурт.

Розповісти й списати: Де жили східні слов'яни? — Як вони називалися? — Як їх називали греки? — Як усіх східних слов'ян називало письменство? — Хто ширив віру, письменство, науку, майстерства, мистецтво? — Яка княжа родина правувала слов'янами? — Що таке культура? — Звідки розходилась культура по слов'янах? — Як ставились до Києва слов'яни, що не корились київським князям? — Що в'язало всіх східних слов'ян до купи? — Чи й тепер спільна культура в'яже людей до купи? — Які сучасні держави зв'язані спільною культурою? — З ким культурою зв'язана Україна? — Що може статись од того, що культура в'яже до купи всі держави?

КОЛОТНЕЧА СЕРЕД ВОЛОДИМИРОВИХ СИНІВ

(1015—1019)

Святополк. Після смерті Володимира серед синів його, що були від різних матерів, зчинилася колотнеча. Кожному хотілося кращих земель. Святополк надіслав людей, які вбили братів його Бориса, Гліба та Святослава, а сам сів на Київське князівство. Брат його Ярослав, що сидів у Новгороді, став на йому мститись за смерть братів. Після трьохлітньої війни Ярослав прогнав Святополка з Києва.

Ярослав. Святополк утік до свого тестя польського короля Болеслава Хороброго. Болеслав, обороняючи Святополка, прибрив до своїх рук деякі надкордонні міста Київської держави (Червенські городи). Однак Ярослав далі його не пустив. Прогнавши Святополка, Ярослав осівся в Києві й став керувати усією батьківщиною.

Мстислав. Ярославів брат Мстислав, князь Тмутороканський, не погодився на те. Він виступив проти Ярослава з своїм військом і розбив його під Листвином на Чернігівщині. Тоді Ярослав поділився землями з Мстиславом. Собі зоставив правобережжя Дніпра, а братові віддав лівобережжя.

Через який час Мстислав помер, і Ярослав знов зостався єдиним верховним володарем всієї Київської землі, всієї спадщини після Володимира.

Розповісти й списати: Скільки було в Володимира синів? — Чи всі від однієї матері? — Чого добивалися князі? — На що зазіхали Володимирові сини? — Котрий з них перший зробив злочинство й яке? — Хто вступився за права братів? — Як пощастило Ярославові? — Що забрав Болеслав? — Хто повстав проти Ярослава? — Як брати помирилися? — Чи довго жив Мстислав? — Кому досталась вся спадщина?

ЯРОСЛАВОВЕ КНЯЗЮВАННЯ

(1019—1054)

Ярославове виховання. Новгородці мали більше стосунків з європейськими народами, ніж інші слов'яни, й через те були культурніші за інших слов'ян. Ярослав виріс у Новгороді. Отже, він там був краще вихований, ніж київські князі. Ярослав припадав на одну ногу й був нездатний до військової та ловецької справи, а тому увесь вільний свій час проводив за книжками. Тоді ще не вміли друкувати книжок, а списували їх рукою. Ярослав не тільки наймав для того писарів, а й сам їх списував. Через те він здобув велику на той час науку та освіту.

Зоставшись одиноким господарем спадщини після батька, Ярослав усі свої знання прикладав до того, щоб зробити свою державу міцною й культурною.

Вигнання печенігів. За часів Ярослава на печенігів насунули з Азії дикі орди торків та половців. Одступаючи перед їхньою силою, печеніги перебиралися на землі Київського князівства. Для оборони своїх земель од печенігів Ярослав будував на кордоні твердині (фортеці) й залюднював понадграничні степи. Печеніги, чим щодалі, ставали все нахабнішими й одного разу підступили під самий Київ. Тоді Ярослав побив їх так, що вони втекли аж на Дунай, звідкіля вже й не повернулися.

Місце печенігів в степах заступили спершу торки, а далі — половці. Поки нові орди розташовувались на нових випасах, київські землі трохи відпочивали.

Стосунки з Польщею. Упоравшись з печенігами, Ярослав рушив на Польщу, спустошив польські землі й відібрав назад ті «Червенські городи», які відібрав був у нього Болеслав Хоробрий. Після того Ярослав замирився з новим польським королем Казіміром Одновителем (унуком Болеслава). Він одружив його з своєю донькою й опікувався ним, як своїм рідним, помагав йому військом проти всяких ворогів і т. ін.

Поширення культури: а) **Церкви.** Ярослав дбав про віру Христову. Щоб більше заохотити до неї народ, він будував величні церкви, прикрашав їх чудовими мальованими образами, дорогою різьбою та розкішною позолотою.

Особливо відомі збудовані за нього церкви св. Софії (Мудрості) в Києві та Новгороді. Вони збереглися до цього часу й являють з себе пам'ятки тогочасної умілості.

б) Монастирі. Ті з людей, хто щиро приймав до серця віру Христову, оселялися поблизу церков і присвячували своє життя Богові: вчилися слова Божого, молилися, списували Святе письмо, напучували на добро всіх християн, цуралися світських утіх і т. ін. Такі оселі прозвано монастирями, тобто самотніми (відлюдними) селищами. В монастирях ченці вчили один одного грамоти, заводили школи, читали й списували Святе письмо та розсилали його по людях.

Монастирі були осередками побожних та освічених людей.

Під час ярмарку до монастирів сходилась сила людей. Там їх навчали християнського життя та давали всяку розумну пораду. Не раз і бояри та князі відвідували монастирі, щоб знайти собі в ченців добру та чесну пораду. Ярослав любив монастирі й помагав їм.

в) Мистецтво. Духовенство одночасно з християнством ширило грамоту, науку та мистецтва. Через те первісна наука й мистецтво були релігійного духу, бо все те робилося для церкви, для віри. Згодом люди стали шукати в науці поради для буденних та господарських потреб і стали пристосовувати мистецтво до світського життя.

г) Наука. Заможніші люди віддавали дітей в науку до людей письменних, звичайно, духовних. Грамоти вчили дітей поодиноці або невеликими гуртами. При монастирях священники набирали в науку чимало дітей і вчили немовби в школах. Тоді вчили тільки читати, рідше — писати й зовсім рідко — рахувати. Книги для навчання грамоти були тільки богослужебні та з Святого письма.

Деякі люди не вдовольнялися такою наукою, навчалися грецької мови та й вчилися далі по грецьких книгах. Однак таких освічених людей було обмаль.

д) Письменство. Освічені люди згодом стали перекладати з грецької мови на слов'янську не тільки богослужебні книги, а й світські. Окрім того, вони переписували книги, перекладені в Болгарії та Сербії, а нарешті й самі почали писати. Спершу писали побожні речі (життя святих, казання тощо), а далі стали списувати все, що вважали цікавим. Найбільше писали про те, що діється в державі. Отакі записи названо літописами. В літописах до нашого часу збереглися тогочасні народні оповідання, уривки пісень, літературне писання та всякі документи. Мало який народ має такі цікаві літописи, як наш.

е) Закони. За тих часів люди судилися не по писаних законах, а по звичаях народних. Кому треба було правитись, той приходив на подвір'я до князя й розповідав йому про свою справу. Князь розпитував старих поважних людей і за їх порадою складав свій присуд. Пó місцях, де князя не було, судили найстарші люди та княжі намісники. Княжі намісники не завше дбали про справедливість. Для того, щоб скрізь суди були однакові й справедливі,

Ярослав звелів списати, за які провини, якої кари вимагають народні звичаї. Запис той прозвано «Руською Правдою».

За всі провини «Руська Правда» вимагала грошових кар (штрафів): за великі — більших, за малі — менших.

Скрізь по світах так ведеться, що де люди добрі, милостиві, справедливі, там і кари милостиві; а де лихі, розбещені — там і кари жорстокі, тяжкі.

Штраф — кара милостива. Отже, можна гадати, що слов'яни були люди м'якої та доброї вдачі.

Могутність та пишність. За Ярослава Київська держава стала могутньою. Ярославів корилися всі слов'яни, що слухалися раніш його батька, окрім полочан. Сусіди його боялися й поважали. Ярослава знали й поважали по всій Європі.

Сам він був жонатий на Інгігерді (по Христу — Ірині), доньці шведського короля Олафа.

Дочка його Єлисавета була віддана заміж за норвезького короля Гаральда Сміливого. Друга дочка, Ганна, була одружена з французьким королем Генріхом. Посвоївся Ярослав і з багатьма німецькими та угорськими князями й візантійськими імператорами.

Свою столицю Київ Ярослав прикрасив новими церквами, гарними будинками та обгородив валами. В валах вимурував велику браму, якою повинні були в'їздити приїжджі, й побив її золотою бляхою. Браму ту прозвано «золотими ворітьми».

Князювання Ярослава було найпишнішою добою Київської держави.

Розповідати й списати: Через що новгородці були культурніші за інших слов'ян? — Як ширили в той час книги? — Що сприяло Ярославові здобути добру освіту? — Од кого Ярослав боронив свою державу? — Хто насунувся на печенігів? — Куди ховалися печеніги? — Як Ярослав боронився від них і куди їх загнав? — Що відібрав Ярослав у Польщі? — Як замирився з польським королем? — Чим допомагав вірі? — Що таке монастирі? — Яка користь була з монастирів? — Де найкращі церкви збудував Ярослав? — Як змінялося мистецтво? — Хто розповсюджував науку й як? — Чи були школи й де? — Чи були тоді наші вчені люди й як вони здобували собі освіту? — Що писали наші вчені? — Чим коштовні літописи? — Що таке закони? — В яких краях нема законів? — Чи можуть культурні люди жити без законів? — Як судилися слов'яни? — Що таке «Руська Правда»? Які вона кари приписувала? — Про що з того можна догадатися? — Як далеко сягало князівство Ярослава? — З ким він посвоївся? — Чим прикрасив свою столицю?

ЗАПОВІТ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Умираючи, князь Ярослав заповіт своїм дітям покинув, щоб Україна — Русь, край наш любий — святий, у руках у синів не загинув.

В заповіті тому написав Ярослав коротеньке та мудреє слово: — «Ви любітеся, дітки мої, та шануйте одно ви одного; та щоб згода між нами була, вас бо ненька одна породила, і тоді вас ніщо не злама, й не здола вас ворожая сила. Коли ж буде незгода у вас, то загинете ви, мої діти, та загубите й край дорогий, — буде лихо тяжке він терпіти». Поховали сини свого князя — отця та й Україною правити стали; але батьків святий заповіт залишили вони, занедбали. А Україна — Русь, наша мати свята, повилася у тугу та горе; розплилося по ній князювання нове, мов хвилясте неситеє море; брат на брата війною пішов, сполучившись з чужою ордою. І заплакала Русь, застогнала кругом, — полилася недоля рікою...

М. Кононенко

КОЛОТНЕЧА МІЖ ЯРОСЛАВЕНКАМИ

Заповіт Ярослава. Вмираючи, Ярослав поділив свою державу поміж синів. Кожному синові дав наділ: старшому — Київ, а іншим — решту городів. Наказав їм жити тихо та мирно й слухатись старшого брата як батька. Київський князь став великим князем, а Київське князівство — великим князівством.

Сварка за право на спадщину та «ізгої». Скоро-но вмер Ярослав, як між синами його зчинилася сварка. Кожному хотілося кращого наділу. Сварці помогло й те, що Ярослав не розпорядився добре, як і до кого наділи повинні були переходити після смерті тих, кому Ярослав їх дав. Одні казали, що кожне князівство повинно припадати од старшого брата до молодшого, а по молодших братах переходити до дітей старшого брата й т. д., тобто щоразу до старшого в родині. А другі обстоювали те, щоб спадщина переходила просто від батька до сина. Й той і другий лад деяким князям зовсім не давав права на землі. Такі князі звались «ізгоями». «Ізгої» так само хотіли князувати, як і інші, та ще й по кращих землях. Все це призвело до постійного заколоту. Найбільш сварилися князі за велике князювання. Київ з рук до рук припадав не тому, хто більше права на нього мав, а тому, хто був дужчий.

Нашадки Ярослава спершу сьак-так держалися купи; тріх слухалися київського князя й визнавали його за старшого, називали

вали «великим князем». Та чим далі ділилися, то все більше відбивалися від його рук. Ярославіві сини розпаювали свої землі поміж дітьми, а діти — між унуками. Держава Київська розпорошилася на дрібні клапті землі — на княжі наділи. Кожен князь намагався правувати своєю землею по-своєму й воював з сусідами на власну руч.

Щоб перемогти своїх сусідів, князі не раз запрошували до помочі половців. Половці охоче помагали русинським князям, бо їм через те припадала добра здобич. Постійною колотнечею князі нівечили свій рід, свою батьківщину, свої землі та русинський народ.

Розповісти й списати: Як поділив свою державу Ярослав? — Який заповіт залишив дітям? — Що зробили сини? — З-за чого сварилися? — Що сприяло колотнечі? — Хто такі «ізгої»? — Чи трималися князі гурту? — Як дрібнішала держава? — Кого закликали князі до помочі? — Кому з того була користь?

УКРАЇНА

(р. 1187)

«Русь» — чужа книжна назва. За тих часів, як Київська держава розпадалась на дрібні землі, серед народу з'явилася нова назва нашого краю.

Назва «Русь» трималася в народі тільки доти, поки всі землі східних слов'ян держалися Києва; поки письменство, що розходилося з Києва, розносило її в народ. Коли ж Київська держава розпорошилася й кожна земля стала зватись ім'ям свого головного міста, назва «Русь» поволі почала зникати з народного вжитку. Другої не було, й народ став звати всі землі, по яких говорили так, як він, просто: «наш край, наша країна», тобто наша сторона. «Там, мовляли, хоч і інший князь, та народ такий самий, як і ми, — отже то наша країна».

«Країна — Україна». Поволі слово «наша країна» змінилося на «наша вкраїна, наша україна». Слово «Україна» з загального стало власним ім'ям нашої сторони. Так серед народу виникла нова назва нашого краю. Коли саме, де й як вона з'явилася, — про те певно невідомо. Але вже за 1187 р. в літопису з приводу смерті переяславського князя записано: «о нем же Україна многу постана».

Безумовно, що серед народу ця назва з'явилася раніш, ніж було її записано в книги.

З того часу назва «Україна» вживається народом і в народних піснях.

Розповісти й списати: Як називалися племена східних слов'ян? — Як прозвали араби всіх східних слов'ян? — За що? — Хто перехопив ту

назву? — Як її греки поширили на всі слов'янські племена? — Де ділися назви окремих слов'янських племен? — Доки назва «Русь» держалася в народі міцно? — Як після того народ називав землі, де жив русинський народ? — Через що? — Як витворилася назва «Україна»? — Коли вона вперше з'явилася в книгах?

ПОЛОВЦІ

Бранці. Половці користувалися з колотнечі серед нащадків Ярослава. Вони грабували українські землі та забирали людей в неволю. Літопис про таких бранців пише: «змучені холодом, стомлені голодом і згагою, схудлі від біди на виду, почорнілі на тілі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з поколеними об терни ногами, й з слізьми на очах розказували одно одному: «я з того краю», — «я з того». Отак розпитувалися й з слізьми оповідали про свою родину. Князі українські, хоч і боронилися від половців, та не завше їм щастило.

«Слово о полку Ігоревім». Про один такий нещасливий похід хтось, мабуть, із спілників того походу написав «Слово о полку Ігоревім». В тім слові він списав похід князя Ігоря Святославовича 1185 року на половців. «Слово» те збереглося до нашого часу, як пам'ятка тогочасного письменства.

В нім написано:

ЗАСПІВ

А як би нам по старому
Заспівати пісню, браття,
Про Ігоря, його військо,
Про військове їх завзяття,
Заспіваймо ж, як бувало,
Як чували і як знаєм,
Бо співати по-болянськи
Вже не є звичаєм.

Боян майстер був до пісні,
Боян знав на пісню чари:
Прийде гадка, а він гадку
Орлом пустить аж під хмари,
Прийде друга — а він другу
Пустить вовком по долині,
Гадка третя в нього скаче
Соловейком по калині.

Він згадає давні годи,
Свари давньої години,
І соколів десять пустить
В луг на стадо лебедине.
А що сокіл до лебеді,—
Вже вона співає славу
То старому Ярославу,
То хороброму Мстиславу,
Тому, що в очах касогів
Заколов Редедю хана,—
Інша лебідь заспіває,—
Славить красного Романа.
Не соколів на лебеді
Боян, браття, слав до неба —
Віші пальці клав на струни:
Грайте, струни, кому треба!

Переклав В. Щурат

ТУГА ЯРОСЛАВНИ

Ой, у ранці ранім рано
Чутно голос Ярославни —
«Ой полечу — повітаю

Зегзицею¹ по Дунаю,
Омочу рукав бобряний
У воді Каяли білій,

Обітру я князю рани
На могутнім його тілі»...
У Путивлі вранці рано
Та й на башті, на горі,
Там смутная Ярославна
Ревно плаче на зорі:
«О вітре-вітрило,
Ти на вішо, господине,
Війську любої дружини
Супротивно й буйно віеш,
В вічі стріли ханські сіеш?
Чи нема тобі блакиті
В небі хмароньки гонити?
А чи мало ще простору
На безкраім синім морі
Кохати кораблі?
Ой на вішо-ж, лиходію,
Мої радощі розвіяв
По хвилястій ковилі?»..
У Путивлі вранці рано
Та й на башті на горі,
В тяжкім смутку Ярославна
Плаче — тужить на зорі:
Мов зозулька крізь гілля,
Вона тужить — промовля:
«Ой ти, Дніпре, ой Словуто!»²

Ти ж пробив еси зімкнуті
Кам'яні твердії гори
І лилеш аж до моря;
Ти ж носив еси байдаки
На половців, на Кобяка
І люлікав, привітний,
Святославові човни.
Принеси ж, о господине,
Мою любую дружину,
Щоб я сюди не ходила,
Рано вранці не тужила:
Щоб збулася туги — горя
І не слала сліз до моря»...
У Путивлі вранці рано
З башти тужить Ярославна;
Мов зозулька зміж гілля,
Вона сумно промовля:
«Сонце світле, сонце ясне!
Всім ти тепле, всім ти красне,—
Ой на що ж ти, господине,
Війську любої дружини
Таке палке — нещадуще,
Що не то уста жадуші —
Спека й луки ізвела
Й тули тугою затягла»³.

Переклав В. Лиманський

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

(1113—1125)

Виховання. Серед онуків Ярославових найбільше вславився Володимир Мономах. Він виріс у Новгороді. Мати його була грецька царівна. Через те що виріс у Новгороді й мав матір грекиню, здобув він більшу освіту, ніж інші князі. В спадщину Володимир одібрав князівство Чернігівське.

Боротьба з половцями. З'їзд князів. Половці не давали тому князівству спокою. Не маючи сили сам їх подолати, Володимир 1097 року запросив усіх князів українських на Любче озеро на раду. Там він присоглашав їх жити по-братньому, князювання передавати в кожній княжій родині від батька до сина, сусіднім князям у те діло не втручатись і всім однією спілкою воювати проти половців.

Князі погодилися й хрестом в тому запрягнули та не встигли вони всі роз'їхатись, як київський князь Святополк з волинським

¹ Зегзиця, по-старовинному — зозуля.

² Словута — прізвище Дніпра, від слова «слава».

³ Тули чи сагайдаки — піхви, в яких держали стріли. «Тули тугою затягла» значить, що від великої спеки люди охляли, зневірилися, і в них — з туги вже й руки не здіймалися, щоб боронитись від половців.

Давидом схопили князя теробовельського Василька й осліпили його. Тоді Володимир Мономах намовив інших князів скарати Святополка й Давида. Почалося знову змагання між князів, яке вщухло тільки через кілька років.

Володимирові Мономахові пощастило нарешті звести всіх князів до згоди. Після того вони гуртом почали нищити половців.

На Київському князівстві (1113—1125). Після смерті київського князя Святополка кияни запросили до себе князувати Володимира Мономаха. Володимир згодився й все своє життя він по-своєму боровся з половцями. Вмираючи, Володимир написав своїм дітям заповіт, як їм треба жити, щоб щасливо князувати. Він заповідав їм жити в злагоді, помагати бідним, вдовам, сиротам, гостинно приймати чужоземців, прислухатися до голосу дружини й нікого не кривдити.

Розповісти й списати: Де виріс і виховався Володимир Мономах? — Через що виховався краще, як інші князі? — Де князував? — З ким воював? — Як поєднав князів? — Як князував у Києві? — Якийоставив заповіт дітям?

ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XII в.)

Розпорощення держави. Колотнеча серед надільних князів довго не вщухала. Кожен змагався за кращий наділ аж до останнього. Завоювавши наділ, князь вважав його за свою власність, не слухався київського князя, порядкував самостійно й передавав наділ у спадщину дітям. Перед смертю ділив його між усіма своїми синами: старшому віддавав краще місто, а меншим — решту. Старший ставав великим князем, а решта його підручними. Так виникали нові малі й великі князівства, що зовсім не слухалися Києва, вважали себе рівними з Києвом і йому не корилися.

Галичина 1064 р. Перша за всіх од Києва відрізилась Галичина. Там, починаючи з 1064 р., запанували правнуки Ярослава, князі Ростиславенки. В Галичину половці не заходили й не руйнували її, через те вона швидко стала найкращою й найбагатшою країною серед українських земель.

Інші землі. За Галичиною відокремилась од Києва Чернігівщина, далі серед XII віку — землі Переяславські, Пінські та Волинські.

Згодом і ті землі розпорощилися на дрібніші клапти. І що більше дрібнішали землі, то менше сили зоставалося в князів, тим слабшали їхні держави.

Занепад. Князі множилися, сварилися, воювали за наділи, а дружина від того меншала. Малі князі не мали за що утримувати

велику дружину, малої ж дружини люди не боялись і не дуже слухалися князів. Коли князь їм не подобався, вони гуртом проганяли його з дружиною, а на його місце закликали іншого.

Половці користувалися знесиленням князів і грабували українські землі. Люди стали тікати з наших країв на північ, на Волгу, де було затишніше. Там вони оселялися й гуртувалися в нові держави.

Постійний заколот між князями та половецькі напади довели нарешті до того, що купці мало не зовсім перестали їздити по українських землях. Торгівля притихла, підупала. Вкупі з торгівлею підупала й культура.

Од княжої колотнечі та половецької біди багато народу розбіглося по інших краях, а ще більше зубожіло. Селяни втратили своє господарство, купці — свій крам і т. ін. Щоб збитися на нове хазяйство, бідаци позичали грошей у купців та бояр. Купці та бояри брали великі відсотки. Люди не мали сили сплачувати по-зичку й ставали до них на відрібок. Іншим щастило відробити швидко, а інші все своє життя зоставалися винні, були вічними робітниками на своїх кредиторів-панів. Не маючи сили сплатити борги, вони ставали неоплатними рабами своїх панів. Їх прозвали «закупами» та «холопами».

З дешевої холопської праці хазяйство панів збільшувалося, а народне занепадало, бо не мало сили зрівнятися до панського.

Зміцнення панства. Де чвари вщухали, там дружинники осаджувались на хазяйство, а князі доручали їм судити й порядкувати людьми. Вкупі з місцевими старожитними боярами та багатіями — дуками, дружинники складали вищу верству громадянства — поміщицтво. Поміщики, чи то дідичі, ходили на «віча» й, як люди спритніші, брали там гору. Вони через «віча» примушували князів робити так, як їм бажалося. Отак поволі сила правління державою перейшла до поміщиків. Вони прибрали до своїх рук і народ, і князів, і робили, що хотіли. Дбали не про державну користь, а про свою власну.

Все це поволі геть знесило Київську державу й довело її до занепаду.

Розповісти й списати: Як жили проміж собою надільні князі? — Як вони дивились на завойовані наділи? — Як урядували? — Кому ті наділи передавали? — Чи слухалися Києва? — Яка земля перш за всіх одрізилась від Києва? — Хто там запанував? — Які ще землі відокремилась? — Що далі трапилось з тими землями? — Через що підупала княжа сила? — До чого призвів заколот між князів та половецька біда? — Хто такі «закупи»? — В чії руки перейшло керування державними справами? — Як змінилось народне хазяйство? — Про що дбало панство?

МОСКОВЩИНА

(XII століття)

Колонізація півночі в X ст. В той час, як Київська держава знесилювалась і занепадала від княжої колотнечі, половецьких нападів, відокремлення земель та панського свавільства, — на півночі, в околицях р. Волги, поволі складалася й міцніла нова держава. Туди здавна переселялися слов'яни з-понад Дніпра та з-понад Ільменя. Одні перебиралися туди слідком за купцями, а другі тікали від княжої колотнечі та половецької біди. Там вони розташовувались серед фінського народу, ріднилися з ним, жили, переймали в нього звичаї, наламували свій язик на тамтешню мову й потроху витворили новий фінно-слов'янський народ. Наші предки прозвали той народ московським, од імені їхнього найбільшого міста — Москви.

Опанування князями (X—XI століття). Коли серед Ярославенків зчинився заколот, на Волгу стали вибиратися й князі, найбільше «ізгої». Вони там силою підбивали під себе людей і князували над ними по своїй волі.

«Віче» там вже сили не мало. Народ і бояри мусили покійно слухатись князя.

Князь вважав завойовану землю за свою власність, а людей, навіть бояр, — своїми підданцями (холопами).

Суздаль XII ст. Серед тих князівств найміцнішим зробилося Суздальське. З другої половини XII століття суздальські князі напустилися стати за старших серед усіх князів русинських. Для того вони навмисне знесилювали Київ. Особливо до того приклав рук суздальський князь Андрій Боголюбський. Він завоював Київ, знищив його й став величатись великим князем. Щоб принизити Київ, він перебрався на життя до Суздаля. Київ же віддав своїм небогам з тією умовою, щоб вони корилися йому. З того часу Суздальське князівство стало величатися «великим князівством». Воно стало рости й міцніти.

Москва: Згодом суздальський великий князь перебрався на життя до Москви, й великим князівством стало в XIV столітті князівство Московське.

Московські князі зовсім відокремились від київських. Стали жити осібно, по-своєму. Вони завоювали чимало сусідніх земель і збили досить міцну Московську державу.

Розповісти й списати: Як заселялись околиці Волги? — З ким там слов'яни ріднилися? — Який там народ утворився? — Через що утворився новий народ? — Як його прозвали наші предки? — Через що? — З якого часу стали заходити туди князі? — Як вони там осідали на князювання? — Чим князювання на півночі відрізнялося від князювання на півдні? — Яке князівство взяло гору над сусідніми? — Як суздальські князі знесилювали Київську державу? — Що зробив Андрій Боголюбський? — Яке князівство переважило Суздаль і збилося в міцну державу?

Розділ IV ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА

БУДУВАННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Литва. На північ од Галичини та Волині по річці Німану здавна осівся народ литвинський. Литвини, як і наші предки, спершу жили дико, окремими племенами й були поганської віри.

Згодом литвини за проводом князя Мендовга об'єдналися в одну державу й стали нападати на своїх сусідів. Серед сусідніх земель були й українські землі, Галичина та Волинь.

Роман (1188—1205). Волинський князь Роман об'єднав Волинь і Галичину в одну Галицько-Волинську державу й став одбивать Литву. В тім йому пощастило. Після того Роман не раз побивав половців, підбив під себе Київ і посадив там свого брата Ярополовців, підбив під себе Київ і посадив там свого брата Ярополова. Таким чином, Роман зміцнив свою нову державу й примусив сусідів рахуватись з нею. До Романа бояри в Галичині мали велику силу й кривдили народ. Роман і їх вгамував.

Намірився Роман об'єднати всі українські землі, та несподівано наклав головою в бойовищі з поляками.

Романовичі. Після Романа зосталося двоє маленьких синів. Мати їх правувати не вміла й віддалася під опіку сусіднього угорського князя Андрія. Андрій поставив в Галичині своє військо й став зватись королем Галичини й Володимирії. Галицькі бояри й прогнали Романовичів, а собі закликали інших князів. Однак і з тими не вжилися в злагоді. Змінюючи отак князів, бояри хотіли самі з власної волі керувати державою.

Угорське панування (1214—1219). Побачив те угорський король Андрій і змовився з польським королем Лешком. Він оженив свого сина Кольомана на його дочці й віддав їм Галичину. З того часу угри кажуть, що Галичина нібито їхня земля, бо там князував їхній короленко.

Мстислав Удалий (1219—1227). Швидко Андрій з Лешком посварилися. Лешко підбив на Андрія та Кольомана русинського князя Мстислава Удалого. Мстислав вигнав угрів з Галичини й сам осівся на їхнє місце.

Данило Романович. Тим часом вирости сини Романові. Тільки-но помер Мстислав Удалий, старший з них — Данило, зробившись князем галицьким, розпочав війну з уграми та галицькими боярами. Люди галицьких бояр не любили й допомогли Данилові приборкати їх та сісти на батьківських землях. Данило наново об'єднав у своїх руках всі галицькі й волинські землі, підбив під себе Київ та й посадив там свого намісника.

Розповісти й списати: Де Галичина? — Хто з князів і коли забрав її в свої руки? — Хто нападав на неї з півночі? — Як жили литвини?

Хто об'єднав їх у державу? — Хто об'єднав Галичину з Волиню в одну державу? — Кого побив Роман? — Кого підбив під себе? — Як поводився з боярами? — Про що мріяв? — Хто запанував у Галичині по смерті Романа? — Через що й яким способом там запанували угри? — Хто прогнав угрів з Галичини й сам там осівся? — Хто князував після Мстислава? — Що зробив Данило Романович для зміцнення своєї держави?

ТАТАРИ

Татарське життя. На початку XIII століття з Азії, через Кавказькі гори, насунувся на північні степи новий дикий народ — татари. Маючи багато худоби, вони мандрували з пасовиська на пасовисько. Закони мали суворі. Жили всі як вояки. Були дикі, люті та завзяті.

Перший напад 1224 р. Татари спершу напали на половців. Половці прислали до українських князів за підмогою. «Поможіть нам, — казали половці, — бо татари нас виб'ють та й на вас насядуть».

Князі українські не всі тому повірили. Тільки родичі половецьких ханів пішли їм на поміч. Року 1224 на р. Калці сталося перше бойовище з татарами. Татари розбили українських князів та половців, але повернулися назад в Азію, до Туркестану.

Другий напад 1237 р. Року 1237 татари за проводом хана Бату напали на землі камських болгар, а далі підбили під себе й князівства Рязанське, Суздальське та Московське. Татари по дорозі палили всі міста та села, руйнували їх, грабували, а людей забирали в неволю. Князів катували й тільки тих, що визнавали хана своїм володарем, випускали.

Од Москви татари пішли на Новгород. Бездоріжжя примусило їх повернути назад, вони подались на південь, прогнали половців і звоювали північний Кавказ.

Напад на Україну 1239 р. Року 1239 татари заповзялися за українські землі. Першим знищили вони Переяслав, далі — Чернігівщину, а року 1240 обступили Київ. Під Києвом їх зібралась така велика орда, що за ревом верблюдів, іржанням коней та рипінням гарб не чути було в Києві людського голосу.

Києвом тоді керував намісник галицького князя Данила, воевода Дмитро. Татари день і ніч били в мури, що оточували місто, поки не зробили пролому. Після того день перепочили й взяли Київ. Перелякані люди кинулися ховатись на хорах Десятинної церкви. Туди стільки насунуло народу, що церква не витримала, завалилась і поховала всіх під собою.

Оце сталося 6 грудня 1240 року.

Од Києва татари подалися на Волинь, звідти — в Галичину, а далі — на Угорщину. Орда татарська розсипалася на дрібні загони, розійшлася скрізь і пустошила все. Розбивши угрів, татари намірялися там осістися. В той час прийшла звістка, що помер

їхній найстарший хан. Бату захотів сісти на його місце. Він зібрав свої орди й подався назад. Однак йому в тім не пощастило.

Сарай. Після того він з своєю ордою осівся на річці Волзі, коло Каспію. Там склався цілий город. Його прозвано Сарай. Бату сповістив усіх князів українських та московських, щоб приїздили до нього на поклін, і розіслав своїх людей збирати данину.

Розповісти й списати: Звідки прийшли татари? — Якої вони були вдачі? — Як порядкувалися? — Куди вперше прийшли? — Хто виступив проти них? — Куди татари подались? — Які землі підбили під себе татари після 1237 р.? — Якого року напали на українські землі? — Коли обступили Київ? — Як упав Київ? — Показати на карті шлях обох татарських походів?

ТАТАРЩИНА

«Татарські люди». В той час, як князі з військом та заможними людьми сподівалися татар з жахом і билися з ними до загибелі, багато простого, бідного люду виглядало татар радо, як визволителів. Князі, дружинники, бояри та дуки, що живилися з пролиту стого люду, дерли з нього податки та силували тяжко відробляти стого люду й позики, так обридли народові, що він бажав, аби хоч за землю й позики, так обридли народові, що він бажав, аби хоч татари прийшли та розігнали ненависних панів. Простий народ не розумів біди від того, що нація втратить державне життя. За полегкості в хозяйстві, за більші достатки бідний народ продавав татарам свою державну самостійність, свою національну волю. Сільські люди цілими громадами переходили на бік татар, обіцялися платити їм податки, слухатися їх, коритися, аби тільки не було над ними ніяких князів та бояр. Татарам це було на руку, вони залюбки на те приставали. Люди по селах вибирали з-посеред себе отаманів. Отамани судили їх, збирали податки й ввозили татарам. Татари податки забирали й зовсім не втручалися в народне життя, не зачіпали ні віри, ні мови, ні звичаїв.

Такі села звалися «татарськими людьми». Вони корилися просто татарам; ніякі князі не мали вже до них жодного права. Особливо багато таких сел було на Поділлі. Згодом там осілася й невеличка татарська орда, що відбилася по дорозі від Золотої орди. Вкупі з «татарськими людьми» орда склала улус (князівство) Подільський, яким керував особливий намісник хана Золотої орди.

Княжі люди. Після того, як татари осілися в Сараї, недобитки українських та московських князів стали з'їздитись в орду на улус ханові. Вони возили туди всякі дарунки й випрошували у хана право на князування. Хто більше платив, тому татари давали краще місто на князування.

Татари об'їздили за даниною ближчі й заможніші князівства: українські частіше, ніж московські. Вони пустошили українські землі, карали й прогнали князів. Князівська влада на Україні занепала.

В далекі московські князівства татари заглядали рідко. Од того московські князівства набиралися сили й дужчали.

На Україні князі не мали великої сили; татари брали податки менші, ніж колись князі, через те на Україні бідному людові жилося під татарами краще, ніж у Московщині, особливо спочатку, доки татарське військо держалося порядку.

Переселення в Московщину. Заможним же людям на Україні жилося погано. Татари їх нищили. Оборонять було нікому. Отже, заможніші хазяї перебиралися в московські землі. Там князі мали від татар більше права в князівствах і захищали багатих та значних людей від татар, а на поталу їм віддавали простий люд.

Заможні пересельці забирали з собою все, що можна було взяти: одержу, скарби, книги, святощі, образи, твори мистецтва, пам'ятки місцевої української культури.

На Україні зоставався тільки зuboжілий люд, який мало цікавився освітою, книгами та мистецтвом. Од того занепало на Україні культурне життя.

Занепад культури. Поки на Україні була своя держава, — князі, бояри й духовенство дбали про розвиток народної національної культури: вчили грамоті, писали книжки, будували пишні будівлі, замовляли митцям всякі прикраси для хат, одержу, посуду й т. ін. Коли ж держава занепала, то не стало кому про це дбати. Що не забрали з собою пересельці до Московщини, те загинуло марно: ніхто його не доглянув.

Книги попалили, будівлі розвалили, всякі прикраси приточили до хазяйства та поношували, потрощили. Тільки й зосталося нашої культурної пам'ятки, що забрано було в Московщину пересельцями.

Втрата самостійного національного життя довела Україну до занепаду культури.

Розповіді й списати: Хто боявся татар? — Хто татар не боявся й через що? — Хто такі «татарські люди»? — Де їх особливо багато було? — Як вони порядкувалися? — Що таке «улус Подільський»? — Як хани роздавали князям князівства? — Куди татари частіш їздили за даниною? — Через що? — Що з того вийшло? — Куди тікали заможні люди від татарського свавільства? — Через що тікали на Московщину? — Через що московські князі держали в себе твердіший лад? — Що забирали з собою пересельці? — Хто зоставався на Україні? — Що сталося з пам'ятками української культури? — Що призвело Україну до занепаду культури? — Які тепер народи не мають свого державного життя? — Яка в них культура, своя чи чужа? — Яка шкода народові тоді, коли він не має своєї культури? — Як народи повинні складати держави?

КОРОЛЬ ДАНИЛО

(1230—1264)

Життя братів. Після татарської руїни серед українських земель міцно трималась тільки Галицько-Волинська держава. Романові сини поділилися нею. Галичиною порядкував Данило, а Волинню брат його Василько. Однак вони жили в такій злагоді, що Галичина й Волинь здавались однією державою.

Данило підбив під себе багато українських земель. Літописець пише, що Данило з братом «прияв Берестей, Угровськ, Верещин, Столп'є, Комов і всю Україну».

Боротьба з Литвою. Сусідня Литва до того часу набралася вже сили. Вона стала простягати руку на українську землю. Данило змовився з поляками та німцями й вдарив на Литву. Литвинський князь Мендовг, щоб врятуватись від Данила, віддав трохи своїх земель у державу його синові Романові.

Боротьба з татарами. Року 1245 татари прислали до Данила, щоб віддав їм Галичину. Данило поїхав у орду, вклонився ханові й дістав од нього ствердження своїх прав на Галичину.

Данилові не хотілося коритись татарам. Він змовився з римським папою, щоб той поміг йому відбитися від татар. За те Данило обіцяв папі повернути свій народ на католицьку віру. Папа прислав Данилові корону. Папський посол коронував Данила королем. Однак іншої помочі папа Данилові не дав. Через те Данило швидко з ним розійшовся. Він став сам з братом готуватись проти татар: почав будувать фортеці та городи на межах своїх земель. По Бугові багато жило «татарських людей». Данило підбив їх під свою руку. Вони не хотіли йому коритися та все відбивалися. Данило стояв на своєму. Тим часом татарський воево бивалися. Данило стояв на своєму. Тим часом татарський воево да Бурундай несподівано надійшов з великим військом, закликав Данила й Василька до себе й примусив їх зруйнувати всі фортеці та міста, які вони побудували для оборони від татар. Так і не пощастило Данилові прогнати татар.

Лев Данилович (1264—1300). Після смерті Данила Галицько-Волинською державою став порядкувати Василько. Та швидко й він помер. Після нього порядкував Данилів син Лев. Він ходив походом на поляків, щоб сісти на краківський стіл, але йому не пощастило; воював з уграми, розбив їх і деякий час урядовав Угорщиною.

Розповіді й списати: Хто керував Галичиною під час татарського погрому? — Як жили між собою Романові сини? — З ким Данило боровся проти Литви? — Що виграв? — Як Данило боровся з татарами (подорож в орду, спілка з папою, будівля фортеці, підбивання «татарських людей»? — Чим кінчилась його боротьба з татарами? Хто князував після нього? — Чим уславився Лев Данилович?

ЮРІЙ ЛЬВОВИЧ (1300—1308) ТА ЙОГО НАЩАДКИ

«Золотий вік Галичини». Після Льва Даниловича вславився син його Юрій. Він зібрав до купи всі галицькі й волинські землі й став величатись «королем Русі». Юрій був князем могутнім і можновладцем добрим. Люди за його князювання тішилися з спокою та статків. Князювання Юрія вважається «золотим віком» Галичини.

Піднесення культури. За нього найвище розвилася українська культура. Учені люди того часу не тільки перекладали, а й самі вже писали чимало книг. Найбільш відомі тогочасні галицькі літописи. Тоді вже були й свої майстри та митці до всякого діла. Вони робили не тільки по тих зразках, яких навчилися у грецьких майстрів, а й свої вже вигадували. Мініатюрні малюнки того часу надзвичайно оригінальні та хороші, а робота золотарів славилася як краща за європейську.

Латина. Купці та вчені люди того часу бували в Європі, заводили з нею всякі стосунки й переймали від європейської науки все, що там було кращого. В Європі тоді писали все латинською мовою. Тим-то й при княжому дворі для стосунків з Європою заведено було латинську канцелярію та латинські печатки. Наші вчені писали книги не тільки по-нашому, але й по-латинському, чим розносили славу про українську культуру по всьому світі.

Стосунки з Європою багато допомагали освіті та культурі нашого люду. Через те український народ за тих часів був культурнішим, ніж московський.

Розділ митрополій (1303). Київ під той час геть занепав. Київські митрополити більше проживали при суздальських князях, де було спокійніше.

Року 1299 київський митрополит після одного татарського наскоку зовсім забрався до Суздаля. Тоді галицькі князі попросили царгородського патріарха, щоб висвятив їм осібного митрополита. Року 1303 для Галичини було висвячено окремого митрополита. З того часу православна церква мала двох митрополитів. Один жив у Московщині, а другий — на Україні, в Галичині. Так урвалася й остання нитка, що в'язала до купи Москву й Україну. Тепер вони зовсім розбраталися.

«Мала Русь». Обидва митрополити корилися царгородському патріархові. Греки в стосунках з Московщиною й Україною називали й Московщину й Україну старою назвою «Русь». Через те, що Московщина під той час зміцніла, а Україна занепала, греки московську Русь стали називать «Великою Руссю», а Україну — «Малою Руссю». Оці назви й уживалися часто по тогочасних книгах. Народ же наш свою землю називав тільки «Україною», а Московщину — Московщиною. Про те свідчать тогочасні народні

пісні, в яких наш край ніде ні разу не названо «Малою Руссю», а завше «Україною».

Юрієві нащадки: а) сини. Після Юрія правувало два його сини, Лев та Андрій. Після них не зосталося нащадків чоловічого покоління. Бояри закликали на князювання сина Юрієвої дочки, що була замужем за мазовецьким князем Тройдецом. То був князь мазовецький Болеслав. Болеслав перейшов на православ'я й став зватись Юрієм.

б) **Юрій Тройденович (1325—1340).** Він оточив себе поляками, чехами та німцями. Галицькі бояри того не злюбили й стали під'южувати проти нього народ за те, що він кохається в чужинцях і не дбає про українців.

в) **Любарт (1340—1349).** Року 1340 галицькі бояри отруїли Юрія-Болеслава й закликали на його місце литовського князя Любарта, що жонатий був на галицькій князівні. Любарт осівся в Володимирі, а Галичиною стали порядкувати від його імені бояри, таким чином Галичина відійшла під литовську руку. Бачивши те, Польща й Угорщина змовилися підбити Галичину під себе й рушили на неї своє військо. Галичина попросила підмоги в татар. Угри й поляки, прочувши про те, повернули назад. Однак польський король Казімір не зрікся Галичини на завше. Він тільки приховав свої думки до слушного часу.

Розповісти й списати: Хто князував у Галичині після Льва Даниловича? — Як він величався? — Через що той час прозвано «золотим віком» Галичини? — Яка тоді була культура? — Чим визначалася (наука, письменство, малюнки, золотарство)? — Якою мовою стали писать учені й через що? — Як жив тоді Київ? — Куди вибрався з Києва митрополит і через що? — Як поділилися митрополії? — Яке це мало значення? — Звідки взялася назва «Мала Русь»? — Як наша сторона називається в народних піснях? — Чи називалася «Малою Руссю»? — Про що це свідчить? — Хто князував після Юрія? — Хто був Болеслав Тройденович? — На яке ім'я він вихрестився? — За що його бояри не злюбили? — Як помер Тройденович? Хто після нього князував? — Хто зазіхав тоді на Галичину? — Чим скінчилось те зазіхання?

Розділ V

ЛИТОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ

НАСУВАННЯ ЛИТВИ

Гедімін. 1315—1340. Після Мендовга на Литві вславився князь Гедімін. Він зібрав до купи всі землі литвинські, об'єднав їх у міцне князівство, збудував столицю Вільно й став підгортати під Литву сусідні землі. Білоруси та українці не дуже тому проти-

вились, бо свої князі остогидли їм постійними сварками, а татари — здирством.

Литвинське панування. Литвини проганяли татар, посідали великі міста, а по менших наставляли своїх намісників або зоставляли старих правителів. Литвини не руйнували забраних земель, не кривдили люду, не нищили культури. Навпаки: вони самі до неї приставали — вихрещувалися на православну віру, переймали місцеву мову, заводили по своїх книгах місцеву українську грамоту й т. ін.

«Ми старовини не порушуємо,— сказали вони,— й нового не заводимо».

Українські землі самохіть, без війни, без боротьби, тихо й непомітно переходили одна по одній під опіку Литви.

Року 1320 Литва сягала вже аж поза Київ, хоч київські князі називали себе підданцями хана.

Розповіді й списати: Де була Литва? — Хто зібрав до купи литвинські племена? — Хто вславився після Мендовга? — Де Гедімін заснував столицю? — До яких меж поширювалась Литва? — Через що українці й білоруси не противились Литві? — Як Литва опанувала українські землі? — Які порядки заводила? — Як Литва поставилась до української культури?

ОЛЬГЕРД

(1340—1377)

Завоювання Київщини та Поділля (1360—1362). Року 1350 син Гедіміна Ольгерд захопив Брянське та Чернігівське князівства (було їх чимало, більших і менших, як панських маєтків).

По більших городах Ольгерд посадовив своїх князів, а по менших зоставив давніх. Року 1360 Ольгерд скинув київського князя Федора й посадовив на його місце свого сина Володимира. Татари зібрались скарати за те Ольгерда, але він розбив їх і прогнав з України. Після того Ольгерд опанував не тільки Київщину, а й «Подільський улус». Там він посадив трьох своїх небожів, князів Коріатовичів. Коріатовичі збудували на Поділлі міста Смотрич, Бакоту та Кам'янець.

Татари після того зовсім перестали втручатись в місцеві справи на Україні. Вряди-годи тільки вимагали данини, але українські князі давали їм її не завжди, а хіба тільки тоді, коли треба було від них одчепитись. З того часу українські землі лише на словах вважалися підвладними татарам, а справді у всьому користались тільки Литві.

Розповіді й списати: Хто князував на Литві після Гедіміна? — Які українські князівства він підбив під Литву? — Якого року звоював Київ? — Як розправився з татарами? — Які землі забрав від татар після

того? — Кому віддав Поділля? — Чим уславились Коріатовичі? — Що сталося після того з татарами? — Кому користали українські князі? — Як поводитися з татарами?

БОРОТЬБА ЗА ГАЛИЧИНУ

Слабкість Литви. Литва була хоч і велика, проте не міцна, бо слабо зв'язана. Німецькі князі, пруські та ливонські хрестоносці не давали їй спокою. Московські князі їй собі заздрісно поглядали на суміжні литвинські землі, а Польща тільки ждала принагідного часу, щоб прибрати Литву до своїх рук. Наступати на Литву Польща почала з Галичини.

Захоплення Галичини Польщею 1349 року. Року 1349-го король польський Казімір несподівано напав на Галичину й захопив її в свої руки.

Литвинські князі гуртом помогли галицько-волинському князеві Любартові відбити Казіміра.

Казімір змовився з угорським королем Людовіком, випросив у папи грошей і почав війну знову. Після кількох походів він примусив Любарта віддати йому Галичину. Любартові зосталася сама Волинь.

Польське панування. Захопивши Галичину, Казімір заходився польщити цей край. Повідбрав у місцевих бояр землі й повіддавав їх полякам та всяким зайдам, що приставали до поляків, понастановляв по містах правителів поляків та німців, понадавав їм усяких прав та привілеїв і таким способом навертав усе на польщизну. Згодом поляки простягли руки й до Волині. Після кількох війн вони прилучили її до Галичини.

Галичина під уграми 1372 р. Після смерті Казіміра поляки обрали собі за короля угорського короля Людовіка.

Людовік знав, що Польща не достанеться його дітям, а тому р. 1372 прилучив Галичину до Угорщини й посадив туди на князя вірного собі чоловіка Володислава Опольського. Через шість років Людовік перевів його на іншу землю, а в Галичину посадив намісника. З того часу Галичина не мала вже своїх князів. Опольський був останнім її князем.

Як помер Людовік, польські пани обрали його дочку Ядвігу за свою королеву.

Поворот під Польщу 1387. В Угорщині почалася сварка між спадкоємцями Людовіка. Польські пани намовили Ядвігу відібрати Галичину від Угорщини. Ядвіга заступила Галичину польським військом. Угорський уряд запротестував проти того, але не мав сили прогнати поляків, і Галичина остаточно відійшла до Польщі року 1387.

Розповіді й списати: Через що Литва не була міцною й дужою? — Хто на неї зазіхав? — Звідки Польща почала наступати на Литву? — Хто

р. 1349 напав на Галичину? — Хто поміг Любартові відбити Казіміра? — З ким увійшов у спілку Казімір? — Чим кінчилися наскоки Казіміра на Галичину? — Що змінилося в Галичині після опанування її Польщею? — Як Казімір спольщував Галичину? — Що сталося з Волинню? — Хто був польським королем після Казіміра? — Що зробив Людовік р. 1372 з Галичиною? — Кого він посадив на князювання в Галичину? — Хто після Опольського був князем Галичини? — Хто правив Польщею після Людовіка? — Що зробила Ядвіга з Галичиною? — Хто її до того намовив? — Як поставився до того угорський уряд? — Через що Галичина остаточно зосталась за Польщею? — Якого це року сталося?

ЛИТВІНСЬКІ ПОРЯДКИ

Князі. Під Литвою Україна жила своїм життям. Українських князівств було кілька великих та малих. Кожне жило своїм окремим життям і мало свого князя. Князі, хоч були з литвинського роду, але за часів князювання на Україні так зжилися з українським народом, звичаями та культурою його, що мало чим відрізнялися від корінної людності. Під їх руками поряdkували землею тутешні бояри по тутешніх законах та стародавніх звичаях.

Відношення до української культури. Ніхто не кривдив українського люду за його віру, мову, культуру.

Навпаки, литвинські князі робили все, що могли, для поширення української культури.

Самі вони та їх двірські люди вихрещувалися на православ'я, говорили й писали українською та білоруською мовою.

Під Литвою українське національне життя спочатку не зазнало ніяких утисків.

«Земляни». Литвинські князі по своєму звичаю роздавали завоювані землі своїм підручним. Хто брав од князя землю за службу, той звався «землянцем». Він повинен був, як тільки загадає князь, давати йому військових людей. За особливі заслуги князі віддавали землю навіть в спадщину «землянам».

«Староства». Вся земля литвинської держави поділялася на староства. Осередком кожного староства був замок староства. Найстаріші староства — Хмельницьке, Барське, Брацлавське, Кам'янецьке та Вінницьке.

Для захисту староства від татар по межах, звідки можна було сподіватись татарських наскоків, будували замки й біля них осаджували селитьби.

Оборона пограниччя. Щоб більше привабити людей на осад, староства обіцяли їм всякі вільності та привілеї. Робочий люд, якому тяжко жилося під панамі, охоче кидав їх і забирався на понадграничні землі, де жилося й вільніше, й заможніше.

Люди служилі й панські. Селяни, що осаджувалися на замкових та державних землях і стерегли їх од ворогів, звалися «людь-

ми служилими». Ті ж селяни, що жили у «землян», тобто на землях поміщицьких, звалися людьми «панськими».

Всі селяни мали право переходити з однієї землі на іншу.

Розповісти й списати: Як жилося українцям під Литвою? — Скільки тоді було українських князівств? — Чи вони були зв'язані докупі? — Хто був князями, українці чи литвини? — Як литвини — князі жили з українським народом? — Чи самі князі правували? — По яких законах і звичаях порядкували намісники та бояри? — Чи була кривда українській вірі, мові, культурі? — Через що литвини не кривдили української культури? — Яка віра й мова панувала при дворі князів-литвинів? — Кому князі роздавали землі? — Яку повинність несли «земляни»? — Як поділялась Литовська держава? — Що було осередком староства? — Які найдавніші староства? — Як захищали границі? — Хто перебирався на границі? — Які люди звалися «служилими», а які «панськими»?

УНІЯ ЛИТВИ З ПОЛЬЩЕЮ

(1385 р.)

«Крєвська унія» (1385 р.). Польську королеву Ядвігу засватав австрійський князєнко Вільгельм. Він був бідний і не мав ніякої сили. Через те 1385 року польські пани склали в м. Крєві на Литві умову з литвинським князем Ягайлом. Вони умовилися з ним, щоб покинув православ'я, перейшов на католицтво й прилучив Литву до Польщі. За те мали одружити його з Ядвігою й обрати за польського короля.

Ядвіга на те відразу не пристала й взяла шлюб з Вільгельмом. Польські пани силою вигнали Вільгельма з Кракова, а Ядвігу присилювали вийти заміж за Ягайла.

Приєднання Литви до Польщі. Ягайло став королем польським. Він звелів, щоб усі його князі запрягли вірно служити його жінці, йому та дітям його й належати до Польського королівства. Князі підписались на умові, й Литва зо всіма українськими та білоруськими землями увійшла в склад Польської держави.

На Литві, Білій Русі та на Україні Ягайло понастановляв воеводами поляків і роздарував їм там багато земель.

Польське опанування. Польські пани й воеводи осіли на нових землях з своїм військом, з челяддю, служниками, ксьондзами й т. ін. За всяким паном туди насунуло багато всяких підпанків, пахолків та інших панських прибічників і посіпак.

На нових землях поляки заводили свої закони, свій лад, звичаї, ширили свою віру та мову й таким чином спольщували литвинців, українців та білорусів.

Повстання литвинів. Побачивши те, литвинські князі обурилися проти поляків та Ягайла. Вони за приводом Ягайлового брата в перших — Вітовта, зняли повстання. Повстанці пбили Ягайлове військо й присилювали його зректися Литви.

СВИДРИГАЙЛО Й БОРОТЬБА ЗА РІВНІСТЬ

(1430—1452)

Свидригайло спільник українців. Українці й білоруси, щоб повернути свої права, стали гуртуватись коло молодшого Ягайлового брата Свидригайла. Свидригайло, хоч і був католиком, проте держався українських та білоруських князів. Він хотів за їх допомогою відбити у Вітовта Литву. Українці ж і білорусини сподівалися, що Свидригайло, ставши великим князем Литви, дасть їм права, рівні з католиками.

Повстання Свидригайла (1409 р.). Свидригайло був чоловік спритний, сміливий і завзятий, але йому ні в чім не щастило. Тільки почав він змовлятись з німецькими лицарями проти Вітовта, як Вітовт викрив змову й закинув Свидригайла у в'язницю. Українці помогли Свидригайлові втекти. Після кількох бойовищ Свидригайло замирився з Вітовтом, взявши собі Чернігівщину.

Року 1430 Вітовт помер. Литва покликала Свидригайла на князування в Литву. Польські пани на Поділлі з цим не погодились. Свидригайло пішов на них війною. Польща вступилася за своїх панів. Суперечка скінчилася на тому, що західне Поділля відійшло до Польщі, а східне до Литви.

Боротьба за велике князівство. Польські пани на Литві тим не вдовольнилися. Вони змовилися з деякими литвинськими князями й оповістили великим князем литвинським Вітовтового брата Жигимонта.

Поділ великого князівства. Жигимонт уночі напав на Свидригайла й мало не зловив його. Свидригайло втік до Полоцька. Велике князівство литвинське розкололося навпіл: Литва пристала до Жигимонта, а Україна й Білорусь zostались вірними Свидригайлові.

Боротьба з Жигимонтом. Почалася боротьба між Жигимонтом і Свидригайлом. Жигимонт розбив Свидригайла й послав своє військо на Білорусь. Білоруські міста одно по одному піддавалися Жигимонтові. Деякий час за Свидригайла стояла тільки Україна. Згодом і українські бояри на Волині, намовлені поляками, послали до Жигимонта, щоб узяв Волинь під свою руку. Свидригайло зостався без нікого й без нічого.

По литвинських, українських та білоруських землях розсілися польські пани, магнати та воеводи. Знову вони стали заводити свої звичаї, віру, культуру, мову й т. ін. і таким чином польщили український, литвинський та білоруський народ.

Року 1440 прихильники Свидригайла змовилися й вбили Жигимонта.

Свидригайло на Волині. Свидригайло опанував Волинь і оповістив себе великим князем литвинським. Литвинські пани, щоб

Литвинським князем став Вітовт. Він замирився з Ягайлом на тому, що вважатиме себе підручним польського короля Ягайла.

Зміцнювання королівської та княжої влади. Ягайло після того, як замирився з Вітовтом, став вкупі з ним дбати про те, щоб зміцнити свою владу. Вони силою поскидали малопокірних підручних князів, понастановляли на їх місця інших і зчаста міняли їх, щоб ті не вкоренилися.

Ягайло з Вітовтом хазяйнували по українських, литвинських та білоруських землях, як хотіли. Ягайло й Вітовт роздавали ті землі своїм намісникам та воеводам не по праву на спадщину, а з своєї волі. Роздавали за всякі послуги тощо.

Магдебурзьке право. Міста в той час випрошували й купували собі у князів «магдебурзьке право». По тому праву вони самі собою порядкували. Для того обирали серед себе бургомістрів (городських голів), радників, суддів і т. ін.

Релігійні утиски. Вихрестивши Литву на католицьку віру, Ягайло видав грамоту, щоб надалі всякі права мали бояри тільки католицької віри, щоб тільки католиків закликали до княжої ради, давали їм землі, настановляли воеводами й т. ін.

Князів та бояр православних, навіть з литвинського роду, ні до яких урядів не допускали.

Православних українців та білорусів ніхто не мав права обирати на бургомістрів, ані на судців, ані на радників

По більших містах Литви, України й Білорусі Ягайло настановив католицьких єпископів і обдаровував великими грунтами. Ягайло не раз повертав православні церкви на костьоли. Року 1412 Ягайло, пробуваючи під час подорожі в Перемишлі, щоб прислужитися ксьондзам, звелів одібрати кафедральну православну церкву, повикидати з неї похованих там давніх князів перемисьльських і пересвятити її на костюл.

Скрізь було оповіщено, щоб дітей від мішаного шлюбу хрестили тільки на католицтво.

Розповісти й списати: Чия дочка була Ядвіга? — Яким способом вона стала польською королевою? — Хто її сватав? — За кого просватали її польські пани? — Для чого пани віддали її за Ягайла? — Що таке «кресьська унія»? — Якого року вона відбулася? — Як польські пани справили креську унію? — Як справдив креську унію Ягайло? — Які землі прилучено було до Польщі вкупі з Литвою? — Кого Ягайло настановив воеводами по литовсько-українсько-білоруських землях? — Як польські пани посідали нові землі? — Хто повстав проти польського свавільства? — На чім помирився Вітовт з Ягайлом? — Як Ягайло з Вітовтом зміцнювали свою владу? — Що таке магдебурзьке право? — Кому князі його давали? — Які утиски ставилися православним?

не ділитися своїми правами з українцями та білорусами, не визнали Свидригайла й вибрали литвинським князем Ягайлового сина Казіміра.

Свидригайло зостався князем тільки на Волині. На Київщині тим часом осівся Олелько, син Володимира Ольгердовича.

Поляки гадали, що після смерті Свидригайла Волинь одійде до них. Однак Свидригайло ще за життя обсадив усі свої землі литвинськими князями, щоб нічого не дісталось Польщі.

Після смерті Свидригайла король польський Казімір не дозволив уже обирати великого князя литвинського. Він доручив керувати Литвою литвинським панам.

Розповісти й списати: Хто такий Свидригайло? — Через що коло нього гуртувалися українці? — Чого домагався Свидригайло? — З ким змовився Свидригайло? — Як його скарар Вітовт? — Хто вирятував Свидригайла? — На чім Свидригайло помирился з Вітовтом? — Коли Свидригайло став великим князем литвинським? — Хто його не визнав? — Кого обрали великим князем польські пани? — Що сталося після того з Литвою? — Як вона поділилась? — Як ішла боротьба Жигимонта з Свидригайлом і на чому скінчилась? — Хто забив Жигимонта? — Що опанував після того Свидригайло? — Хто не визнав його великим князем? — Кого обрали великі польські пани? — Де зостався князем Свидригайло? — Хто став князем на Київщині? — Кому роздав своє князівство Свидригайло? — Хто був великим князем литвинським після Свидригайла? — Чи справдились надії українців на Свидригайла?

ЛИТВИНСЬКІ УТИСКИ

Хазяйнування литвинських панів. Литвинські пани раді були, що до їх рук перейшла влада на Литві. Тепер їм уже не треба було шукати помічі в українців та білорусів, і вони стали горнутися до поляків, українські ж та білоруські землі стали обсаджувати литвинськими воеводами.

Коли 1470 р. помер київський князь Семен Олелькович, литвинські пани послали туди воеводою литвина Гоштовта. Кияни його не визнали, бо він був католик і не княжого роду. Вони благали у Казіміра, щоб дав їм князя православного. Литвинські пани на те не погодилися. Вони присилювали киян схилити голову перед литвином Гоштовтом. Український народ тим дуже образився.

Змова проти Литви на Київщині 1481 р. Михайло Олелькович, брат померлого князя Семена, змовився з своїми свояками, з молдавським воеводою Степаном та московським князем Іваном, щоб обрати для Литви великого князя. Змову ту викрили, Михайла скарарали на смерть, а його прихильників розігнали.

Шукання захисту в Москві. Доки литвинські князі хилилися до українців та білорусів, доти й українці та білоруси горнулися до них і підтримували їх. Через те литвинські князі були дужчи-

ми за московських. Коли ж Литва почала ображати й гнобити українців та білорусів, тоді українці стали з надією поглядати на Московщину, чи не знайдеться там захисту їм від литвинського напосідання. Це особливо помічалось в Чернігівщині. Там багато було князівств та панських маєтків.

Раніш вони всі охоче горнулися до Литви, хоча мали вільне право «од'їзду», тобто переходу до другої держави. Тепер стали переходити під опіку Москви. Там було їм безпечніше. Литва почала забороняти їм той перехід. Тоді Москва вислала своє військо, яке помагало чернігівським князям прилучитися до неї.

Розповісти й списати: З якого часу литвинські пани відкинулися від українців? — Кого стали садовити на українські воеводства? — Кого поставили в Києві? — Як кияни прийняли Гоштовта? — Чим скінчилась боротьба киян проти Гоштовта? — Хто намовляв зробити вибори великого князя литвинського? — Яка його доля спіткала? — Де стали шукати захисту від литвинів українські князі? — Як Москва їм помагала?

ПОВСТАННЯ МИХАЙЛА ГЛИНСЬКОГО

(1507 р.)

Виховання Глинського. Князь Михайло Глинський походив з роду українських князів, які мали маєтки в теперішній Полтавщині. Він жив при дворі цесаря Максиміліана, служив у саксонського князя, побував у Фрізії (Голландії), в Італії, в Іспанії, став освіченим чоловіком і добре знав військовою науку. Повернувши з-за кордону, Михайло жив при дворі литвинського князя Олександра, сподобався йому, дістав значну посаду й став найближчим його радником. Михайло Глинський помагав українським князям та панам посідати воеводства на Україні. Це дуже не сподобалось литвинам.

Як тільки помер Олександр, вони намовили брата його Жигимонта скарарати Глинського за те, що він, мовляв, сам хоче сісти великим князем Литви. Жигимонт став одбирати у Глинського та його свояків землі та посади.

Змова з Москвою 1507 р. Глинський спершу доводив Жигимонтові неправдивість боярського наклепу, а далі, побачивши, що Жигимонт йому не йме віри, змовився з Москвою та Кримською ордою й зняв повстання проти Жигимонта. Глинський гадав одібрати від Литви українські землі й закласти з них окреме князівство під опікою Москви.

Однак йому того зробити не пощастило. Тоді Глинський з своїми прихильниками втік у Москву.

Розповісти й списати: З якого роду Глинський? — Де він побував? — Як його шанував князь Олександр? — Кому помагав Глинський? — Хто його не злюбив? — Кого литвини настренчили на Глинського? — Що зробив Глинський? — Що гадав ще зробити? — Яка доля його спіткала?

БОРОТЬБА ЗА ВОЛЮ В ГАЛИЧИНІ

Зв'язки з Молдовою. З Галичиною межувалася держава Молдавська або Волоська (нині Румунська).

Волохи тоді жили під впливом болгарської культури, близької українцям, мали спільну з українцями книжність, освіту, віру й мистецтво. Через те українці Поділля й Галичини дивилися на волохів, як на своїх, а молдавські господарі, володіючи українськими землями по р. Пруту, накидали оком на галицьке Покуття й не раз пробували відібрати його у Польщі.

Коли поляки почали кривдити українців в Галичині, то останні кинулись шукати собі оборони в Молдавії. За допомогою Молдавії українці не раз зчиняли в Галичині повстання проти польської кормиги.

Повстання Мухи 1490 р. Найбільше повстання сталося 1490 року, за проводом якогось Мухи. Муха зібрав серед селян дев'ять тисяч війська й став нищити маєтності польської шляхти. До Мухи пристали й українські пани. Вкупі з ними Муха підбив під себе землі аж до Галича й пішов на Рогатин. Польська шляхта перелякалася, король вдався за підмогою до прусаків. В той час Муху несподівано розбили на Дністрі, й він утік.

Після Мухи було ще не одне повстання, але нічого з того не вийшло, бо Молдавія була занадто слабка, щоб силою урвати від Польщі хоч що-небудь.

Розповісти й списати: Які держави межувались з Галичиною? — Як зветься тепер молдавська держава? — Од кого переймали культуру волохи? — На що зазіхали волохи? — Чому українці радніші були бути під волохами, ніж під поляками? — Як волохи допомагали українцям? — Хто зняв повстання 1490 р.? — З кого Муха набрав своє військо? — Що зробив Муха? — До кого кинулась Польща за допомогою? — Що трапилось з Мухою? — Чим скінчилися галицькі повстання й через що?

БРАТСТВА

Поневолення нації. Важко стало жити українцям у Литві та Польщі, а найгірш — в Галичині. Там не було кому за українців заступитись. Українські бояри та пани зубожіли, бо в них повідбирали та сконфіскували їх землі. Хто zostався з маєтком, той заради розкоші панської та «лакомства нещасного» окатоличився й забув про свою націю. Незакатоличеною zostалася тільки дрібна шляхта, бідна та темна, та простий люд. Духовенство не мало ніякої сили. З половини XV віку митрополитів на Галичину ніхто не призначав. Духовними православними справами керував львівський католицький єпископ. Українців не пускали до міських громадських посад, не приймали до ремісничих цехів, не дозволяли торгувати матеріями, будувати і купувати будинки в місті,

окрім невеликого кварталу, не дозволяли ходити поза тим кварталом з церковними проводами (процесіями), проводити покійників з похоронним походом і т. ін. Навіть не приймали по судах православної присяги.

Гуртування в братстві. Щоб хоч як-небудь утриматись вкупі та допомогти одно одному в такій біді, українці гуртувались при своїх церквах в братства. Братчики спільно домірковувались, як допомогти національному лихові, як спекатись тої чи іншої біді. Вони складалися, чим могли, й на ті кошти помагали бідним, сиротам та вдовам, утримували школи, друкарні та притулки для старого й каліченого люду й т. ін.

Найстаріше братство — Львівське. За прикладом Львівського братства пішли й інші братства по містах та містечках.

Розповісти й списати: Де поділося українське панство та боярство? — Через що воно відкинулося від своєї національності? — Хто zostався непокатоличеним? — Чому духовенство не обороняло національних інтересів? — Чому не було православного митрополита в Галичині? — Як об'єднали українців в громадських справах? — До чого доходили релігійні утиски? — Як стали гуртуватись українці для оборони своїх інтересів? — Що робили братства? — Де було найбільше братство?

ТАТАРСЬКІ НАПАДИ НА УКРАЇНУ

Розпад Золотої орди. Татари були дужі, поки трималися купи. З XIII століття в Золотій орді почалися сварки. До XV століття Золота орда так занепала, що ті орди, які мандрували по Криму, понад Дніпром та Дністром, зовсім одірвалися від неї й згуртувались в Кримське ханство.

Кримська орда XV ст. Кримці шукали собі захисту від Золотої орди спершу в Литві. Однак литовці, заклопотані своїми справами, на те не зважали. Тоді кримський хан Менглі-Гірей піддався під руку турецького султана й вступив у спілку з Московією.

Москва підбила його проти великого князя литвинського. Татари стали пустошити українські землі, що належали Литві. Через війну з Московією Литва не мала сили боронити їх від татарських нападів.

Напади на Україну. Року 1482 Менглі-Гірей, підбурений московським князем Іваном, вчинив похід на Київщину, здобув Київ, спалив замок, понищив київські околиці й урочисто послав Іванові золоту чашу й дискос, пограбовані в церкві св. Софії в Києві. Після того кілька літ татари ходили по українських землях і в пустошили їх. Вони побували на Київщині, Поділлі, Волині й в Галичині. До татар пристали ще й турки та волохи. Вони всі вкупі пустошили Поділля та Галичину. Грабували хазяйства й забирали людей у неволю. «Коли турки воювали, біду челядь забирали», по всій Україні стояв невільницький плач.

Татарські шляхи. Татарські орди так часто ходили на Україну, що випробували для того нові шляхи. Їх було три: Чорний шлях (Черкаси, Київ, Полонне), Кучманський або Ханський (од броду Кучман на Кодиму й серединою Поділля) та Волоський (правим берегом Дніпра до Покуття).

Спустошення краю. Литвинські правителі не боронилися, а відкуплялися від татар та намовляли їх грабувати Московщину. Татари відкуп брали, але Україну спустошили по обох берегах Дніпра. Люди, не маючи ні від кого оборони, тікали світ за очі. Київщина геть спорожніла. На полудень од Києва тільки де-не-де zostалися люди в понадграничних замках, а то скрізь усе зникло.

Спустошення було гірше, ніж за часів першого нападу татар за хана Бату.

Зажурилась Україна,
що нігде прожити:
витоптала орда кіньми
маленькій діти.
Ой, маленьких потоптала,
великих забрала,
назад руки пов'язала,
під хана погнала...

Народна дума

Татари забирали силу невільників і гнали їх у Крим. Там вони продавали їх в Туреччину, Італію, Францію й інші сторони. Найбільший торг невільниками відбувався в Кафі (Феодосії). Литвинський письменник XVI ст. писав: «трапляється так, що цілі юрби нещасливців, запроданих у неволю, женуть просто з торгу на кораблі. Кафу можна назвати не містом, а ненаситною, поганою безоднею, що пожирає нашу кров».

Наддніпрянина стала пустою. Через кілька літ такого безлюддя вона геть здичавіла.

Розповісти й списати: Доки Золота орда була дужою? — З кого згуртувалася Кримська орда? — З ким спілкувала Кримська орда? — Через що кримці стали нападати на українські землі? — Як татари спустошили Україну? — Показати на карті татарські шляхи. — Чому Литва не боронила українських земель? — Де й куди татари продавали невільників? — Що сталося з південною Україною?

ДИКЕ ПОЛЕ

Природні багатства. Здичавілу Наддніпрянщину люди прозвали «Диким полем». Земля там була надзвичайно родюча. Через безлюддя заросла вона буйною травою. Там розплодилась сила всякого звіру та птаства.

Літопис переказує, що врожай там вертався в сто раз, збирали його двічі, а то й тричі; покинутий у полі плуг за два-три дні

так заростав травою, що й не знайти його; на степах була трава, в якій воли ховалися з рогами. Бджіл була така сила, що вони клали мед просто у ямки на землі. В ріках повно було всякої риби, а в лісах та степах сила диких биків, коней та оленів. Диких кіз (сагайдаків) було тисячами; птаства була така сила, що весняної доби хлопці набирали повні човни яєць диких качок, гусей, журавлів та лебедів.

Порожньої землі було, скільки око гляне. Багатства всякого доволі. Тільки й біди, що кожну хвилину могла напасти татарська орда й все опустошити.

Уходи. Через те люди й боялися оселятися в «Дикому полі». Туди заглядали літом на «влови» тільки сміливіші. Вони збиралися ватагами, обирали собі отамана, запасалися зброєю та всяким припасом і з провесни рушали в степи. Там вони ціле літо господарювали, збирали мед, ловили рибу, запасалися кіньми, худобою, шкірами всякими й восени верталися на «волость», цеб-то додому. На «волості» вони кращу пайку своєї здобичі мусили віддавати старостинським та панським посіпакам за право «уходу».

Розповісти й списати: Де було «Дике поле»? — Покажіть на карті. — Через що його прозвано «Диким полем»? — Од чого воно здичавіло? — Наскільки воно здичавіло? — Які там були природні багатства? — Кого вони привабляли? — З ким «уходці» мусили ділитись здобиччю?

ПОЧАТКИ КОЗАЦТВА

Заселення «Дикого поля». Проминуло кілька десятків літ. Татари рідше стали заглядати на Україну: важче стало переходити Дике поле. Сміливіші «уходці» Дикого поля, щоб не ділитись своєю здобиччю з панами, перестали вертатись на волості. Вони будували в степах, по долинах, в затишних кутках землянки, хатки й осідалися в Дикому полі на життя.

По сусідству з ними осідалися й інші втікачі з волостей: кріпаки, яким невтерпець було панське ярмо, несплатні винуватці, всякі панські вороги — всі ховалися в Дикому полі й поволі залюднювали його.

Боротьба поселців з татарами. Для захисту від татар поселці Дикого поля ховалися по ярах, обгороджувалися тинами, ровами, валами, а подекуди й замками.

Згодом вони навчилися не тільки боронитися від татар, а й самим нападати на них. Збиралися ватагами й відбивали від татарських чабанів косяки коней, череди худоби, отари овець. Не минали й купецьких валок — караванів (турецьких, вірменських та московських) або литвинських посланців, що з багатими подарунками їздили в орду. Траплялося, що нападали й на татарські та турецькі оселі.

«Козаки». Татари прозвали їх козаками. «Козак» — слово турецьке, означає воно одчайголову, волоцюгу, що здобуває на прожиток війною та розбоєм. Старости литвинсько-українських земель, суміжних з татарами (Хмельницький, Брацлавський та Вінницький), помітили, що чим більше осідає на Дикому полі козаків, тим менше татари пустошать українські землі.

Отже, щоб швидше заселити Дике поле, старости оповістили поселцям усякі пільги (привілеї) і вільне від кріпацтва життя.

В Польщі й на Литві того часу нашому народові жилося дуже сутужно. Тим-то, хоч у Дикому полі життя було небезпечне, проте народ посунув туди охоче.

Пани поміщики, побачивши те, налякались, що як так і далі буде, то вони зостануться зовсім без кріпаків, тим-то вони заборонили всякі «уходи» в Дике поле. Тоді народ став тікати туди крадькома. Козача сила в Дикому полі поволі зростала.

Козацьке гуртування. Що більше гнобила Польща та Литва український народ, то більше тікало його до Дикого поля в козаки. Козацьке життя було тяжке й гірке. Не раз доводилося терпіти голод і холод, накладати головою або йти у татарську неволю. Проте воно було вільним. Тим воно й вабило до себе виснажений панською неволею люд. Козаки згідні були терпіти найтяжчу біду від голоду, холоду та небезпеки, аби не коритися панам.

Козаки гуртувалися в ватаги, обирали собі отаманів, осаулів, скарбничих, обозних і жили товариством. Для захисту від татар будували вони «городці» або «січі» (дерев'яні твердині), осаджувались хуторами навколо тих січей, а в січах завше держали залог.

Козацькі спільники. В козаки ходили й заможні люди, панського й навіть княжого роду. Вони йшли в козаки заради вільного молодецького життя; йшли натішитись ловами, навчитись військового хисту та зажити слави. Однак таких було мало.

Помагали козацтву й деякі понадграничні старости. Вони водили козаків на татар і турків, помагали їм гуртуватись. Серед таких ватажків вперше вславились київський намісник Остап Дашкович та староста м. Хмельника Предслав Лянцкоронський.

Байда та Запорозька Січ 1552 р. Один з українських князів, Дмитро Вишневецький, прозваний Байдою, в 1550 р. побував серед козаків і намислився збудувати таку січ, яку б і велике вороже військо не мало сили звоювати.

Для того обрав він місце на Дніпрі, нижче порогів, на острові Хортиці. Литвинським та польським старостам ходити туди було далеко, а підпливти — пороги не пускали. Знизу, від татар, острів захищався неприступними плавнями та лісами очерету. Там Байда збудував 1552 року замок і посадив козацьку залог. Так

з'явилась нова міцна «січ» козацька. Нову «січ» прозвано «Запорозькою», бо вона була за порогами Дніпра.

Татарам нова Січ стала більмом на оці. Вони зо всієї сили намагалися її знищити. Вишневецький вдарився до Литви за підмогою. Литва нічого не дала. Тоді він кинувся до турецького султана, пообіцяв повернутись до нього зо всім козацтвом, аби тільки турки не вступалися за татарами й не втручалися в його боротьбу з Кримом. Нічого й там йому не пощастило. Тоді кинувся він до Москви. Став намовлять її жити в згоді з Литвою й взяти під опіку українські землі. Спершу Москва начебто й схизлялася на його думку, а далі зовсім розсварилася з Литвою за Лівонію. Тоді Байда повернувся на Україну й встряв в молдавський заколот. Під час тієї колотнечі попався він у неволю туркам. Турки відіслали його до Царгороду і там скарали на смерть. Про Байду зосталася в народі пісня.

В Царіграді на риночку
ой, п'є Байда мед-горілочку,
ой, п'є Байда, та не день, не два,
не одну нічку, та й не годиничку.
Цар турецький к йому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой, ти, Байдо, та славесенький,
будь мі лицар та вірнесенький,
візьми в мене царівночку,
будеш паном на всю Країночку!»
— «Твоя, царю, віра проклятая,
твоя царівночка поганая!»
Ой, як крикнув цар на свої гайдуки:
«візьміть Байду добре в руки,
візьміть його повісіте,
на гак ребром зачепіте!»

Оборона пограниччя. Козаки поволі з шибайголів та звичайних грабіжників згуртувалися в військово товариство. Воно стало боронити свій люд від татарських нападів. Козаки зганяли з Дикого поля татарських промисловців, розганяли їхні табуни й череди, руйнували їхні міста, визволяли невільників, не допускали татар до спустошення українських земель.

Запорозька Січ стала осередком і твердинею козацтва. Там козацтво гуртувалося, звідти робило напади, там і переховувалося під час небезпеки.

Стосунки з польським урядом. Литвинсько-польський уряд спершу помагав козакам розсістися по кордону й збільшити свою силу. Коли ж козаки почали пустошити кримські землі, польський уряд злякався, щоб орда за те не помстилася на Польщі, й наказав понадграничним старостам нічим не допомагати козакам. Однак понадграничні старости й пани не дуже того слухали. Вони бачили, що тільки козаками й можна боронитись від татар.

Урядові порядки для козаків 1570 р. Польський уряд, щоб хоч трохи впорядкувати козацтво, року 1570 звелів козацтву осістися по замках і пообіцяв оплачувати його службу. Для порядкування козаками призначали гетьмана.

Городові козаки. Гетьман мав настановляти над козаками всю іншу старшину й вкупі з нею давати козацтву розпорядки. Однак на те пристало мало козаків. Більшість залишилося на волі в Дикому полі. Таким чином, козаки поділилися. Деякі прийняли урядові порядки й осілися по замках під старшинуванням призначеної урядом старшини. Їх прозвано «городовими» козаками. Решта ж залишилася, як і була, по своїх «січах» та хуторах, сама собі обирала старшин й сама собою порядкувала.

Польський уряд писав листи до козаків, забороняв їм походи, страхав карами, настановляв свою старшину, наймав козаків на королівську службу, аби тільки прибрати їх до своїх рук. Та козаки не завше на те піддавалися. Вони приймали тільки ті накази й розпорядки уряду, які їм були до вподоби.

Привілеї. Польський уряд, настановивши козакам окрему старшину, тим самим визнавав, що козаки вільні від старост, панів та міських урядів. Цей привілей уряд оповістив тільки для тих козаків, що стали до нього на службу, тобто для «городових». Однак за привілеєм ухопилося все козацтво. Воно скрізь заявляло, що з наказу урядового козак нікому не повинен користись, окрім козачої старшини. Своєю ж козачою старшиною козаки визнавали не ту, яку польські королі призначали, а ту, яку самі обирали.

Польський уряд закликав козаків на службу й доручив їм боронити межі польської держави. Через те всі козаки говорили, що вони служать королеві й його державі. За те вони вимагали собі таких самих прав, які мало польське військо. З того всього серед народу й козацтва запанувала думка, що козак — чоловік вільний, нікому не підвладний й нічим не зобов'язаний, крім боротьби з ворогами народу.

Хто приставав до козаків, той ставав вільним і корився тільки козачій старшині.

Такі права та вимоги козаків поволі визнали й місцеві старости та панство.

Розповісти й списати: Хто заселяв Дике поле? — Як поселці гуртувалися? — З чого жили? — Як захищалися від татар? — Що таке «січі», «городці»? — Хто приставав до козаків заради вільного молодецького життя? — Хто помагав козацтву гуртуватись? — Через що? — Хто з них уславився? — Хто побував серед козаків 1550 р.? — Яку «січ» і де він збудував? — Покажіть її місце на карті. — Через що вона стала міцним захистом козацтва? — Хто намагався знищити Січ? — Як ладнав Байда з сусідами, щоб зміцнити козацькі землі (Литвою, Туреччиною, Московщиною)? — Як загинув Байда? — Яка пісня про нього співається? — Що робило козацтво? — Як до нього ставився уряд спочатку й згодом? —

Як ставились понадграничні старости й пани? — Що зробив в 1570 р. польський уряд для того, щоб упорядкувати козацтво й прибрати до своїх рук? — Чи пристало на те козацтво? — Хто такі «городові» козаки? — Як зважало козацтво на накази польського уряду? — Які привілеї собі здобуло? — Хто ті привілеї вперше визнав? — Через що?

СМЕРТЬ БАЙДИ

I

До великої покарни,
на розпутті при дорозі,
судять Байду яничари
в Золотім Галацькім розі.
Суд скінчився. — «Хлопці, гайда! —
мовив сам султан турецький, —
люту смерть хай прийме Байда,
князь-отаман Вишневецький.
Так скатуйте розбишаку,
щоб почувла і забула
Україна з переляку
і дорогу до Стамбула.
Хай почує вся отара
гайдамаків запорозьких,
що чекає й їх та кара
на плацах Золоторозьких!»
— «Смерть йому!» — кати гукнули.
Змовчав Байда перед горем,
тільки іскри промайнули
в грізнім погляді суворім...
Тут взяли його наскоком
яничари злісні й грізні
й почепили правим боком
та на гак товстий залізний.

II

«Гей, не гнись, могутня спинно,
не зломись, моє ребро!» —

Ти прощай, прощай, Україно,
ти прощай, старий Дніпро!
Хай же турок не вчуває,
як терплю я муки й глум!
І старий козак співає,
розганяє біль і сум;
оддає він Богу дяку,
що досяг цього вінця,
що не знав ніколи ляку
за Україну до кінця.
До його тут кат нагнувся,
щоб надати більше мук,
Байда хутко стріпонувся
і вхопив од турка лук,
і тремтячими руками
у султана на вдалу
понад злісними катми
він пустив свою стрілу.
Та пропав задармо замах,
бо в очах маріла мла,
і в руках, в кривавих плямах,
посковзнулася стріла...
Через три дні він скінчився,
як дійшов до серця крюк,
та терплячим залишився
аж до смерті серед мук.
А як турки прибирали
в яму з крюку мертвяка,
— в ту сторінку позирали,
що вродила козака.

Грицько Чупринка

Розділ VI ПОЛЬСЬКЕ ПАНУВАННЯ

ЛЮБЛІНЬСЬКА УНІЯ (ДЕРЖАВНА) 1569 р.

Року 1569 польські та литвинські пани склали умову, по якій Литву прилучили до Польщі на вічну державну спілку. Дуже того не хотіли литвинські пани, але польський король Сігізмунд Август, намовлений до того поляками, присилував литовців згодитись. По тій умові Литва надалі зрікалася права обирати собі

окремого князя й сейм. Сейм Литви й Польщі мусив бути спільний. Тільки міністри, скарб та військо окремі.

Литва стала часткою Польщі. Литва разом з собою прилучила до Польщі й всі українські землі.

Розповісти й списати: Що таке Кревська унія? — Коли вона відбулась? — Коли відбулась Люблінська унія? — Яка різниця між Кревською та Люблінською уніями? — Хто зводив на унію Литву й Польщу? — Для чого? — Через що пани польські не задовольнялися Кревською унією? — Які права втратила Литва по Люблінській унії? — Які землі прилучено до Польщі вкупі з Литвою?

ПОЛЬСЬКЕ ОПАНУВАННЯ

Шляхта. Вже після першої (Кревської) унії поляки посунули на Литву й Україну та й почали спольщувати ці землі. Тепер же від поляків на Литві й Україні просто життя не стало. Скрізь запанувала шляхта. Вона збиралась на сейм, складала там для Литви й України закони, сама обирала з-поміж себе судців та всяких урядовців на ті землі. Королі роздавали землі шляхті на урядування. Ніхто, крім шляхти, не мав права на будь-який уряд. Шляхта керувала всім. Король мусив її слухатись. На шляхтича не було ніякого суду й управи. При таких правах шляхтичі звикли робити все з власної волі. Хто їх не слухався, того вони силували. Для того шляхта тримала при своїх дворах військо.

По містах з магдебурзьким правом так само засіли шляхтичі. Вони обрали своїх людей в магістрат і правували містами, як хотіли. Міщан у магістрат не допускали й кривдили їх.

Панщина. Найгірше випало українським селянам. У селянства відібрали право на землю. Вважалося, що селяни сидять на землі королівській. Однак королі роздарували свої землі панам. Через те селяни мусили коритися тим панам і слухатись їх. Ні селяни, ні самі їхні не мали права відійти від своїх панів.

Пан мав повне право над життям і хазяйством свого підданого: міг його вбити, забрати в нього ґрунт, маєток, покарати, як захоче, й ні перед ким за те не відповідав. Селяни не мали права навіть скаржитись на пана. Сам король не мав права втручатись в справу між поміщиками та їхніми підданими — кріпаками. Тільки ті селяни, що жили на королівських землях, мали право скаржитись до королівського суду. Однак суд той завжди обстоював за панів.

Отже, одне зоставалося селянинові в тій біді — тікати в козаки.

Розповісти й списати: Коли поляки вперше посунули на Україну? — Що таке шляхта? — Що таке сейм? — Хто складав закони для українського народу? — Кого настановляли за старших над українцями? — Кому королі роздаровували свою землю? — Де можна було найти суд на шляхту? — Через що? — Для чого шляхта держала надвірне військо? — Як шляхта

порядкувала по містах? — Кому найтяжче жилося під польським пануванням? — На чій землі сиділи селяни? — Через що ж вони мусили слухатись панів? — Які права мав пан над селянином? — Чи мав право король втручатись у стосунки між паном і його кріпаком? — Які селяни мали право скаржитись до королівського суду? — Чи то справедливий був суд? — Чому? — Як рятувалися селяни від кріпацтва?

ЗМІНИ В ГОСПОДАРСТВІ

Заграничний попит на зерно. З XVI століття Англія, Нідерланди, Франція, Іспанія почали купувати собі зерно в українських панів. Од того відразу піднявся попит на зерно. Перед тим хліба сіялось стільки, аби вистачало на обихідку. Пани своїх земель не обробляли, а тішилися на них ловами або віддавали селянам за чинш. Чинші брали медом, шкірами, худобою. Коли ж збільшився попит на зерно, поміщики взяли за оранку своєї землі, за хліборобство. Вони стали тоді відбирати у селян ті ґрунти, що повіддавали були їм за чинш, а самих селян почали ставити на панщину, оброблять панські землі.

З того часу панщина погіршала. Подекуди селяни робили її щодня. Життя селянське стало справжнім пеклом.

Забирання панамі Дикого поля: а) Порожніх земель. Під той час татари ослабили й не так пустошили українські землі, а пересельці навчилися вже боронитись. Вони будували хати з стрільницями, окопували їх ровами (шанями), загороджували парканами. Куди б не йшли — чи на влови, чи до плуга — завше мали зброю на похваті.

Біда зробила людей відважними й завзятими. Люди охоче тікали від панщини в степи й осідали там під захистом козаків. Орали, скільки де хотіли, нікого не питалися, закладали собі пасіки й городи, й оскільки щастило захиститись від татар, набували статків. Порожні землі заселялися.

б) **Заселених земель.** Помітили те пани й стали випрошувати собі ті землі в королів. Королі залюбки їх дарували. Пани спершу на тих землях нічого від людей не вимагали; давали їм волю осістися й розжитись, а далі потроху накладали всякі чинші, податки та повинності.

Посування панів у глиб Дикого поля. Селяни, що тікали сюди Бог знає звідки й під час утечі терпіли великі страждання, зовсім не хотіли коритися панам, зовсім не хотіли давати їм будь-яку данину. Вони кидали подаровані королям панам землі й тікали далі в степ.

Однак пани й ті землі випрошували собі у короля. Отак поволі польські пани, а вкупі з ними й польські порядки та польське право ступінь за ступенем посувалися в глиб степів, по яких нещодавно паслися дикі коні та шелестіла густа тирса.

Єдиною обороною від тих порядків було козацтво.

Розповіді й списати: Як господарювало панство? — Кому віддавало землі в оренду? — Через що? — Які чинші брало? — З якого часу збільшився попит на зерно? — Через що? — Що стали робити пани з землею? — Кого силували до обробітку своїх земель? — Якою стала панщина? — Де пани стали захоплювати землі? — Як захоплювали порожняки Дикого поля? — Як забирали залюднені землі? — Куди тікали від панів посельці Дикого поля? — Що робили пани? — Який порятунок од панів мали посельці Дикого поля?

ЗБІЛЬШЕННЯ КОЗАЦТВА

Служба та привілеї. Козаки, обороняючи кордон від татар, вважали, що всі вони служать державі та королеві. Через те вони не корились нікому, окрім своєї виборної козацької старшини, не знали ніяких обов'язків, окрім військових, не платили ніяких — ні державних, ні панських — податків, не робили панщини, не корилися поміщикам та їхнім судам. Навпаки — вони вважали, що люди, які оселились на порожніх землях, захищених козаками, повинні платити їм податки.

«Реєстр». Уряд же визнавав за козаками тільки деякі права, та й то лиш за тими, що справді справляли урядову службу: стояли по землях уряду, охороняли замки й т. ін. Таких козаків воно записувало в особливий «реєстр» (список). Хто був в реєстрі, той від уряду користувався козачими правами. Реєстр уряд поволі збільшував.

Вільне козацтво. Проте не всі козаки були списані в реєстр. Багато козаків зовсім не хотіли записуватись. Реєстрові й нереєстрові козаки однаково воювали татар і помагали державі. Через те багато козаків зовсім не хотіло знати ніяких різниць в «правах і свободах» козацьких. Хто, мовляли, козак і діло козацьке справляє, той повинен бути від усього вільним і тільки суду козацькому підлеглий.

Хто приставав до козацтва, хто ходив з ним у походи, той ставав козаком без усякого реєстру, й ніхто вже до нього ніякого права не повинен був мати: ні пан, ні староста, ні уряд.

Так гадало й так порядкувалося козацтво вільне, яке в жодні реєстри писатися не хотіло.

Приписчики, підсусідки козацькі. Всякі пересельці в Дике поле, щоб увільнитись від панів, які сунули за ними у глиб Дикого поля, писалися до реєстрових або приставали до вільних козаків: піддавалися під владу козацької старшини, оповіщали себе козаками й не хотіли знати ніяких панів та повинностей. Люди, зовсім нездатні й неохочі до війни, люди, що тільки мріяли про господарство на волі, приставали до козаків, аби не підлягати панам. Називались такі люди «сусідами» та «підсусідками козацькими». Через оте козацтво зростало, набиралося більшої сміливості.

Козацькі свавільства. Згодом воно перестало вдовольнитись дрібними сутичками з татарами й почало ходити великими походами на береги Чорного моря та на узбережні міста кримські, дунайські та околиці Царгороду.

Уряд польський того налякався й став забороняти козакам походи на татар та турків. Реєстрові заборон слухались, а вільні робили по-своєму.

Ватаги вільного козацтва за проводом своїх ватажків (гетьманів та полковників) заходили у глиб України, розташовувались там серед панських маєтків на Київщині та Брацлавщині, забирали всякий припас на військові потреби, розбивали панські маєтки, грабували їх і забирали людей у козаки.

Розповіді й списати: Яку службу справляли всі козаки? — Хто відбував ту службу по охоті, а хто з примусу? — Які привілеї дарував уряд за ту службу? — Кому він їх дарував? — Що таке «реєстр»? — Чи всі писалися в реєстр? — Через що? — Як міркувало вільне козацтво? — Хто приписувався до реєстрових і приставав у сусіди й підсусідки до вільних козаків? — Які «свавільства» чинило вільне козацтво з сусідами Польщі та польськими панамі-поміщиками?

КРИШТОФ КОСИНСЬКИЙ

(1591—1593)

Загоджування козаків. Польський уряд, щоб перетягнути на свою руч козацьких ватажків, дарував їм землі. Року 1590 польський сейм подарував маєтки на р. Росі козацькому ватажкові Криштофові Косинському та іншим. Білоцерківський староста, український магнат Януш Острозький, відібрав у Косинського ту землю.

Боротьба Косинського з Острозькими. Косинський зібрав козаків, напав на Білу Церкву, зруйнував її, пограбував, забрав майно старости, показяйнував по сусідніх польських землях, поймаючи гармати й засів у замок в Трипіллі. Король доручив місцевим польським панам утихомирити Косинського своїм військом. Вони побоялися. Косинський силою повернув до себе Київ, Переяслав та інші міста й замки на Київщині та Волині. Деяких панів повиганяв, а деяких присилував скоритися козакам, видавати їм припаси й безборонно пускати у козацьке військо своїх кріпаків, хто тільки з них захоче.

Розгром козаків і їхні обіцянки. Родина князів Острозьких, побачивши, що козаки можуть їх зовсім знищити, найняла військо в Галичині та Угорщині, збрала недобитків шляхти волинської й розбила Косинського під містечком П'яткою.

Козаки пообіцяли панам вернути їм гармати, всякий припас стрілецький, скинути з гетьманування Косинського й дати спокій панам.

Пани погодилися. Та тільки козаки вирвалися на Запоріжжя, як взялися знов до зброї.

Боротьба козаків з черкаським старостою. Черкаський староста Вишневецький тримав у своїх руках дорогу на Запоріжжя й нікого туди не пускав. Року 1593 Косинський напав на Черкаси, щоб прогнати Вишневецького. Вишневецький зробив засідку на Косинського й хитрим підступом убив його. Козаки відступили, але влітку знов обложили Черкаси. Вишневецький налякався й увійшов з козаками в згоду, пообіцявши, що надалі нікому не боронитиме йти на Запоріжжя.

З того часу козаки стали верховодити по всій Україні. Пани їх боялися й слухалися, годили козацьким ватажкам, давали припасу козацькому військові, не ловили своїх людей, які від них утікали в козаки.

Кипіло на серці в багатьох панів проти козацтва, та мусили сидіти тихо й чекати слушного часу, бо король свого війська на козаків не давав, а панського на те не вистачало.

Розповісти й списати: Як польський уряд перетягав на свою руч козацьких ватажків? — Чим обдарував він Косинського? — Хто відібрав у нього ту землю? — Як віддячив Острозькому Косинський? — Кому король доручив приборкати Косинського? — Що зробили пани? — Що після того зробив Косинський? — Чим скінчилась його боротьба з Острозьким? — Через що козаки розпочали боротьбу з черкаським старостою Вишневецьким? — Яка доля спіткала тут Косинського? — Чим скінчилась боротьба козаків з Вишневецьким? — Як козаки стали верховодити на Україні? — Чому пани корилися їм?

НАЛИВАЙКО (1595—1596)

Самостійне козацтво. З того часу, як запорожці стали заглядати в глиб України, сила народу пішла в козаки.

Через те, що пани всіма засобами не пропускали їх на Запоріжжя, люди гуртувалися в козацькі ватаги по лісах та нетрах, обирали там собі отаманів, виганяли з міст польське військо й розпоряджались там на власну руч. Козакували, де й як хотіли, окремими ватагами. Кожна ватага жила сама по собі.

Отакі самостійні козаки не раз ставали на службу й до польських панів. Вони помагали їм воювати поміж собою та з запорожцями. Особливо багато було самостійного козацтва на Брацлавщині та на Волині. Народові від самостійного козацтва користі було мало, а козацькому національному ділові — тільки шкода.

Вдача. Серед ватажків самостійного козацтва вславився Северин Наливайко. Родом він був із Острога. Вся родина Наливайків уславилася там як завязаті українці. Северинів брат — пан-отець Дем'ян, був визначною людиною серед острозького православно-го кола. Северин був майстром на всі руки: сміливим, удалим, славолюбним та амбітним. Він любив козацьке діло, але не хотів слухатися запорізьких гетьманів і повів справу козацьку на власну руч.

Служба Острозькому. Наливайко зібрав навколо себе значну козацьку силу. Накоївши з нею чимало лиха панам, Наливайко найнявся на службу до українського магната князя Острозького. Коли ото Косинський бився з Острозьким, Наливайко помагав Острозькому проти Косинського.

На Волощині. Згодом Наливайко відкинувся від Острозького й подався з своїми козаками на Волощину.

Там він здобув місто Тягиню, пограбував турків та волохів і повернувся назад. Згодом Наливайко побратався з запорожцями й вкупі з ними він зробив другий похід на Молдову, страшенно її знищив, спалив місто Яси й присилував молдавського гесподаря відступитись від турків та пристати до німецького цесаря. Далі Наливайко вкупі з волохами та німцями ходив руйнувати турецькі міста: Тягиню, Білгород та Килію.

На Волині 1595 р. Року 1595 Наливайко вернувся на Україну, пройшов Волинь та й приступив до Луцька, куди під час ярмарку наз'їздилося багато панів на судові засідання. (В той час судові справи найбільше розбиралися під час ярмарків: легше було зібрати свідків з околиці). Налякані міщани й шляхта виїхали, Наливайкові назустріч і умовилися з ним, щоб не зачіпав міста, а вони йому дадуть за те викуп. Наливайко викуп узяв, а передмістя таки пограбував.

На Білорусі. Од Луцька Наливайко пішов на Білорусь, повіганяв там панів, поруйнував їхні замки, позабирав їхні добра, назбирав гармат і став там хазяйнувати по-своєму. В той час низове запорозьке козацтво за приводом Лободи та Шаули хазяйнувало на Брацлавщині та Київщині.

Польський опір. Доки козацтво воювало з українськими православними панамі, князем Острозьким та іншими, польський уряд не звертав на те уваги.

Коли ж козацтво заповзалося на польських панів, тоді польський уряд не стерпів і вислав проти козаків велике військо. Поляки погналися за ним. Наливайко поволі, з боєм одступав на Уманщину. Там він злучився з Лободою та Шаулою, й всі вкупі, відбиваючись од поляків, одступили за Дніпро.

Лубенська різанина. Поляки наздогнали козаків під Лубнами й обступили навколо. Козаки отаборилися і боронилися завзято.

Але в козаків не стало припасу, й між ними почалася сварка. На одній раді було вбито ватажка запорожців Лободу. Гетьманом обрали Кремпського, однак ладу вже в козацьким таборі не було. Щодалі ставало гірше. Худоба без паші здихала; польські гармати вибивали людей та коней; трупи гнили серед табору. Полякам теж було дуже скрутно. На поміч козакам збиралися нові полки й пустошили польські маетки в Наддніпрянщині. Поляки стали умовляти козаків, щоб видали їм Наливайка, Шаулу та ще деяких ватажків, гармати, корогви та клейноди, подаровані їм німецьким цісарем, і обіцяли за те випустить їх вільно на Запоріжжя. Серед козацького табору багато було запорожців, що були незадоволені з Наливайка за Лободу. Вони намовили й інших погодитися з поляками. Все, що поляки хотіли, було їм віддано. Поляки після того забажали забрати з козацького війська всіх кріпаків, які туди повтікали від панів. Козаки на те не пристали. Тоді польське військо кинулося на беззбройне козацтво й зчинило огидну різанину. Тільки невеликий гурт козаків за приводом Кремпського врятувався й втік на Запоріжжя.

Смерть Наливайка. Наливайка поляки тяжко замучили. Цілий рік тримали його у в'язниці й раз по раз брали на муки, випитуючи про всякі козацькі справи. Нарешті стяли йому голову, а тіло розчвертували.

Серед народу про смерть Наливайкову розійшлась поголоска. ніби поляки надягали Наливайкові на голову розпечену залізну корону за те, що він буцімто називав себе «царем Наливаєм», і наприкінці спекли його в розпеченому мідяному бикові.

Наслідки лубенського нападу. Лубенська різанина відібрала багато сили в козацтва й пригнобила український народ. Самостійне козацтво втекло на Низ та поховалось по лісах. Україна зосталась без своїх оборонців. Польські пани підвели голови. Вони допікали простий народ панщиною, міщанство українське не допускали до торгу та промисловості, з духовенства глузували, а шляхту українську, що мала на папері такі самі права, як і польська, до свого гурту не приймали й від усяких державних справ усували.

Розповісти й списати: Як розплодилось самостійне козацтво? — Де воно гуртувалось? — Звідки родом Наливайко? — Чим відома була його родина? — Якої вдачі був Северин? — Кого він згуртував і кому служив? — Чого ходив у Волощину? — З ким ходив на Волощину вдруге? — До чого примусив Молдову? — З ким руйнував Туреччину? — Яке місто обступив на Волині? — Через що там багато було шляхти? — Що вчинив там Наливайко? — Куди пішов од Луцька? — Що наробив на Білорусі? — Що в той час робили запорожці? — Які в них були ватажки? — До якого часу польський уряд не звертав уваги на хазяйнування самостійного козацтва? — Куди відступав Наливайко від поляків? — Де злучився з Лободою й Шаулою? — Де поляки наздогнали козацтво? — Як боронилися козаки? — Що їх розпоршило? — Як згинув Лобода? — Кого обрали

гетьманом замість Лободи? — В якому становищі були поляки? — До чого поляки підбили козаків? — Чи додержали поляки своїх обіцянок? — Хто вихопився з різанини? — Як скаралі Наливайка? — Які були наслідки лубенської різанини?

СПОВІДЬ НАЛИВАЙКА

О, не кажи, чернець святий,
мені про гріх — це не до речі!
Нехай і гріх, і гріх тяжкий,
та тільки марно тратиш речі.
Щоб Україні дорогій
здобути іншу, кращу долю,—
щоб повернуть народу волю
і визволить край любий свій,—
гріхи татар, гріхи ляхів
і перевертнів уніятів,
і душогубства всіх сарматів
на себе б я прийняв без слів.
Та що мені в твоїх покутах?!
Найгірше пекло — старче, знай—
мені Вкраїну бачить в путах,
а вільною вбачити — рай!
З дитинних літ в душі моїй
палав огонь за волю встати.
Мені пісні співала мати
про незабутній час святий,
коли, неволею закутий,
ще не ходив козак у путах
і шні мовчки не хилив
в ярмі ганебнім, нерозривнім,
а з ляхом в спілці любо жив,
як вільний з вільним, рівний з
рівним.

Та все те зникло, мов омана,
і вже давно пізнав козак
у спілниках своїх тирана.
Швед, уніят, литвин, поляк,

мов шуляків неситих згряя,
нас рвуть і шарпають шомить.
Та що їм стогін всього краю?—
Закон в Варшаві міццю спить...
З того часу в душі буяє
ненависть тяжка до ляхів,
в очах палає хижий гнів,
в неволі серце замирає.
І в ясний день і в темну ніч
чиюсь таємну чую річ.
І стежить скрізь вона за мною
і не дає мені спокою
ні в вільних волею степах,
ні серед брязку й гуку бою,
ані в святих моїх церквах.
«Вставай!» я чую шохвилинні:
«Вставай на ворогів Вкраїни!»
Того, хто перший з-під ярма
на самовладців меч здійма,—
я знаю — скрізь жде смертна
доля...

Мене осуджено, то так.
Але скажи, коли і як,
де здобулась без жертви воля?
Загину я за рідний край,
я почуваю те і знаю;
і серцем, повним щастя вкрай,
я свій талан благословляю!

Л. Старицька-Черняхівська

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ

Вибір слухняних владик. З того часу, як Польща запанувала на Вкраїні, польський уряд все міркував, як би українців приєднати до католицької церкви. Спочатку думка була просто посадити католицьких біскупів, та й годі. Однак тому спротивились українські пани.

Тоді для Галичини випросили окремого митрополита, а на єпископів почали настановляти людей слухняних, покірних, щоб слухалися більше шляхетських наказів, ніж церковних канонів.

Торгівля єпископськими посадами. Польські королі призначали на православних єпископів тільки тих, хто їм за те добре платив;

часом настановляли таких, що не мали жодної охоти до духовного життя, навіть не висвячувалися на єпископів, а гільки посідали церковно-єпископські землі, збирали прибутки та розкішно жили, як польські магнати.

Знеохочування людей до православної віри. Бачили люди, що церковні маєтки, скарби, всякі жертви на окрасу церков, на школи, на виховання вчених людей, на поміч сиротам, удовам та калікам гинули марно по кишенях одкупщиків єпископського престолу, марнувались і витрачались розпусниками та пияками, — люди впадали в зневіру до церкви.

Українські пани не раз просили короля, щоб надав їм право самим обирати собі православних єпископів, та все даремно: королі не хотіли випускати з своїх рук такий добрий прибуток, як платня за єпископські посади.

Занепад культури. Православна церква була єдиним зв'язком між усіма верствами українського народу. Тогочасна освіта й культура були міцно зв'язані з церквою. Церква була єдиною підпорою та огнищем національної культури. Польський уряд бачив це й навмисне держав православної церкву в пригнобленому стані. Він кривдив її всякими способами й не допускав до вільного розвитку, щоб людям здавалося, що вона нікчемна, некультурна.

Коли польський уряд звів православної церкву ні на що, — зійшла нанівець і українська культура: менше стало освічених людей, зникли школи, зникло письменство, завмерла всяка мистецька діяльність.

Перші думки про папу. Бачивши все те, багато людей, навіть щиро православних, гадало, що найкраще православної церкві в Польщі піти під опіку папи римського, бо польський уряд навмисне настановляв православними митрополитами та єпископами таких людей, від яких тільки був сором православної церкві.

Гадали, що як православна церква буде під рукою в папи, то він примусить православне духовенство жити по-Божому.

Розповісти й списати: Як спершу гадала Польща опанувати православною церквою? — Куди випросила окремого митрополита й для чого? — Яких людей настановляли на єпископів? — Як королі торгували єпископськими посадами? — Для чого це робилося? — Через що люди зневірялись в православної церкві? — Хто добивався права обирати єпископів? — Через що король того права не дав? — Що в'язало весь український народ до купи? — Що було огнищем тогочасної освіти й культури? — Що робив польський уряд, щоб знеохотити людей до православної церкви? — Що сталося з українською культурою? — Які думки виникали серед українців про опіку папи римського й через що?

ПАНСЬКІ РОЗКОШІ

Простота стародавнього життя. До XVI століття навіть дуже багаті пани жили просто. Вони споживали тільки те, що вироблялося в їхньому господарстві, як з їжі, так і з одягу. Про «моду» мало хто дбав. Одягу носили впродовж десятків літ, аби була міцна та приємна. Заграничні вироби купували рідко й перешовували їх по скринях цілими віками. Грошей великих не збилювали, а добра свої лічили ґрунтами, худобою, господарством, припасами тощо.

«Заморські» купці. В другій половині XVI століття в Польщу та на Україну стали частіше заглядати німецькі купці та промисловці. Їм треба було для Німеччини хліба, лісу тощо. Пани це все охоче спродували. Продаж та вивіз за границю всяких продуктів сільського господарства враз побільшав. Німці за все платили грошми. Через те в панських руках почали скупчуватись великі капітали. Німці навозили з собою всякого заморського краму.

«Мода» й розкіш. Пани охоче купували заграничні дорогі вбрання, вина й т. ін. Вони бенкетували, розважалися, вихвалялися один перед одним пишними вбраннями, ситим та розкішним життям. Почалася гонитва за «моду», за зверхнім блиском та пишнотою.

На все те треба було грошей. Пани напосідали на кріпаків, збільшували дні панщини, наклали більші податки й дуже висисували народ.

Розповісти й списати: Як жило стародавнє панство? — Що воно споживало й в що вбиралося? — Яку носили одіж? — Чим лічили свої добра? — З якого часу на Україну стали заходити заграничні купці? — За чим? — Що вони навозили? — Яка зміна сталася з того часу в панських житті? — Як це відбилося на долі кріпаків?

ПЕРШІ ОБОРОНЦІ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Спольщення українців. Бачивши знущання панів над українським народом, зневагу польського уряду до православної церкви, видирання прав в українського міщанства, погорду польської шляхти до української, — багато українців всякого стану переходило на польщизну.

Такі українці католичилися, говорили польською мовою, додержували польських звичаїв і називали себе поляками. Особливо швидко спольщилося українське панство.

Патріоти. Тільки простий народ, потроху міщанство та зрідка який український магнат не цуралися ще своєї віри та своєї нації.

Щоб не допустити увесь народ до спольщення, українські патріоти серед освічених та заможних людей стали ширити серед українського народу освіти. Вони засновували школи, писали книги проти спольщення та католицької віри, закладали друкарні й друкували там книги.

Ходкевич. Серед провідників отакої роботи вславився український магнат, гетьман литвинський Григорій Ходкевич. Року 1560 Ходкевич спорудив в м. Заблудові друкарню. В тій друкарні, між іншим, надруковано було Учительське евангеліє, тобто казання на евангельські тексти (1569 року).

Курбський. Чимало праці приклав до гуртування українських освічених людей й московський втікач князь Курбський. Курбський, втікнувши з Москви від лютості царя Івана Грозного, оселився на Волині в Ковелі. Він збирав до себе книжних людей, перекладав з грецької мови писання св. отців, жив у знайомстві й листувався з видатнішими людьми на Україні й закликав їх міцно додержувати своєї віри та не польщитись.

Слуцький. В Слуцьку збирав до себе учених людей князь Юрій Слуцький. Там була своя друкарня й школа.

Князі Острозькі. Найбільше вславився обороною православної віри й православного українського народу князь Костянтин Іванович Острозький та син його Василь. В Острозі (на Волині) князі Острозькі збирали коло себе краще українське духовенство.

Там була школа, яку з 1570 років хотіли зробити вищою, на взірць польських академій. Та школа звалася «грецькою школою», «грецько-слов'янською» академією або «триязычним лицеем». Для тієї школи не завше вистачало достойних учителів. Тільки інколи щастило залучити туди греків з вищою тогочасною європейською освітою.

Острозька школа в той час була найвищою православною школою на Україні.

При школі й поза школою в Острозі жило чимало освічених людей, що гуртувалися там немовби в учене товариство. Серед того товариства особливо вславився Мелетій Смотрицький, що написав дуже важну книгу «Про єдину істинну православну віру».

Острозький гурток учених людей склав, виправив і вперше видав усю біблію (1580 р.). Князь Острозький розсилав своїх людей по всяких краях розшукувати грецькі тексти та переклади. Окрім того, в Острозі писали й друкували всякі книги в оборону православної віри.

Розповісти й списати: Через що українці польщилися? — Хто держався своєї нації? — Хто став на оборону української національності? — З чим зв'язувалася оборона національності? — Хто вславився обороною православ'я? — В яких роках Ходкевич спорудив друкарню? — Що там було надруковано й коли? — Хто був Курбський? — Де він жив? — Що зробив

для гуртування українців? — Що зробив Слуцький? — Хто найбільше вславився обороною православ'я? — Яка була школа в Острозі? — Як вона звалася? — Де брали учителів для неї? — Хто гуртувався при школі? — Що написав Мелетій Смотрицький? — Що й коли вперше видав острозький гурток? — Через що обороною православ'я найбільше вславилися люди заможні?

ЗМІЦНЕННЯ БРАТСТВ

Гуртування міщанства. Незважаючи на всі заходи православних учених до оборони православної віри, українське панство католицилось. Багаті посади, королівська ласка та шляхетські привілеї були їм миліші за віру та націю. Навіть сини Костянтина Острозького покатоличилися.

Бачило українське міщанство, що українське панство його кидає, й взялося само обороняти свої національні права. Воно стало жвавіше гуртуватися в церковні братства, складалося грішми й утримувало школи, учителів та друкарні. Братчики час від часу сходилися на розмови, міркували, як боронитися від спольщення, читали книги, помагали бідним, сиротам, вдовам і напучували одного до християнського життя.

Права Львівського братства. Найбільше працювало львівське братство. Львівські братчики попросили антиохійського патріарха Якіма затвердити їхній статут. Патріарх охоче затвердив, похвалив братчиків за добре діло й надав братству право наглядати за духовенством, щоб воно жило по-Божому. Патріарх дав братству право сповіщати єпископів про всякий нелад в церкві. Якби ж котрий спротивився тому, то не слухати його й вважати за ворога правди.

Братства засновано було по багатьох місцях. Всі вони найбільше дбали про школи. Особливо багато добра зробила Львівська школа.

Поширення освіти. Звідтіля вийшло багато вчених людей та письменників.

Наука по школах тоді була переважно релігійна. Лиш де-не-де додавалось трохи й науки світської. Релігійні книжки не раз для більшої зрозумілості тлумачились українською народною мовою. Братчики добре розуміли, що з польщиною можна боротися тільки наукою, пристосованою до життя. Через те вони викладали релігійну науку мовою народною, всякому зрозумілою.

Розповісти й списати: Хто найбільше гуртувався в братства? — Через що? — Що робили братчики? — Хто ствердив устав братства? Які права дав Львівському братству патріарх? — Про що найбільше дбали братства? — Яка тоді наука була по школах? — Як тлумачилась релігійна наука для простонародного розуміння?

ГЕДЕОН БАЛАБАН

Патріарші права. За перших часів християнства на Україні православною церквою правували грецькі патріархи. Поволі українське духовенство стало на свої ноги й забуло про патріархів. Зостався тільки звичай, по якому посилали до патріарха за благословенням для новонаставленого митрополита. Однак митрополит ні в чім од патріарха не залежав.

Так само й єпископи не залежали ні від патріарха, ні від митрополита. Єпископів призначав польський уряд, і вони повинні були слухатись тільки єпископського собору. Собори ті збиралися дуже рідко. Князі українські спольщились і в справі української церкви не втручались. Тим-то єпископи правували своїми єпархіями, як повновладні хазяї. Купивши або випрохавши в короля єпархію, вони робили там, що хотіли. Не боялися нікого, крім польського уряду.

Єпископське невдоволення. Отже, коли патріарх дав Львівському братству право наглядати за духовенством, єпископам те не сподобалось. Вони дуже обурились, що міщани, «прості хлопці, шевці, сидельники, кожум'яки» мають показувати їм, як треба правити єпархією. Навіть освічений й прихильний до братства владика Гедеон Балабан не стерпів того, що «прості хлопці» стали втручатись в церковні справи й показувати йому, що треба робити, а чого не треба.

Балабанів протест. Балабан оповістив братчиків, що патріарх Яким до української православної церкви ніякого права не має, а тому його накази на Україні нічого не варті. Тоді братчики вдалися за роз'ясненням тієї справи до константинопольського патріарха Єремії.

Єремія, підмовлений Якимом, став на бік братчиків і став дорікати Гедеонові Балабанові за його суперечки з братством. Гедеон розгнівався й прокляв братство.

Єремія, їдучи в Москву за грошовою допомогою, завітав і на Україну, щоб уладнати тут суперечки єпископів з братством.

Патріархів присуд і його наслідки. На Україні Єремія гаразд не роздивився й став скасовувати стародавні звичаї. Заборонив, наприклад, висвячувати на священників тих, хто був удруге жонатий. Українці ж до того були звиклі. Патріархова заборона їм не сподобалася. Свавільне хазяйнування Єремії обурило українське духовенство. Єремія вислухав скарги братчиків та Балабана й визнав Балабана винним. Він наказав братчикам надалі його не слухатись. Частина духовенства стала на бік Балабана. Ображений Балабан кинувся до свого недавнього ворога, католицького архієпископа львівського, щоб він заступився за православних владик і визволив їх з-під патріаршої руки.

Розповісти й списати: Хто керував на Україні православною церквою за перших часів? — Де були на Україні митрополити? — З якого часу митрополити самі стали порядкувати? — Який звичай зостався? — Кому вони корилися? — За що єпископи розгнівалися на братства? — Хто заявив протест проти права братчиків наглядати за єпископами? — До кого вдалися братчики за розсудом? — Як розсудив Єремія? — Що зробив Балабан? — Чим Чого Єремія їздив у Москву? — Що Єремія зробив на Україні? — Чим його вчинки й накази були незважні? — До кого кинувся за заступництвом Балабан?

ЦЕРКОВНА УНІЯ (БРЕСТСЬКА)

Причини: а) **Флорентійська унія.** З початку XV століття з Азії стали насуватись на християнські землі турки. Щоб краще боротись з ними, християнські можновладці намислилися об'єднати все християнство навколо папи римського в одну церкву. 1439 р. в Італії, в місті Флоренції, відбувся всесвітній церковний собор. Там було й православне духовенство: були грецькі владики, був київський митрополит Ісидор й інші. Собор ухвалив унію (поєднання) всього християнства. Головою християнства на всім світі визнали папу римського. На унію пристали й грецькі владики, й київський митрополит, і грецький цісар, що був на соборі. Коли ж православні владики повернулись додому, то побачили, що народ до унії не хоче пристати. Дарма вони обстоювали на тому. Унія зосталась тільки на папері. Однак думка про неї пішла поміж люди.

б) **Заходи уряду.** Польський уряд намагався як найшвидше спольщити Україну. Для того треба було знищити православну віру, бо українці держалися її, як віри національної. Скасувати віру відразу була неспромога, — тоді польський уряд взявся ширити думки про унію. Гадав він, що коли православні пристануть на унію, то поволі й зовсім забудуть православ'я. Однак на унію охотно мало хто пристав. Уряд став всякими способами занапащати православну церкву: призначив слухняних владик, продавав єпископські кафедри непотребним людям і т. ін.

в) **Нелад в православній церкві.** Православні вдарилися з обороною своєї церкви до грецьких патріархів. Патріархи присилали на Україну своїх довірених для впорядкування церковних справ. Ці відпоручники не завше робили те, що треба. Своїми нерозміркованими вчинками вони тільки еретували православних. Під ім'ям довірених не раз на Україну наїздили й всякі грецькі пройдисвіти. Вони називали себе архієреями та патріарховими заступниками, обдирали православних владик, продавали всякі здирства й зневажали православних владик.

г) **Образа владикам.** Тогочасні православні владики на Україні не звикли були до того, щоб у справах віри хтось ними верхо-

водив. Наглядання за ними грецьких патріархів, а особливо братств, страшенно їх обурювало.

д) **Громадські бажання.** Все це призвело до того, що навіть серед самого православ'я не стало єдності думок. Сама собою міцніла й ширилась думка про унію. Гадка була, що тільки папа дасть лад православній церкві. Навіть такі видатні оборонці православ'я, як князь Острозький, держалися тієї думки. Ждали тільки слушного часу, щоб скликати собор і усім православним миром над цим поміркувати.

Унія владик: а) змова 1590 р. В отакій-то час Балабан розсварився з патріархом Єремією та братством. Розлютований він кинувся 1590 р. до єпископа луцького Терлецького, туровського — Пельчицького, та холмського — Зборовського й змовився з ними піддатись під папу. Згодом до них пристав і київський митрополит Рогоза та інші владики.

б) **Заява.** Однак довго владики ховалися з своїм ділом. Тільки 1594 р. послали вони папі й польському королеві заяву, що згодні пристати на унію, аби тільки не було змінено православних обрядів й православних владик поставили нарівні з католицькими. Король тим дуже втішився й пообіцяв їм деяку ласку, поміч та оборону.

в) **Присяга.** Року 1595 єпископ терлецький та новий владика володимирський — Потій поїхали в Рим до папи. 23 грудня, на святочнім засіданні, перед усім двором і кардиналами вони ім'ям всіх православних владик запряглися на вірність католицькій церкві.

Так владики пристали на унію.

Брестський собор. Про те, що владики потай перекинулися до папи, народ швидко довідався.

а) **Заходи Острозького.** Князь Острозький попросив у короля дозволу скликати собор, щоб обміркувати з людьми вчинок єпископів. Король не дозволив. Острозький написав до православного народу грамоту, в якій закликав усіх не йти за владиками, а міцно обстоювати свою віру. Народ послухав його, розгнівався на владик і став дорікати їм за зраду. Двоє владик, Балабан та Копистинський, налякані народним гнівом, зреклися унії. Побачивши те, король, навпаки, став допомагати іншим владикам-уніатам додержувати унії.

б) **Приїзд патріаршого заступника.** Православні по звичаю вдарилися за порадою до царгородського патріарха. Патріарха в той час не було. Один помер, а на його місце другого не обрали. Замість патріарха на Україну виїхав патріархів заступник Никифор. Король наказав не допустити Никифора на Україну. Поляки перехопили його на Волищині, заарештували й взяли у в'язницю. Православні кинулись за підмогою до козаків. На козаків саме

тоді насів під Лубнами Жолкевський, й вони не мали змоги допомогти. Тоді православний люд самотужки викрав Никифора з в'язниці й випустив на волю.

Никифор викликав з Греції кількох вищих духовних достойних людей й примусив короля скликати у місті Бресті собор для обміркування справ про унію.

1596 р. в м. Бресті зібрався собор.

в) **Розбрат на соборі.** На собор з'їхалася сила всякого люду: духовні й світські, відпоручники братства, відпоручники міст, шляхта, пани й бідні люди. На чолі православних став князь Острозький. Уніатами керував владика Потій. Владики-уніати з католицьким духовенством та королівськими посланцями зібралися в соборній церкві й неохоче пускали туди православних. Тоді православні зібралися в окремій приватній господі й оповістили себе собором.

Кілька день обидва собори сперечалися, котрий з них законний, й закликали один одного до себе. Нарешті кожен повів діло по своєму, окремо від другого.

г) **Постанови собору.** Владики-уніати оповістили унію й прокляли духовенство, яке не пішло за ними. Православні, з Никифоров, прокляли владик-уніатів, оголосили, що їх скинуто з владичства, й постановили просити короля, щоб одібрав у них владичні посади.

Король обстав за унію. Вкупі з католиками він казав, що справи віри мали право вирішувати тільки владики. Просте ж духовенство та народ мусили їх слухатись. Тим-то король не скинув владик-уніатів з владичних посад.

Розловісти й списати: Хто став завойовувати християнські землі на початку XV в.? — Що надумали християнські правителі? — Де й коли з цього приводу відбувся всесвітній церковний собор? Хто там був? — Що собор ухвалив? — Як православні прийняли унію на місцях? — Що робив уряд, щоб прищепити унію? — Що помагало урядові однажувати від православ'я? — Хто чинив заколот в православній церкві? — Чим ображе православ'я? — Яка думка стала міцніти серед громадянства? — Що зробив Балабан 1590 р.? — Хто пристав до нього? — Коли владика подав заяву про унію? — Хто, де й коли запрягся на унію від імені владик? — Що гадав зробити князь Острозький? — Чому не зробив? — Яку грамоту видав князь Острозький? — Кого покликали православні на пораду? — Що трапилося з Никифором? — Чому козаки не помогли його врятувати? — Коли й де зібрався собор для обміркування справи про унію? — Хто давав провід православним та уніатам? — Що зробили уніати? — Що зробили після того православні? — Що постановили владики? — Що постановили православні? — На чий бік став король? — Чому унія не здійснилась після Флорентійської постанови? — Хто був проти унії на Брестському соборі? — Чи постановили владик у Бресті перевести унію в народ? — Через що ні? — Через що народ так міцно додержував православ'я?

БОРОТЬБА З УНІЄЮ

Обвинувачування. Після Брестського собору почалася довголітня боротьба поміж православними та уніатами. Православні обвинувачували владик за те, що вони, не поспитавшись народу, не порадившись з собором, пристали на унію й покинули паству. Уніати ж докоряли православним, що вони не послухалися своїх владик, вчинили беззаконня й порушили догми церкви та держави.

Способи боротьби: а) слово й писання. Православні боролися проти унії тільки словом. Вони писали про неправду, яку заподіяно православній церкві, ганьбили владик за те, що ті покинули свій народ і «втекли на унію», докоряли владикам за зневагу простого люду та братчиків, дорікали за нечесне життя, за охоту до панських розкошів та розпусту, за жадність до «лакомства нещасного» й т. ін.

Серед тих писань особливо вславилися писання Івана Вишенського. Хоч і не було їх друквано, проте їх читало багато люду. Письменні люди самі переписували їх один у одного й ширили поміж громадянством.

б) **Примус.** Уніати ж боролися не тільки словом, а й силою. Їм помагав сам король та католицькі пани. Вони силоміць зневолювали православне духовенство слухатись владик уніатів, помагали тим владикам карати непокірних, давали всякі посади тільки уніатам, одбирали у православних священників парафії й садовили на їх місце уніатів і т. ін.

Особливо дбав за поширення унії владика Потій, що по смерті Рогози став київським митрополитом.

в) **Вибори до сейму.** Православні братства, міщани, духовенство та решта нескатоличеної ще української шляхти для оборони своїх прав добивалися, щоб у місцевих сеймах були їхні представники. Тим представникам вони наказували доминатись прав для всіх православних. Однак доступитись до сейму православним було не легко. Мало не скрізь у поляків була більша сила, й вони православних у сейм не пропускали. Тоді православні з'єдналися з протестантами (поляками й литвинами) й вкупі з ними використовували всяку нагоду, щоб присилувати польський уряд на уступки дисидентам (некатоликам: православним та протестантам). Таким способом вони 1607 р. примусили польський уряд видати закон, по якому надалі посади православних владик та духовенства повинні були віддаватися тільки православним, а не уніатам.

Польські королі не дуже того закону додержували: роздавали православні владичтва та парафії уніатам, як і раніш. Тоді православні стали збройною силою не допускати до себе уніатських владик та священників.

г) **Збройний опір.** Король хотів оддати уніатам Києво-Печерський монастир. Князь Василь-Костянтин Острозький поставив

туди своє військо й не допустив у монастир королівського посланця. Так само православні не допустили уніатів і в найбільший на Волині Жидичинський монастир.

г) **Денаціоналізація.** Все ж таки, щодалі, то гірше ставало православним. Українське панство вимирало, католицилось та переходило на унію. Поляки ж скрізь засновували свої школи, впорядковували їх на європейський взірець, запрошували туди кращих учителів з-поза кордону й т. ін. Українських шкіл таких не було. Тим-то українське панство віддавало своїх дітей до польських шкіл. А там їх так виховували, що вони геть забували про свій рід, про свою віру й народ і, скінчивши науку, переходили або на уніатство, або й на католицтво та польщизну. Так винищувалась українська інтелігенція. Сини князя Острозького вже були католиками.

Бідні ж люди зовсім не мали змоги боротись з польською силою: ні прошей на освіту, на школи та на друкарні, ні збройної сили не мали.

Королі польські та магнати, бачивши те, сміливіше напосідали на православних, тиснули й руйнували їхні братства та збройною силою відбирали православні церкви для уніатів.

д) **Поміч козацтва.** Одчай огорнув православних. Не знали, де шукати захисту та справедливості. Аж тут стало обзиватись козацтво, яке до того часу встигло вже трохи ожити після Лубенського розгрому. Коли митрополит Потій поруйнував православні організації в Вільні й хотів те саме зробити й в Києві, козацький гетьман Тискиневич перестеріг його, аби не важився простягати руку на Київ, бо він, гетьман, наказав уже козакам всякого насильника, «де-небудь здивавши, як пса вбити». Потій з уніатами приїхав до Києва ж приїхав під охороною козаків грецький митрополит Неофіт. Він став порядкувати в Києві православним життям на власну руч: святив православні церкви, висвячував їм священників і т. ін.

Митрополит Потій та польський уряд тільки збоку на те дивилися, але в роботу Неофіта не втручалися: боялися козаків.

З того часу православний люд знову став покладати свої надії на козаків, як на оборонців православної віри та національних прав українського народу.

Розповісти й списати: В чому обвинувачували православні владики уніатів? — Чим докоряли владики православним? — Як боролися православні проти унії? — Хто особливо вславився своїми писаннями? — Як їх розповсюджували? — Як владики заводили унію? — Хто й чим їм помагав? — Хто особливо дбав про поширення унії? — Як православні добивалися кращих для себе законів? — Хто їм помагав? — Хто такі дисиденти? — Як оборонялися від насильств? — Куди не допустили уніатів силою? — Як католики ослабляли православних? — Що робили для сполящення? — Чому

українці не заводили таких шкіл? — Хто став на оборону православних? — Що сказав Тискиневич Потієві? — Хто прибув до Києва на поміч православним? — Що робив Неофіт? — Що тоді робив уряд та Потій?

САМІЙЛО КІШКА

(1600—1602)

Козацькі неогоди. Після Лубенської різанини козакам жилося дуже важко: козаків вигнали геть з «волостей», поставили застави на шляхах до Запоріжжя й не пускали туди ні людей, ні припасу. Сейм польський видав закон, яким одібрав у козаків всі їхні права та вільності.

В той сумний час і серед самих козаків не було ладу. Гарячі голови змагались силою відібрати права в Польщі. А сили не було. Більш помірковані радили тим часом погодитись з поляками й таким способом вимовити собі в них деякі пільги. Козаки розбилися на два ворожих табори. Не раз доходило й до бійки. Бувало, що один просив у поляків поміч проти другого. Поляки тим дуже тишилися й сподівались, що козаки от-от самі себе знищать. Та не так склалося, як їм жадалося.

Заходи Кішки. Незабаром козаків об'єднав видатний ватажок Самійло Кішка. Він зажив слави в обох таборах і став гуртувати козацтво для походів на море та в Молдову й тим одвернув їх увагу від хатніх сварок. Щасливими походами він підніс дух козацький й став допоминатись у польського уряду визнання козаччини. Для того не бився з поляками й не кланявся їм, а все гуртував козацтво в одну спілку, в одну громаду.

Польське залицання. В той час поляки розпочали війну з Молдовою. Сили вони не мали й вдалися за підмогою до Кішки. Кішка наче того й не чув. Сидів собі з козаками дома. Козаків, мовляв, немає, бо їх уряд скасував законом. Де ж їм узятись самим собою, коли на те ніякого нового сеймового закону не видано?!

Полякам у Молдові стало скрутно. Сам польський король попросив у козаків підмоги. Кішка відповів, що рад служити. Проте з походом не поспішався. Полякам стало так гірко, що вони не знали, як і вблагати козаків. Кішка повідомив короля, що козаки підуть на війну тільки з тим, щоб з них зняли засуд сейму й повернули всі їхні права й вільності.

Король згодився. Козаки виступили в похід і на вернули перемогу в бік поляків. Та не встигла скінчитись війна поляків з Молдовою, як почалася з шведами.

Ствердження козацьких прав. Уряд знову вдався до козаків. Кішка зажадав, щоб виповнено було козацькі домагання. Сейм видав нового закону, яким повернув козакам стародавні права. Правда, з деякими обмеженнями. Козаки помогли полякам і проти

шведів. Дуже важко було їм в далекій спустошеній країні, проте вони свого слова додержали до краю. В тій війні наклав головою й Самійло Кішка.

Заступники Кішки знали вже, чого й як їм треба триматись, щоб повернути козакам вільності. Коли скінчилась війна, козацтво повернулось на Україну, розійшлося по «волостях» і скрізь домагалось, щоб його шанували нарівні з польським королівським військом. Крім того, козацтво зажадало, щоб з України геть вивели польське військо, бо для охорони її, мовляв, досить і козаків. Поляки в той час не мали сили, й козацтво взяло гору. З того часу воно почало вже подекуди провід давати національно-політичному життю України.

Розповісти й списати: Через що козацтво стало сутужно після Лубенської різанини? — Що було серед самого козацтва? — Як вони самі себе нищили? — Хто їх об'єднав? — Яким способом? — Як Кішка поведився з поляками? — З ким розпочала війну Польща? — Де шукали підмоги? — Що казали козаки й чого допоминались? — Як примусили сейм ствердити козацькі права? — Як допомогли Польщі? — Де загинув Кішка? — Що робили його заступники? — Чого домагалось козацтво на «волостях»? — Через що воно брало гору?

РОЗКВІТ КОЗАЦТВА

Московська колотнеча. В Московщині, після смерті царя Федора Івановича, сина царя Івана Грозного, не залишилося нащадків. На царський стіл сів брат його жінки Борис Годунов.

Московське боярство його не злюбило. Невідомо звідки стала ширитись чутка, що син Івана Грозного — Дмитро, якого ще малим забито було злочинцями в Угличі, насправжки залишився живий і збирається відібрати в Годунова московський стіл. В Польщі з'явився чоловік, який називав себе царенком Дмитром. Він розповідав, ніби надіслані до нього злочинці помилилися й замість його вбили його товариша, а він утік, що він довго переховувався по монастирях, був на Запоріжжі, навчився там військової науки й звідтіля вже прибув у Польщу.

Польські зазіхання. Польські пани сподівались, що як поможуть Дмитрові сісти на московське царство, то матимуть собі з того добру поживу. Король, однак, не захотів втручатись в ту справу. Через те пани помагали Дмитрові самотужки, самі від себе. Вони збирали в Польщі охоче військо, найняли й присогласили до себе козаків і з 1604 року пішли походом на Московщину. Дмитрові пощастило живо сісти на московський стіл. Але він там не довго втримався. Московці його скинули й забили. Однак сліде до нього з'явився другий чоловік, який назвав себе Дмитром.

Він так само доминався бути московським царем. За ним з'явився третій. На Московщині почалося таке страшне

безладдя, якого світ не бачив. Ніхто не знав, де правда, ніхто не знав, хто правує Московщиною. З усього цього й скористувалися польські пани, а за ними й козаки.

Дозвілля для козаків. Раз у раз збиралися в многотисячні козацькі загони й рушали на Московщину. Там вони помагали всяким Дмитрам та польським панам воювати московське військо, ходили по країні, здобували міста, збирали всяку здобич і поверталися на Україну з барилами московських грошей та возами дорогої одежі.

Бачивши те, не втерпів і король польський. Закортіло й йому скористатись з московського неладу й надумався він сісти на московський стіл.

Сейм йому на те грошей не дав. Тоді король звернувся за допомогою до козаків. Охочих знайшлася сила, бо всякий, хто йшов у похід з королем чи з панами, тим самим стверджувався в правах козацьких. Вчорашній кріпак, що втік од панського нагая або від шибениці, в козацькому війську ставав вільною людиною. Ставши в лави козацького війська, він уже з сім'єю й господарством своїм виривався з рук пана й корився тільки козацькій старшині.

Поклик панів та короля зібрав велику силу «непослушних» селян та міщан. Вони охоче ставали до козацьких полків, аби вирватись з кріпацької неволі.

Уряд польський на той час сам тому допомагав, бо йому треба було військової козацької сили.

Україна потроху вибивалась з покори панам і козачилась. По самій Московщині, як переказує самовидець, вешталось більш над сорок тисяч козацтва.

Розповісти й списати: Що трапилось на Московщині? — Як скористувалися з того польські пани та король? — Де вони шукали сили? — Чому козаки охоче йшли на заклик панів та короля? — Яка користь з того була всьому козацтву?

КОЗАЦЬКІ ПОРЯДКИ

Січ. Осередок козацької сили, Запорозька Січ, була обгороджена валами та засіками.

Скарби. В потайних місцях переховувалися гармати та всякий військовий припас. У військовим скарбі були військові човни («чайки») та кораблі, захоплені в турків, військові табуни коней, сурми, литаври, тарабани, військові корогви, прапори й т. ін.

Для житла було побудовано з дерева та з лози курені, довгі землянки. На майдані серед Січі стояла церква св. Покрови.

Козацька сила. Сили козацької в 1590 роках налічувалось на двадцять тисяч. Після лубенського нещастя вона зменшилась, а з 1600 років знов підскочила вгору й виросла значно більшою за попередню.

Поділ війська. На чолі всього війська або «коша», стояв виборний «кошовий». Військо поділялося на полки. Полком порядкував виборний полковник. Кожний полк мав свою корогву, свого сурмача й довбиша. Полк поділявся на сотні, а сотні — на десятки або курені. Справді ж в куренях бувало по 70—80 чоловік, а в сотнях по 700—800 чоловік.

Сотнями керували виборні сотники, а куренями — курінні отамани.

Рада. Всі військові закони та порядки складала козацька рада. Вона збиралася, коли треба було, на майдані серед Січі, перед січовою церквою св. Покрови. З наказу кошового або значного гурту козаків довбиш бив у литаври (казани). Козацтво сходилося на майдан, з церкви виносили військові корогви та бунчуки, приходив кошовий з булавою, старшина з пірначами та відзнаками військових обов'язків — клейнодами (писар з пером та каламарем, скарбник з ключами й т. ін.) й починалася рада. Тут обмірковувалися всі козацькі справи: господарські, військові та дипломатичні, тут обиралася й вся козацька старшина.

На старшину обирали, кого хотіли. Всякий козак мав право обирати й бути обраним. Рада поводитись з старшиною просто, по-братерському. Нездатних скидала, а за провини немилосердно карала. Проте до нових виборів всяк козак мусив шанувати старшину й коритися їй безсуперечно.

Вчорашній гультай і попихач, обраний сьогодні за старшину, ставав особою незайманою. Всяк мусив його шанувати й слухатись.

Старшина. Обрана на раді старшина керувала й порядкувала козацтвом.

Звичайно вибори старшини відбувалися раз на рік у січні. Старшина була генеральна й полкова. Генеральна старшина була одна на все козацьке військо й порядкувала всіма справами війська Запорозького. Полкова ж була в кожному полку. Генеральна старшина складалася з кошового, скарбника, обозного, писаря та інших.

Відзнакою старшини були військові клейноди: бунчуки, корогви, булави, пірначі, печатки й т. ін. Булави, пірначі й печатки носила сама старшина, а бунчуки, корогви носили при ній її товариші.

Влада кошового. Кошовий (гетьман найстарший) за мирного часу вкупі з генеральною старшиною переводив у життя постанови козацької ради й порядкував з своєї волі. Мав право над життям і смертю кожного козака. Під час походу військо мусило слухатись його без жодного зволікання. Кошовий одним словом своїм вів полки, куди хотів, посилав людей на загибель, одним рухом

віддавав на смерть всякого. Ніхто не смів його не послухатись або йому заперечити.

Скарбник та підскарбій зберігали військові скарби.

Обозний керував гарматами та постачанням військові всякого припасу.

Писар порядкував військовою писарнею, підписував з кошовим офіціальні листи та стверджував їх військовою печаткою, на якій був напис: «печать війська Запоріжського» або «рицарства Запоріжського» чи «козацького».

Товариське життя. Проміж собою запорожці жили, як брати. Шанували один одного, поважали й помагали при всякій пригоді. В поводженні з людьми були чемні. Своїй старшині, яку обирали з-поміж себе й якій не дозволяли пишатися, разом з тим шану віддавали якнайкраще. Лихим словом не ображали й послугоувалися від душі.

Ніякого злодійства не терпіли. За крадіжку карали на смерть.

Жінок на Січ не пускали. Хто дружився, той осідав на життя в степах на зимівниках або хуторах.

Походи робили звичайно весною, доки паша не вигорить.

Вдача. В боях міцно держалися гурту й не дорожили життям.

Француз Боплан, який бував на Запоріжжі, так говорить про козаків: «В них немає нічого простацького, окрім одежі. Вони дотепні й проникливі, вибагливі й щедрі, не жадні до багатства, але надзвичайно цінують свою волю. Міцні тілом, — легко зносять спеку й холод, голод і згагу. На війні витривалі, відважні, сміливі й навіть легковажні, бо не цінують свого життя. На зріст поставні, спритні, дужі; од природи мають добре здоров'я й навіть мало слабують; від хвороби вмирають дуже рідко; хіба дуже літні. Здебільша кінчають життя на ложі слави — вбиті на війні».

Житла. Козаки жили на Січі непостійно. Звичайно там пробувала тільки невелика залага та ті козаки, що не мали ні роду, ні плоду, або молоді юнаки, що вчилися вояцької справи. Решта козаків господарювала по своїх хуторах та зимівниках в степах Дикого поля. Тільки звістка про похід або вибори старшини чи яка інша значна подія стягали їх до Січі.

На «волостях». Згодом козацтво стало розходитись по всій Україні. Виходило на «волості», тобто на ті землі, які належали королівському скарбові та панам, і оселялося там серед кріпацького та міщанського люду по селах і містах.

Однак і там козаки поводитись вільно: не слухались тамтешнього чи то королівського, чи то панського уряду, а обирали собі свою козацьку старшину, їй тільки й корилися. Обрані на «волостях» полковники, сотники й курінні отамани порядкували не тільки військовими справами, а й адміністративними по всій тій околиці, по якій стояли їхні полки, сотні та курені.

Козацька адміністрація. Селянство й міщанство, щоб вирватися з-під влади королівських старост та панів, стало й собі приписуватись до козаків, вдаватись до їх присуду та їх ладу й послухатись козацької старшини. Таким чином, козацькі полковники, сотники й отамани стали начальниками всієї людності тих округ, по яких жило козацтво.

Поруч з королівським та панським урядом виріс уряд козацький.

Польсько-державним ладом Україна для адміністративного порядкування здавна поділялася на воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське, а воєводства знову поділялись на староства та підстароства.

Козаки замість того стали ділити Україну на полки й сотні, тобто полкові та сотенні округи (паланки).

Розповісти й списати: Як захищали Січ? — Який в ній був природній захист? — Які скарби мало козацтво? — Де їх переховувано? Де жило козацтво? — Скільки бувало козацької сили? — Як ділилося козацьке військо? — Хто складав закони для козацтва? — Де й як збиралась рада? — Кого обирали на старшину? — Як поводитись з старшиною? — Скільки разів на рік обирали старшину? — Яка була старшина? — Які права й владу мав кошовий? — Яка була печатка? — Як козаки жили проміж себе? — Як ставилися до своєї старшини? — Чи допускали на Січ жінок? — Коли робили походи? — Якої були вдачи?

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ

Похід на Варну. Набравшись сили, козаки не вдовольнялися тільки тим, що помагали панам та королям. Вони й самі робили походи, як суходолом, так і морем, не тільки на Московщину, а на землі турецькі, татарські та волоські.

Року 1606 козаки зробили великий похід на Чорне море, захопили десять турецьких галер з усім припасом, напали на місто Варну, здобули те місто й забрали більше як на 180.000 золотих всякої здобичі.

На Перекоп та Дунай. Року 1608 козаки хитрощами здобули Перекоп, розбили його й опалили. Другого року на шістнадцятьох чайках попливли по Дунаєві та й попалили й пограбували узбережні міста: Ізмаїл, Кілію, Білгород та інші.

На Чорне море. В 1613—20 роках козаки зробили чимало морських походів нечуваних розмірів. На своїх хистких «чайках»

* «Чайки — човни, видовбані з верби або липи, 45 ліктів завдовжки; на полах набито дошки, щоб було вище, й прив'язано снопи очерету, Через те чайка, хоч і повна набереться води, та не потопає. Сідало в чайку 50—70 човнів. Гребли 10—12 весел. В чайку брали 4—6 гарматок, бочку з порохом та сухарями, воду, пшоно, саламаху.

вони плавали по всьому Чорному морю, не давали спокою туркам, перед якими тремтів тоді увесь світ, і доводили до божевілья можновладних турецьких султанів, що навіть у своїх царгородських палацах почували себе небезпечними від нападу козацької голоти.

Тогочасний турецький історик так говорив про козаків: «можна сміливо сказати, що не знайти на всім світі людей сміливіших, які б менше дбали про життя, менше боялися б смерті. Знавці морської справи оповідають, що оця голота своєю зручністю та відвагою в морських боях страшніша за всякого іншого ворога».

Чайки тісним гуртом вибиралися в море. На передній сидів отаман з короговою на щоглі.

Козаки нападали на турецькі кораблі, розбивали й грабували їх та понадбережні міста й села.

На Царгород. Року 1615 козаки на восьмидесятьох чайках вибралися на Царгород «обкурити мушкетним димом мури царгородські». Там вони вийшли на берег між двома царгородськими портами й запалили їх. Султан, будши на влогах коло Царгорода, бачив, як палала його столиця, й розлютувавшись, віддав наказ знищити козаків. Поки турецький флот зібрався, козаки встигли награвувати всякого добра й вирушити назад. Турки наздогнали їх аж коло Дунаю. Козаки обернулися назад, розбили турків, забрали їхні кораблі, підвезли під Очаків і там, на глум очаківським туркам, спалили їх на очах Очакова. Після того напали на Очаків, зайняли худобу й без перешкод вернулися додому.

На Кафу. Року 1616 козаки вдруге зруйнували турецький флот під Кафою, здобули й спалили Кафу та випустили на волю силу невільників.

Турки, щоб загородити дорогу козакам на Чорне море, намислились забрати в свої руки понадграничну Україну й обсадити своїм військом Кам'янець, Черкаси, Канів, Білу Церкву та інші понадграничні міста.

На Малу Азію. Поки турки про це думали, козаки числом до 2000, восени того ж таки 1616 року пробралися на Малоазійський берег, пройшли пішки до Трапезунду, здобули його, пограбували й спалили.

На них напала турецька ескадра: шість великих галер і багато менших кораблів. Козаки їх побороли: три галери здобули й попалили. Султан послав нові кораблі під Очаків, щоб перейняли запорожців, як будуть вертатись додому. Тоді козаки повернули на безборонний Царгород, пограбували його, нарobili бешкету, насміялися так над турками та й вернулися не туди, де їх чекали турецькі кораблі, а в Азовське море, а звідти вже суходолом та річками мали добратись до Січі.

Баша турецький, прочувши про те, рушив на Січ, там на варті зоставалося лише кількасот козаків.

Побачивши турецьке військо, вони подались геть. Баша помстився над козацьким кублом, взяв кілька гарматок та човнів та й повіз їх з великою пихою до Царгорода дурити султана, ніби він геть розруйнував навіки страшну козацьку Січ.

Однак нові козацькі напади на Туреччину швидко показали, що сила запорожців ані трохи не зменшилась.

Розповісти й списати: Якого року козаки здобули Варну? — Перекоп? — Як ходили на Чорне море? — Як лаштували чайки? — Коли й як пограбували Царгород? — Як насміялися над турецьким флотом? — Коли пограбували Кафу? — Коли, як і через що ходили на Малу Азію? — Яке місто здобули? — Як знищили турецьку ескадру? — Що зробили з Царгородом? — Куди втекли? — Що зробив баша турецький? — Як він помстився на Січі? — Як обдурив султана? — Показати на карті місця козацьких походів.

Чорна хмара з-за Лиману
небо, сонце криє;
синє море звірюкою
то стогне, то вие,
Дніпра гирло затопило.
«А ну-те, хлоп'ята,
на байдаки? Море грає,—
ходім погуляти!»
Висипали запорожці,—
Лиман човни крили.
«Грай же, море!» — заспівали,
запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
того тільки й треба,—
пливуть собі та співають;
рибалка літає;
а попереду отаман
веде куди знає;
похожає вздовж байдака,
гасне люлька в роті —
поглядає сюди-туди:
де-то быть роботи?
Закрутивши чорні вуси,
за ухо чуприну,
підняв шапку — човни стали.
«Нехай ворог гине!
Не в Синопу, отамани,
панове молодці,
а в Царьгород, до султана
поїдемо в гості!»
— «Добре, батьку отамане!» —
Кругом заревіло.
«Спасибі вам!»
Надів шапку.
Знову закипіло
синє море. Вздовж байдака
знову похожає

пан отаман та на хвилю
мовчки поглядає.

* * *
Реве гарматами Скутара;
ревуть, лютують вороги;
козацтво претється без ваги —
і покотились яничари.
Гамалія по Скутарі
по пеклу гуляє,
сам хурдигу розбиває,
кайдани ламає.
— «Вилітайте, сірі птахи,
на базар до паю!»
Стріпонулись соколята,
бо давно не чули
хрещеної тої мови.
...До самої хмари
з щоглистами кораблями
палає Скутара,
Візантія пробуркалась,
витріщає очі,
переплива на допомогу,
зубами скрегоче.
Реве, лютує Візантія
руками берег достає;
достала, зикнула, встає —
і на ножах в крові німіє.
Скутарь, мов пекло те, палає;
через базари кров тече,
Боспор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
козацтво сміливо літає:
ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.
Руйнують мури; срібло-злото
несуть шапками козаки,
і насипають байдаки.
Горить Скутарь, стиха робота,

і хлопці сходяться; зійшлись,
люльки з пожегу закурили,
на байдаки — та й потягли,
рвучи червоні гори-хвилі.
Пливуть собі, ніби з дому,

так будім гуляють,
та, звичайно, запорожці,
пливучи, співають.

Т. Шевченко

ПОХІД НА ВАРНУ

А в неділю пораненьку
зібралися громадоньки
до козацької порадоньки;
стали раду радувати,
відкіль Варни діставати:
ой, чи з поля, ой, чи з моря,
а чи з річки-невелички?
Біжать, плинуть човенцями,
поблискують весельцями;
ударили із гармати,

стали її добувати,
стали турки утікати,
тую річку проклинати:
бодай річка висихала,
що нас, турків, в себе взяла!
Була Варна здавна славна,—
славніші козаки,
що тої Варни дістали
і в ній турків забрали.

Народна пісня

ПОЛЬСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ З КОЗАКАМИ

Турецьке невдоволення. Козацькі напади лютували турків: Турки всю провину склали на Польщу й мстилися на польських землях: нищили понадграничні польські замки, паланки та кріпості, руйнували села та господарства польських панів на Україні, грабували міста й т. ін.

Безсилість Польщі. Польський уряд, витративши військову силу на московські походи, зовсім не мав сили відбиватися від турків. Бувало так, що коронний гетьман Жолкевський мав всього тільки по 300—500 чоловік війська. При таких обставинах Польща при всяких звістках про турецький похід тремтіла з переляку й усякими способами виправдувалася перед султаном; казала, що козаки ходять самовільно, що вони не визнають над собою влади польської й т. ін. Однак турки на те не зважали. Полякам доводилось добирати усяких способів, щоб хоч трохи втихомирити козацтво. Жолкевський не раз загрожував козакам, що піде на них війною, коли вони не покинуть свавільства. Козаки знали, що у Жолкевського війська нема, й зовсім його не слухали.

Комісари. Уряд польський звертався до панів, щоб вони погодились з козаками й встановили який-небудь лад. Пани збирали своє надвірне військо, прилучалися до Жолкевського й рушили до козаків змовляти, маючи на меті присилувати їх на свої умови.

Пани складали з козаками спільні комісії й виробляли умови козацького життя. Польські посланці в комісії звалися комісарами. Комісари звичайно домагалися, щоб козаки стерегли тільки границі й не зачіпали чужих країв, жили тільки на Низу (Січ та околиці) й не виходили на «волості», а як вийдуть, то щоб слухалися старостів та панів, в маетках яких будуть проживати.

Переговори. Коли в комісарів війська було мало, — козаки зовсім їх не слухалися, а коли багато, — козаки прохали комісарів списати їм усі пункти умови, довго їх обмірковували з усіх боків, нарешті визнавали непридатними й сповіщали комісарів, що мусять послати до короля прохання, щоб ті пункти змінити.

До того часу, поки король перегляне козацькі прохання, панам не зоставалося нічого іншого, як просити козаків, щоб шанувалися, не нападали на чужі краї й не чинили свавільства, хоч доти, доки король не перегляне їхніх «пактів».

Козаки звичайно на все це згоджувались, а насправжки й далі робили на власну руч.

Розповісти й списати: На кому турки помшались за козацькі наскоки? — Через що? — Як одмовлялась Польща? — Через що Польща не могла приборкати козацтва? — Кого послав уряд до козаків? — Чого домагалися комісари? — Як відповідали козаки? — Чим кінчалися комісії?

ГЕТЬМАН ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

(1614—1622)

Виховання та вдача. Серед козацьких проводирів, які найбільш допомогли козацтву зіп'ястись на ноги, вславився Петро Конашевич-Сагайдачний. Народився він в Галичині, в Перемиській землі (на Самбірщині). Вчився Сагайдачний в Острозькій школі, а після того вступив до козацького війська. Людина освічена й талановита, Сагайдачний швидко зажив слави серед козаків і десь коло 1614 р. його було обрано на гетьмана.

Сагайдачний вславився, як дотепний і щасливий провідець в козацьких походах. Його сучасник, поляк Ян Собеський про нього писав так: «скільки керував він запорозьким військом, завжди був вкритий славою лицарських вчинків, на суходолі й на морі, й мав незмінне щастя. Кілька разів поборов татар на степах перекопських і нагнав страху на Крим. Не менше вславили його морські походи — й тут завжди мав він талант, зруйнував кілька великих міст турецьких в Європі й Азії, попалив околиці Константинополя. Взагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, в бойовищі був перший, а коли доводилося подаватись — останній; був меткий, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив, як то звичайно у козаків; на радах був обережний, в усяких розмовах маломовний; супроти козацького свавільства ставився дуже гостро й карав смертю за провини».

Політика з Польщею. Сагайдачний, як глибокий та розважний й обережний політик, нахилив козаків до того, щоб вони менше думали про свої власні інтереси, а більше дбали про національні

справи всього українського народу. Він намагався зробити козацтво свідомою підпорою всього українського національного життя. Для того він вживав усіх способів, щоб не сваритись з польським урядом за дрібниці, спокійно перемовлявся з всякими комісарами, поволі збирав і гуртував козацьку силу. Він ставив Польщі домагання про козацькі права тільки тоді, коли бачив, що козаки для Польщі конче потрібні для якогось походу, коли певен був, що Польща не насмілиться відмовити козакам у правах, щоб не відігнати їх від себе.

Використання королівського безсилля. Вперше так трапилося року 1617. Після козацьких походів на Туреччину польські комісари насунули з своїм військом на Україну й рішуче домагалися від козаків, щоб вони не зачіпали турків, не бунтували людей на Україні, виключили з свого війська всіх прибудних людей, звели все військо на одну тисячу, а решту повернули назад у підданство панам.

Сагайдачний з старшиною, щоб не доводити до війни, на все згодився. Просив тільки дати час послати до короля з проханням, щоб одмінити деякі пункти.

В той час король польський намислився воювати Московщину, рятувати свого сина Владислава, що, допоминаючись московсько-го столу, опинився в скрутному становищі.

Сейм польський грошей королеві на те не дав. Тоді король вдався до козаків.

Сагайдачний скористувався з того, закинув геть усі пакти перемови з комісарами й став збирати по Україні військо. Цілу зиму й весну 1618 року ходило козацтво по Україні, набираючи собі товаришів серед панських підданців.

Похід на Московщину 1619 р. Сагайдачний набрав більше 20.000 війська й рушив з ним на Московщину. Там він здобув чимало фортець і міст, нагнав страху на всю Московщину, вдарив на Москву, врятував Владислава й поміг йому почесно замиритись з Московщиною.

Як тільки замирилися поляки з Москвою, й козаки стали вже їм непотрібні, враз напалися, щоб козаки зменшили своє військо з 20.000 на 3000, щоб на море не ходили, чайки попалили й т. ін.

Польська невдячність. Хоч як гірко було Сагайдачному бачити таку невдячність, проте він не схотів дарма губити козацьку силу й підписав умову з польським урядом, по якій козакам видано було 20.000 золотих в нагороду, а надалі число їх зведено було на 3000. Після того він поїхав на Січ буцімто палити чайки.

Запорожці обурились на таку м'якість вдачі Сагайдачного, скинули його з гетьманства й обрали гетьманом козака Бородавку. Сагайдачний бачив, що Польща швидко знов звернеться за по-

міччю до козаків, а тому не дуже журився з того, що сталося. Він уперто працював коло гуртування козацької та громадської сили на Україні.

Розповісти й списати: Де народився Сагайдачний й де вчився? Чим відома та школа? — Коли був обраний на гетьмана? — Якої був вдачі? — Як він поводився з Польщею? — На чім погодився з комісарами 1617-р.? — Що тоді трапилося з сином польського короля Владиславом? — Як поміг йому Сагайдачний? — Яка з цього була користь козацтву? — Як віддячили поляки козакам за поміч? — Що зробив Сагайдачний? — Що зробили запорожці? — Кого обрали замість Сагайдачного? — Що робив після того Сагайдачний?

ЕЛИСЕЙ ПЛЕТЕНИЦЬКИЙ

(1599—1620)

Розбрат. Поляки добирали всяких способів, щоб утримати в своїх руках український народ. Для того вони одних карали, других милостями та ласкою обдаровували, третіх грішми підкупали, четвертих — хитрощами та брехнею до себе привертали й т. ін.

Вони навмисне настренчували кріпаків та міщан проти козацтва, козацьку голоту та кріпаків проти заможних козаків, міщан та козацтво проти панських посіпак, а реєстрове та надвірне козацтво проти запорозького й т. ін.

Сагайдачний розумів, що поки український народ буде темним, та незгуртованим, доти самі козаки проти Польщі нічого не вдіють.

Гуртування українців. Тим-то він, побачивши, що козацька сила зростає вже сама по собі, взявся за народну просвіту та гуртування всього народу, як міщан, так і простих козаків коло тієї думки, що весь український люд мусить мати національну волю.

Осередком українського культурно-національного життя в той час був Київ, а в Києві Печерський монастир.

Робота Плетеницького 1620 року. Одбивши озброєною силою зазіхання уніатів на Печерський монастир, ченці печерські широким образом взялися за культурну роботу на користь українського народу. Року 1599 вони обрали на ігумена Єлисея Плетеницького. Плетеницький родом з Галичини, з-під Золочева, був людиною освіченою, розумною й твердою на вдачу.

Він зменшив видатки на сите й п'яне чернецьке життя й повернув ті кошти на культурні потреби.

Після сварки владики Балабана з львівським братством у Балабана залишалась без діла друкарня. Плетеницький купив її за монастирські кошти й привіз до Києва, а 1615 року пустив її у роботу. Окрім того, Плетеницький назбирав до Києва багато учених та освічених людей й настановляв їх на всякі духовні посади, аби не допустити туди уніатів.

Розповісти й списати: Що робили поляки, щоб розпорозити сили українського народу? — Що таке нація? — Хто свідомо взявся за гуртування української нації? — Де був культурний осередок українців? — Який ігумен вславився своєю роботою? — Звідки він родом? — Через що більшість українських громадських діячів родом з Галичини? — Де Галичина? — Яка частина української землі найближча до Європи? — Як направив Плетеницький життя ченців? — Де він узяв друкарню? — Що він ще робив для зміцнення українського впливу серед громадянства?

КИЇВСЬКЕ БРАТСТВО

(1615 р.)

Духівниця Гулевичівни. Багата київська шляхтянка Гальшка Гулевичівна, жінка мазирського маршалка, духівницею записала свій ґрунт у Києві, на Подолі, на заснування монастиря, а при ньому школи для дітей шляхетських, «гостиниці» для прочан православної віри й т. ін.

Братство. Плетеницький з своїми однодумцями заснував 1615 року братство. Братство взялося здійснити заповіт Гальшки Гулевичівни. До братства вписалося «безчисленно» народу всякого стану: міщан і шляхти. Вписався в те братство й гетьман Сагайдачний зо всім військом запорозьким. Таким способом згуртувалися коло одного діла всякі верстви українського народу.

В цім братстві здобули вони спроможність спільно обмірковувати всі свої національні справи, бажання й ті кривди, що чинили їм поляки-католики. Київське братство стало великою культурною силою на Україні. Воно пов'язало до купи всі верстви українського народу: багатих і бідних, освічених і темних, кріпаків і шляхту, духовенство й міщан, козацтво реєстрове й запорозьке й т. д.

Всі братчики в одну думку думали, до одної мети простували: визволити народ український з неволі польської.

Ту думку ширили вони скрізь в народі всякими способами. Освічені люди давали добрі поради на всяке діло, багаті міщани давали гроші на всякі потреби, а козацтво збройною силою обстоювало народні змагання.

Братський монастир і школа. На кошти Гулевичівни братство заснувало на Подолі монастир і збудувало при монастирі школу. В тій школі вчили «грецько-слов'янського та латино-польського письма».

Науки там викладалися по-грецькому, по-латинському, по-слов'янському (з українською мовою) та по-польському. Вчилися там найбільше діти київських міщан, духовних та шляхтичів.

З тієї школи згодом утворилася славнозвісна Київська бурса, а потім і академія.

Поляки й уніати дуже не любили тієї школи. Дехто навіть домагався, щоб її зачинити через те, мовляв, що відчинено її без

польського дозволу. Однак польський уряд побоювався зачинити школу, бо бачив, що за спиною братчиків стоять гармати й мушкети війська запорозького. Таким способом братство боролось за національну волю двома силами: освітою й козацькою силою.

Народне об'єднання. В той час багато навіть українців, з польської намови, вважало козаків силою недоброю, руйнуючою. Тимто освічені братчики в своїх проповідях та писаннях роз'ясняли, що козащина не випадкова шумовина на хвилях суспільства, не шкідливі люди, а продовжувачі старих військових лицарських традицій старої Русі. «Це ж бо те плем'я славного народу Руського, а насіння Яфетового, що воювало грецьке царство морем і суходолом — казали вони. — Це з того кололінія військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносілах плавало по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) й Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від константинопольської церкви приймали, й по цей день в цій вірі родяться й хрестяться й живуть».

Братство зв'язувало до купи всі верстви українського народу; показувало їм, як-то треба жити в братстві, щоб вороги їх не кривдили.

Розповісти й списати: Хто така Гулевичівна? — Яку вона духівницю лишила? — Коли Плетеницький заснував Київське братство? Хто вписався до братства? — Де раніш уже були братства? — Що вони робили? — Що робило Київське братство? — Чого воно домагалось? — Який монастир засновано? — Де він стоїть? — Яку школу там засновано? — Хто там учився? — Як поставились поляки до тієї школи? — Через що? — Як братчики еднали козацтво з усім народом? — Хто роз'єднував різні верстви українського народу? — Для чого? — Який він легше переломити, зв'язаний чи розв'язаний?

НОВА ІЄРАРХІЯ

(1620 р.)

Ворожі заходи проти православних владик. Польський король всупереч своїм обіцянкам та постанові сейму давав владцтва тільки уніатам. Робилося це для того, щоб на Україні зовсім вивести православних владик.

1607 року помер львівський православний владика Балабан, а 1610 року — перемиський владика Копистинський. Король на їх місце нових православних владик не призначив. На Україні залишився тільки один православний владика Тисаровський. Та й той, щоб бути владикою, мусив одурити короля, ніби стане уніатом.

Нові владики. В той час вертався з Москви ерусалимський патріарх Теофан. Кияни запросили його до себе, показали йому свою культурно-просвітню роботу й попросили, щоб він висвятив їм православного митрополита та владик на всі владичні кафедри на Україні.

1620 року київське громадянство скликало до Києва український національний з'їзд. З'їзд і собі попросив патріарха висвятити митрополита й владик.

Патріарх довго вагався. Він «боявся короля й ляхів». Однак Сагайдачний запевнив, що козаки не дадуть патріарха на поталу.

Патріарх згодився. 1620 року він потай висвятив в різних місцях України митрополита й п'ятох єпископів на всі владичтва українські та білоруські. Після того патріарх під охороною козаків щасливо виїхав з України на Молдову.

Боротьба за нову ієрархію. Поляки й уніати нововисвячених владик не визнали й на владичтво не пускали.

Коли Мелетій Смотрицький, висвячений на владика полоцького, поїхав на Білорусь братись за своє діло, поляки й уніати зчинили такий галас, що король видав наказ арештувати Смотрицького й усіх новонаставлених владик.

За православних владик вступилося українське громадянство й козаки.

Проте поляки силою тиснули православних владик і тих, хто їм допомагав. Вони виловлювали, арештовували й тяжко карали прихильників нових владик і знущалися над усіма православними.

Православні опиралися проти того насильства всякими способами.

Розповіді й списати: Кому король роздавав єпископські посади? — До чого це велося? — Хто в той час проїздив через Україну? — Що зробили кияни? — Через що патріарх зразу не згоджувався висвячувати нових владик? — Хто його забезпечив? — Кого патріарх висвятив? — Як поляки й уніати прийняли нових владик? — Що зробили Смотрицькому? — Яка боротьба зчинилася з приводу нової ієрархії?

ДРУГЕ ГЕТЬМАНУВАННЯ САГАЙДАЧНОГО

Турецький похід на Польщу. Для Польщі настали скрутні часи. Запорожці за приводом гетьмана Бородавки, який змінив на цій посаді Сагайдачного, пограбували Царгород і нагнали на турків великого страху. Турецьких матросів треба було киями гнати на галери, щоб пливли проти козаків.

Польські загони побили султанового підручного князя Семигородського.

Султан розлітувався й вирішив на Польщу велике турецьке військо. Воно вщент розбило поляків на Дністрі. Коронний гетьман Жолкевський наклав головою, а польний гетьман Конєцполь-

ський попав у неволю. Мало хто врятувався. Уряд польський кинувся до козаків за поміччю.

Сагайдачний, який хоча й не був гетьманом, але ж мав великий вплив на козаків, радив козакам не виступати доти, доки король не ствердить нововисвячених владик та вільностей козацьких.

Козацька поміч полякам 1622 р. Козаки з Бородавкою на чолі не втерпіли: королівський заклик був їм дуже на руку. Він давав їм право вільно ходити по всій Україні й всякими способами збирати для себе припаси, коней та людей до війська.

Козаки на раді ухвалили рушати в похід. До короля ж послали Сагайдачного, щоб допоминався за козацьку послугу затвердження православних владик. Король відмовляв Сагайдачному всякими обіцянками й певного нічого не зробив. Сагайдачний повернувся до війська з порожніми руками. Прихильники Сагайдачного виявили козацтву, що Бородавка зле порядкував: загубив даремно силу народу, не наготовив припасу й т. ін.

Бородавку скинули з гетьманства, засудили й скарали на смерть, а на його місце знову посадили Сагайдачного.

Польське та козацьке військо зійшлося з турками під Хотином. Поляків було 35 тисяч, а козаків 40 тисяч. Козаки воювали завзято. Якби не вони, — згинули б поляки. Під час бойовища поранено було й Сагайдачного. Султан турецький стратив надію на перемогу й замирився.

Польська невдячність. Сагайдачний, вертаючись на Україну, вислав до короля козаків з проханням задовольнити їхні жадання. Не Бог зна чого й просили козаки. Хотіли, щоб затвердив православних владик, збільшив плату реєстровим на 100 тисяч золотих та дав право всім козакам вільно пробувати в своїх оселях по маєтках королівських, панських і т. ін.

Та дарма. Король Сігізмунд гадав, що більше вже козаки йому не будуть потрібні, й нічого не дав. Прислав тільки Сагайдачному всякі подарунки. Подарунки ті не втішили старого гетьмана.

Смерть Сагайдачного. 1622 року Сагайдачний помер від хотинських ран. Перед смертю Сагайдачний розпорядився своїми маєтками так: частину їх призначив на Київське, а частину на Львівське братство, щоб на прибутки утримували «ученого магістра, в грецькій мові досвідченого, на науку й вивчення діток православних і виховання бакалярів учених, на вічні часи».

Смерть Сагайдачного оплакали всі, хто дорожив українським національним життям. Братські школярі склали йому похвальні вірші. В тих віршах прославили вони мужність Сагайдачного та його любов до свого народу, до освіти, церкви й т. ін.

Розповіді й списати: Що зробили запорожці за проводом Бородавки? — Як помстився султан на Польщі? — До кого кинулись поляки за поміччю?

чу? — Що радив Сагайдачний? — Через що козаки не послухались його? — Що з того вийшло? — Що трапилось з Бородавкою? — Де козацько-польське військо зійшлося з турками? Чим кінчилося Хотинське бойовище? — Чого допоминалися козаки за поміч? — Чим відповів король? — Коли й від чого помер Сагайдачний? — Кому заповідав він свої маєтки? — Хто оплакав смерть Сагайдачного?

ПЕРШІ ЗАХОДИ ДО ЄДНАННЯ З МОСКВОЮ (1630-ті роки)

Козацькі домагання й польські відмовлення. Козацькі ватажки після Сагайдачного намагалися йти його шляхом. Всі вони поруч з своїми козацькими домаганнями завше допоминалися, щоб польський уряд скинув уніатських владик і визнав православних. Король і уряд кипіли на те гнівом і нічого не давали. Вони хотіли, щоб козаків залишилося дві-три тисячі, щоб жили козаки тільки на державних землях і слухалися панів.

Козаки на панський гнів не зважали. Вони забрали потроху всю полудневу Наддністрянщину, не потурали панам і не думали зменшувати свого війська; навпаки, казали, що як король не вдоволять їхніх потреб, то зберуть свого війська до ста тисяч і силою доб'ються свого. Козаки розсідалися по маєтках польських панів, ставали «непослушними» й міщанство, духовенство та селянство на те підбивали.

Лютували дуже пани, а нічого вдіяти не могли, бо не мали сили. Польського війська в той час не було. Після хотинського походу воно розбіглося, бо ніхто йому нічого не заплатив. Проте й козаки чогось певного добитись не могли.

Погляд на Москву. Київське духовенство, бачачи, що король з панами ніяк не хоче затвердити православних владик, надумався шукати собі помічі у православної Москви.

Найбільш ширили ту думку ченці Густинського монастиря коло Прилук з своїм ігуменом Ісаєю Копинським на чолі. Згодом Копинський став митрополитом. Він 1624 р. послав до Москви одного владика розказати цареві, яку біду терплять православні українці від поляків. Посланець питався у царя, чи не прийняв би він Україну з козацьким військом під свою руку. Москва в той час сама ще боялася Польщі. Тим-то Москва посланцеві нічого певного не відповіла. Однак з того часу серед українського громадянства думка про єднання з Москвою не зникла.

Розповісти й списати: Якою стежкою йшли козацькі ватажки після Сагайдачного? — Чого вони допоминались? — Як відповідали на це поляки? — Що робило «неслухняне» козацтво? — До чого додумалося київське духовенство? — В якому монастирі до того найбільше хилилися? — Хто посилав посла до Москви? — Що там йому відповіли? — Чи зникла думка про єднання з Москвою?

ПОВСТАННЯ ЖМАЙЛА ТА КУРУКІВСЬКА ЗГОДА (1624—1625 рр.)

Спілка з Кримом. Року 1624 кримські хани збунтувалися проти султана й вдалися за поміччю до козаків. Козакам це було вигідно. Вони охоче взялися помагати кримцям. Двічі пограбували Царгород і знищили чимало турецького війська. Хани склали з козаками особливу умову, щоб козаки помагали їм, а вони будуть допомагати козакам у всякій пригоді. Козаки гадали, що та спілка допоможе їм в боротьбі з поляками.

Яхія. Того ж таки 1624 року до Київського митрополита прибув чоловік, що назвав себе Яхією, султанським сином, якого мати грекinya викрала й виховала у грецькій вірі. Яхія казав, що його, як законного наслідника померлого султана, нетерпляче жде увесь християнський світ. Митрополит послав Яхію до запорожців, а сам став просити московського царя помогти Яхії. Цар прислав Яхії коштовні подарунки, але не зважився втрутитись в його справу.

Напад Конєцпольського. Маючи поруч себе спільником кримського хана, козаки зовсім перестали слухатись Польщі. Ходили походами на море на турків безперестанку: тричі на рік.

Польський коронний гетьман Конєцпольський підкупив кримських ханів, щоб вони не втручалися в його стосунки з козаками, виждав, коли козаки вирушили на море, назбирав багато польського війська, взяв з собою комісарів і живо подався на Україну. Козаки того не чекали й не були до того готові.

Під Криловим. Отже, поки запорозький гетьман Жмайло діждався козаків з моря та умовився з кримцями, Конєцпольський підступив до річки Цибульника під Криловим, де зібралося козацьке військо. Там Конєцпольський зажадав, щоб козаки видали своїх проводирів, Яхію та посланців до Москви, зменшили козацьке військо й т. ін.

На Куруковім озері. Козаки на те не пристали. Зчинилася бійка. Козаки не тримались і відступили під Курукове озеро. Поляки наздогнали їх там і обложили навколо козацький табір. Однак здобути табір не мали сили. Конєцпольський став вимагати замиріння на таких умовах, щоб козаків надалі залишилося тільки шість тисяч, щоб вони жили лише на державних землях, щоб за три місяці всі записалися у шеститисячний реєстр, а кого в тім реєстрі не буде вписано, — щоб повернувся до свого пана.

Згода 1625 р. Козаки й на те не пристали, й Конєцпольський нічим не поступався. Тоді старшина козацька намовила козаків погодитися з Конєцпольським. Вона потішала козаків тим, що насправжки полякам не пощастить допильнувати куруківської умови, бо не за горами вже видніється війна поляків з шведами. Козаки погодились.

Новий гетьман козацький Михайло Дорошенко тихо й без змагання зробив усе, чого добивалися комісари. Списав реєстр, вимкнув з війська всіх, хто до реєстру не вписався й т. ін. Однак довго зволікався, щоб не висаджувати козаків з панських маєтків.

Як людина розумна, Дорошенко умовив українську людину терпляче перечекати скрутні часи й не доводити знову до війни. Йому навіть пощастило вмовити «виписчиків»* не ходити на море.

Михайло Дорошенко та його заступники намовляли український народ (духовенство, міщанство) не дуже змагатись з поляками. Думка була, що в той час покорою та злагодою можна більше добути від поляків, ніж силою. На ту думку пристав і відомий тогочасний український письменник і богослов Мелетій Смотрицький, нововисвячений на владику полоцького. Збентежений тим, що його уніати не допустили на владичну кафедру в Полоцьк, він деякий час мандрував по Греках, а далі намислився піти на угоду з католиками й перейшов на унію.

До угоди прихилилися й архімандрит печерський Петро Могила та митрополит київський Іов Борецький. Тільки міщани були проти того. Козаки сиділи тихо, а поляки воювали з шведами й їм було не до козаків.

Заступник Конєцпольського на Україні Хмелецький дивився крізь пальці на те, що козаки часом не додержували куруківських постанов. Через те деякий час стояла на Україні згода.

Розповісти й списати: Хто й через що 1624 року вдався до козаків за поміччю? — Через що козаки увійшли в спілку з кримцями? Хто того ж таки року звернувся за поміччю до українців? — Що зробив митрополит? — Що робило козацтво? — Що зробив Конєцпольський? — Де зустріли козаки поляків? — Чого зажадав Конєцпольський? — Що зробили козаки? — Де вони отаборились? — Через що Конєцпольський порадив замиритися? — Які умови миру виставив? — Як поставились до того козаки? — Що й через що порадила старшина? — Чим це закінчилося? — Як переведено було згоду? — Хто прихилився до згоди й через що? — Як додержували згоди козаки й поляки?

«ТАРАСОВА НІЧ»

(1630 р.)

Жовнірське свавільство. Року 1629 поляки замирилися з шведами. Завзятий ворог козаків Конєцпольський вернувся з польським військом на Україну. Уряд польський не сплатив тому військовій жалування, бо не мав з чого. Щоб воно не бунтувало, Конєцпольський розтаборив його скрізь по Україні. Жовніри

* «Виписчик» — той, кого виписали з війська через те, що він не вписаний був у реєстр.

стали самовільно збирати з українського люду всякі припаси й докучати козакам. Народ проти того збунтувався. За народом стали й козаки, а на козаків став насідати Конєцпольський, щоб додержували куруківських постанов.

Сутичка запорожців з реєстровими. Всякий козацький непослух Конєцпольський збирався «гасити хлопською кров'ю».

Тим часом гетьман реєстрових козаків Грицько Чорний, затверджений урядом, тримався угодової думки. Він видав наказ, щоб запорожці вийшли «на волость», прилучилися до реєстрового війська та й вкупі з ним служили державі «для послуг воєнних». Запорожці його не послушали. Чорний звелів виписати їх з реєстру.

Весною 1630 року запорожці нібито скорилися Чорному. Вони за приводом Тараса Федоровича рушили «на волость». Тут вони несподівано напали на Чорного, вхопили його, приставили до війська, засудили на смерть за те, що своїм наказом зняв руку на козацькі вільності, й скарали. Реєстрівці, почувши про те, налякалися запорожців і стали тікати до польського війська, що стояло в Корсуні.

Народне хвилювання. Серед народу пішли всякі тривожні поголоски: буцімто польське військо розташували на Україні, щоб винищити усіх православних, буцімто Грицька Чорного вбито за те, що він присягнув на унію; буцімто уніати всі гроші, що збирали на школи, віддали Конєцпольському на військо, щоб винищити православних і т. ін.

Ті чутки заворушили народ та реєстрове й надвірне козацтво.

Перемога під Корсунем. Запорожці тим часом обступили Корсунь. Між реєстровими почалась суперечка: старшина хилилася до поляків, а просте козацтво — до запорожців. Міщани корсунські стали на бік запорожців і почали громити поляків. Польське військо мусило втікати.

Запорожці здобули Корсунь і розіслали по всій Україні універсал, яким закликали всіх до війська. Хто був козаком чи тільки хотів ним бути, той ішов до війська обороняти вільності козацькі та рятувати віру православну.

Заворушилися «виписчики», повстало селянство. По селах, по містах почали бити шляхту та жовнірів польських, де спіймають.

Конєцпольський не мав змоги швидко зібрати своє розкидане по Україні військо. Для втихомирення повстання він послав на місце свого довіреного Самійла Лаща. Лащ був людиною лютою: двісті разів засуджували його за всякі злочинства, тридцять сім разів позбавляли шляхетської честі. Держався він тільки ласкою Конєцпольського. Лащ люто карав повстанців. На самий Великдень Лащ напав на Лисянку, захопив там людей у церкві й вирізав усіх до одного, від попа до малесеньких діточок.

Під Переяславом. Козаки згуртувалися коло Переяслава. Конецпольський й собі туди посунув. Однак нічого вдіяти не міг, бо не вистачало сили. Він чекав підмоги від короля, а король не мав чим допомогти. Розкидані по Україні польські полки не мали сили пробитись до Конецпольського. Українські повстанці ходили по всій Наддніпрянщині й поодиноці розбивали їхні загони.

Перемога над поляками. Нарешті сталося й рішуче бойовище. Козаки розбили польський обоз, забрали гармати, гаківниці й захопили самого Конецпольського. Ту перемогу Шевченко оспівав в поезії під назвою «Тарасова ніч».

Червоною гадюкою несе Альта вісти,
щоб летіли круки з поля ляшків-панків істи.
Налетіли чорні круки — вельможних будити;
зібралось козачество — Богу помолитись;
Закрякали чорні круки, виймаючи очі;
заспівали козаченьки пісню тії ночі —
тії ночі кривавої, що славною стала
Тарасові, козачеству, ляхів що приспала.

Замиріння. Конецпольський запросив миру. Козаки не важилися затягати діло й погодилися. Замирилися на тім, 1) щоб усе, що трапилось — забути; тобто, щоб козаки-повстанці та козаки реєстрові (прихильники поляків) надалі нічим один одному не докоряли, 2) щоб реєстр було збільшено на вісім тисяч.

Справді ж, після тієї умови реєстру зовсім не списали, й через те не знать було, хто козак, а хто — ні. Всяк міг козаком зватися й з козацьких вільностей користуватись. Це втихомирило повстанців.

Переяславська перемога допомогла козакам стати на Україні твердою ногою й підживила дух український.

Розповісти й списати: Звідки насунуло на Україну польське військо — За що воно взялось? — Через що? — Чим відповів народ? — Хто оступився за народ? — Жадання Конецпольського? — Хто тоді був гетьманом реєстрових? — Який він видав наказ? — Що зробили запорожці? — Чим скарав їх Чорний? — Як запорожці помстилися над Чорним? — Що сталося з реєстровцями? — Які поголоски пішли серед народу? — Де козаки обступили поляків? — Які універсали розіслали до народу? — Який рух почався в народі? — Кому доручив Конецпольський втихомирити повстання? — Хто такий був Лаш? — Як Лаш карав повстанців? — Де сталося рішуче бойовище? — Хто переміг? — На чому замирилися? — Як задовольнили повстанців?

ПАРЛАМЕНТСЬКА БОРОТЬБА

Обрання нового короля. Року 1632 помер польський король Сігізмунд, невблаганний ворог українського народу. Треба було обрати нового короля.

Для того мав три рази зібратись сейм; вперше, щоб завести лад на час безкоролів'я; вдруге, щоб обрати короля й виробити

конституцію (умову з королем), втретє, щоб коронувати короля. Українське громадянство на чолі з своїми сеймовими послами Древинським, Кропивницьким та Кисілем стало на тім, аби не допускати виборів, доки не буде полагоджено української справи.

Суперечки за права в сеймі. Запорожці прислали й своїх послів до сейму, хоч раніш того не бувало. Козаки хотіли взяти участь в обранні короля, в сеймованні та заспокоєнні віри.

Поляки козаків на сейм не допустили й самі обрали за короля Владислава, Сігізмундового сина. Польське духовенство та магнати нічого не хотіли дати українцям. А тим часом митрополит київський Копинський став навертати козаків на ту думку, щоб не дуже змагалися з поляками, а краще звернулися до Москви.

Надходив строк московського замиріння з Польщею. Мала розпочатися війна між Московією та Польщею.

Поділ між православними та уніатами (1632 р.). Новообраний король Владислав не хотів перед тією війською відіпхнути від Польщі козацьку силу й напосівся на магнатів та ксьондзів, щоб зробили православним уступку. Після довгих зволікань та суперечок поляки погодились на тім, що все добро колишньої православної церкви й владицтво поділили між православними й уніатами; настановили двох митрополитів (одного православного, а другого — уніата) і віддали православним владицтва Львівське, Перемишльське й Луцьке, а уніатам — Володимирське й Пінсько-Турівське.

Намірялись було ще видати закон про рівність православних з поляками й уніатами, але то вже залишилось тільки на папері.

Уступка православних. Поляки ніяк не хотіли приймати митрополита Копинського та інших владик, потай висвячених патріархом Теофаном. Православні вступились і висвятили собі нового митрополита Петра Могилу.

Розповісти й списати: Який король був невблаганним ворогом України? — Як у Польщі обирали короля? — Як з того хотіли скористуватись українські посли до сейму? — Чого зажадали запорожці? — Чи допустили їх до сейму? — Кого обрали королем? — Куди навертав козаків Копинський? — Через що й як поступився українцям новий король? — Яку уступку зробили українці полякам? — Кого обрали на митрополита?

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА КОЛЕГІЯ

(1630 р.)

Петро Могила. Року 1627 архімандритом Печерської Лаври був Петро Могила. Як людина освічена, він упорядкував там власну школу-колегію для латинської науки. Православні тим спершу обурились. Думали, що Могила заводить щось на руку полякам. Вони настренчили проти Могили козаків. Тоді Могила прилучив свою школу до братської, взяв усю ту об'єднану школу

під свою опіку й переробив її на колегію (на зразок єзуїтського), щоб рівнем своєї науки могла сперечатися з школами католицькими.

Згодом Могила обрали на митрополита. Ставши митрополитом, Могила зібрав всі величезні монастирські скарби й повернув їх на упорядкування справ православної церкви. Дбав про видання книжок та розвій літератури й ученості. Особливо ж піклувався він коло своєї колегії.

Колегія. Могила працював над колегією, рук не покладаючи: запрошував найкращих вчителів з греків та Європи, вишукував найкращі книжки й т. ін. Своєю працею Могила добився того, щоб колегія стала найкращою школою на Україні, найдужчим огнищем освіти не тільки для України, а й для Московщини. Сюди приїздили вчитися люди навіть з Московщини (наприклад, Ломоносов).

Схоластика. В той час по всьому світі серед учених людей панувала латинська мова. Гадали, що тільки вона здатна до науки. Отже, у Київській Могилянській колегії вчилися й писали найбільше латинською мовою, трохи грецькою й зовсім мало слов'янською. Писали по певних взірцях, які брали собі з Європи та з стародавньої Греції. Через те тогочасна наука й писання були відірвані від живого життя й були вони сухі та марудні.

Прозвано їх «схоластикою» (од слова «школа», тобто вся та наука, мовляючи, придатна тільки для школи, а не для життя).

Незважаючи на те, Києво-Могилянська колегія згодом стала кращою школою на Україні, ставши огнищем народної освіти.

Жива народна мова. Наші письменники, які походили з тієї колегії, й ті учені та спудей¹, що працювали в ній, уславилися своїми писаннями проти уніатів та католицтва.

Щоб їхні писання були зрозумілі й для простого, навіть неписьменного люду, поруч із слов'янщиною вони вживали народної української мови, наламували слов'янську граматику на народну мову.

Школа-колегія поволі пропускала за свої мури свіжий дух життя й наближалась до народу. Місце старої мертвої мови заступала жива, народна. Через те освіта швидше й легше розходилася серед народу.

Таким способом вони пробивали стару стіну «схоластики».

Розповісти й списати: Коли обрали на архімандрита Могилу? — Що він зробив? — Як поставились до нього православні? — Як переробив Могила свою й братську школу? — Як дбав він про поліпшення колегії? — Де славила колегія? — Якою мовою тоді вчилися? — До чого це призводило? — Що таке «схоластика»? — Як пробивалася в письменство жива народна мова? — До чого це призводило?

¹ Спудей — студент.

КОДАК

Збудування Кодака. Новий польський король Владислав страшенно хотів воювати з сусідами, а шляхта польська до того не мала охоти. Владислав вдався до козаків, щоб допомогли. Козаки згодилися. Владислав розпочав тоді війну з Московщиною, а далі й з турками. Шляхта на те не пристала й присилувала короля скрізь замиритись. Щоб і надалі король не мав на кого спертися, шляхта завзялася знестили козаків. Для того вона доручила французькому інженерові Бопланові збудувати коло Кодацького порогу на Дніпрі твердиню-замок. В той замок польський уряд поставив залогу й звелів нікого не пускати ні на Запоріжжя, ні з Запоріжжя.

Запорожців одняли від українського народу, з якого вони черпали свою силу, й крім того, польська залога в Кодаку робила козакам усякі перешкоди в їхніх степових промислах.

Козаки розлютувались, але вдіяти нічого не могли. Аж 1636 року Польща почала війну з шведами. Владислав закликав козаків до помочі. Звелів набрати їх поверх реєстру. Козаки згодились. Послали значну силу. Наробили на Німані «чайок» і рушили в Балтійське море. Там вони громили шведів, як в Чорному морі турків.

Зруйнування Кодака 1636 р. Шведська війна відвернула увагу Польщі від Запоріжжя. Козаки скористувалися з того й знищили Кодак. Однієї ночі козацький ватажок Іван Сулима наскочив з товариством на кодацький замок, здобув його й поруйнував.

Доля Сулими. Поляки страшенно розгнівались. Конецпольський як раз тоді вертався з шведської війни. Він погрозився страшною помстою. Реєстрівці налякалися. Польські магнати сипнули поміж реєстрівцями грішми, й реєстрівці відсахнулись од Сулими. Сулиму з п'ятьма товаришами вхопили, закували в кайдани й відіслали до Варшави. Польський сейм засудив їх на смерть. Сулимі відрубали голову, а тіло пошматували й почепили на чотирьох кутках міста для остраху іншим.

Польський уряд наказав козакам сидіти тихо й нічого самостійно не чинити.

Розповісти й списати: До чого рвався король Владислав? — Де він шукав помочі? — Що робила шляхта? — Яку прикрість зробив уряд козакам? — Що відвернуло увагу поляків від Запоріжжя? — Як помагали козаки в шведській війні? — Що зробили з Кодаком? — Яка доля спіткала Сулиму?

ПАВЛЮК

(1637)

Кривди реєстровим. Після смерті Сулими козацтво припинило. Поляки тим скористалися й стали чинити реєстровим всякі кривди. Магнати посилали їх на всяку службу, не платили грошей. Збиткувалися.

Старости дивились на те мовчки й мовби нічого не помічали. А де «чернь» козацька хвилювалася, там магнати задаровували старшину, щоб вона сама «робила лад» неслухняним.

«Неслухнянство». Однак «неслухнянство» поволі зростало. «Непокірне» козацтво ремствувало на угодову старшину. Воно гуртувалося коло Павлюка.

1637 року Павлюк виступив проти Польщі. Польські комісари привезли грошей, щоб розплатитися з реєстровими й задобрить їх. Та було вже пізно. Павлюківці захопили козацькі гармати й потягли їх на Запоріжжя.

Томиленко, гетьман реєстрівців, намовляв козаків не бунтувати, проте ніяких перешкод їм не чинив. Угодовці подумали, що Томиленко хилиться до Павлюка й скинули його з гетьманства. На його місце обрали Кононовича.

Повстання Павлюка 1637 р. Павлюк, прочувши про те, вислав на «волості» своїх посланців. Звелів їм закликати козаків, міщан і людей всякого стану до війська, закликав не слухатись тих «зрадників», яким пан Жолкевський обіди, вечері й бенкети справляє, аби за те видавали йому своїх товаришів.

Козаки вхопили Кононовича з старшиною, приставили їх до Павлюка, засудили на смерть і скарали. Народ прилучився до козацтва й повстав проти шляхти.

Однак Павлюк зволікався. Сидів на Запоріжжі й змовлявся з ханом та донськими козаками.

Тим часом польське військо під проводом гетьмана Миколи Потоцького пройшло мало не всю Україну. Повстанці відступили. Дух їхній підупав. Поляки стали під Кумейками.

Павлюк нашвидку стягнув козацькі сили під Мошни. Поляки розбили його. Козаки відступили до Боровиці. Однак і там не втримались.

Польська перемога. Реєстрові не втерпіли й замирилися з поляками. Вони видали полякам Павлюка й Томиленка й підписали умову, що будуть слухатись Потоцького, виженуть із Запоріжжя свавільників і попалять човни.

Потоцький після того пройшов Переяслав, Київ, Ніжин; покарав скрізь людей, що брали участь в повстанні, й розставив по всій Україні польське військо.

Розповісти й списати: Як магнати збиткувалися над реєстровими? — Як втихомирювали «неслухняних»? — Коло кого згуртувалися «неслухняні»? — До чого намовляв Томиленко? — Яких він заходів вживав проти козацького повстання? — Що зробили угодовці? — Кого обрали на місце Томиленка? — Як почав повстання Павлюк? — Як його проводив? — До чого призвело зволікання справи? — Куди подались козаки? — Хто згодився на мирову? — На чім замирилися реєстрівці з поляками? — Як Потоцький втихомирив край? — Кого раніш видали повстанці полякам?

КУМЕЙКИ

Закіпіла на Україні
страшенна тривога,
як на шляху піднялася
сірома убога.
Піднялася за оранди,
за жидівські дуди,
що терпіли — не стерпіли
убогі люди.
Руйнували сіромахи
корчми мальовані;
де спіткали — порубали
рандарські ридвани.
Почала сірому шляхта
за жидів карати;
забирала всю худобу
і ґрунти, і хати.
Розлетілось по Україні
безматнеє птаство;
затрусилось по будинках
вельможнеє панство:
«Ой, Потоцький, батьку
рушай на Україну! панський,
Зупини кварцяним військом
повшехну руїну».
Розпустили орли крила,
з орлами злітались:
то кварцяне військо з панським
докупи з'їжджались.
Тече річка між камінням —
Россю прозивають;
по тій річці серед ночі
огнища палають.
Червоніють чорторії,
підмивають кручі,

втаборились сіромахи.
Потоцького ждучи.
Ой, не довго піджидали —
коніки заржали:
вони нашим неминуче
лихо віщували.
Зійшло сонце у тумані;
ревнули гармати, —
не по однім козаченьку
заплакала мати.
Ой, розбив з гармат Потоцький
табор, мов кошару;
розігнали ляхи наших,
як вовки отару.
Ой, мостили на Росаві
мости тулубами;
засівали чисте поле
густо головами.
Никли трави жалощами,
гнулось древо з туги;
дізнавали наші предки
тяжкої наруги.
Кого били — потопили
в глибокій Росаві,
а кого судом судили
в далекій Варшаві.
Осудили недобитків
на великі муки:
розійшлися по Україні
каліки безрукі.
Огласили із Варшави:
«Дивітеся, люди!
Хто вставатиме на шляхту,
то всім тее буде!»...

П. Куліш

ОСТРЯНИН, ГУНЯ ТА КАПІТУЛЯЦІЯ НА СТАРЦІ-ДНІПРІ

(1638 р.)

Притулок повстанців-недобитків. Потоцький придавив козаччину тільки на «волостях». Запоріжжя не подавалося. Туди поховалися всі повстанські недобитки. Коли прийшов туди реєстровий

полк, щоб по умові реєстрівців з Потоцьким розігнати свавільників, багато реєстрівців теж перейшло на бік запорожців, а решта поспішила втекти назад.

Повстання Острянина 1638 р. Весною 1638 року козацтво під проводом Острянина знов вирушило на Україну. Острянин зручно обійшов польське військо, отаборився під Голтвою й став набирати людей та припасів. Поляки обступили його. Однак самі попали в таке скрутне становище, що ледве втекли. Підбадьорений Острянин, не дожидаючи полків, що поспішалися до нього, погнався за поляками. Гадав по дорозі здибатись з своїми полками. Однак розминувся.

Невдача. В трьох битвах він програв справу й покинув військо. Тоді він з невеличкою купкою товаришів утік за московську границю й оселився слободою в порожніх степах теперішньої Слобожанщини (Харківщини).

Гуня. Замість Острянина козаки обрали своїм ватажком Гуню. Гуня не допустив козаків розточитись. Він дав добру одсіч полякам і отаборився на Старці-Дніпрі так зручно, що згодом польські інженери признали ту позицію непідступною.

Капітуляція на Старці-Дніпрі 1638 р. Потоцький обложив козацький табір. Коли ж побачив, що здобути його незмога, почав перемовлятись про мир. Гуня не відмовлявся; жадав тільки добрих умов. Справа затяглася. Тим часом поляки не пропускали в козацький табір ні поживи, ні припасів. В таборі почався голод. Це присилувало козаків пристати на ті умови, які виставили поляки. Умови то були дуже важкі. Козакам дозволено було мати свого війська не більше як шість тисяч; в реєстр дозволено було вписуватись полякам; виборну старшину скасовано; призначати старшину надано було право тільки польському урядові; полковниками та вищою старшиною мали право бути лише одні шляхтичі; жити козакам дозволялося тільки в старостах Черкаському, Корсунському та Чигиринському; всі, хто не попав у реєстр, той мусив вернутися до своїх панів.

Козаки після того просили короля, щоб скасував ті тяжкі умови. Король не згодився. Пробували ще боротися силою, та вже її не вистачало. 1638 р. переведено було нові порядки, наставлено польського комісара замість гетьмана й призначено нову старшину з шляхти. З козаків zostавлено було старшинами тільки двох осаулів та сотників.

Хмельницький. Чигиринським сотником призначено було військового підсара Богдана Хмельницького, сина заможного козака. Він учився в польських (езуїтських) школах і був людиною освіченою, а від природи талановитою. Його шанували як козаки, так і поляки.

Приборкання Запоріжжя. Того ж таки року відновлено було Кодак. Там поставили залогу, щоб нікого по Дніпру не пропускала, а самочинних смертю карала. На Запоріжжі мало вартувати два реєстрових полки, щоб там не скупчувалось «свавільне» козацтво. По всій Україні стало польське військо.

Ті умови зовсім підтяли козацтво. Польща остаточно запанувала на Україні. В той час вона ні з ким не воювала й ніякої допомоги від козаків не потребувала. Через те панська сваволя незвичайно збільшилася.

Розповісти й списати: Куди ховалися повстанці-недобитки? Що сталося з тим полком реєстрівців, який по умові прийшов на Запоріжжя розганяти «свавільників»? — Хто й коли підняв справу? — Куди втік? — Добрався Острянин? — Через що він програв справу? — Куди втік? — Де він обрали козаки на місце Острянина? — Що зробив Гуня? — Де він отаборився? — Що зробив Потоцький? Що зневолило козаків пристати на тяжкі умови? — Які то були умови (кількість козацтва, права поляків, виборна старшина; право призначати старшину, право на старшинські посади, староста для поселення, поворот до панів)? — Кого просили козаки про скасування тих умов? — Чим це скінчилося? — Коли переведено в життя нові порядки? — Кого з козаків призначено на старшину? — Як приборкано Запоріжжя? — Через що Польща так сміливо пригнобила козаків? — До чого це спричинилось?

СЛОБОЖАНЩИНА (XVII в.)

Затишний куток. На лівому березі Дніпра, по сусідству з «Диким полем» (на схід і на північ) та іншими землями України розляглися порожні степи московсько-татарсько-польського (українського) понадграниччя. Татари туди рідко заглядали, бо були вони осторонь від шляхів на залюднені міста; московські пани не зазіхали, бо далеко були, а польські — не мали права. Через те утворився в тих степах затишний куточок для втікачів з Польщі: татари не так допікали, московських панів зовсім не було, а польським — не можна було простягти сюди руку, бо чужа держава. Отже, як тільки польські пани й почали гнобити український люд, він подався в ті степи. Хто не хотів коритися панам, хто хотів врятуватись від кредиторів чи польської кари, той ховався за московську границю. На порожніх степах теперішньої Курщини, Воронежчини, Харківщини виростали хутори й слободи. Особливо багато людей тікало «на слободи» після нещасливих козацьких повстань проти Польщі.

Привілеї пересельцям. Московський уряд охоче приймав втікачів і дарував їм усякі права й привілеї: увільняв від податків і повинностей, дозволяв порядкувати «по своїм обиклоостям» і т. ін., аби тільки заселяли порожню землю й таким способом загороджу-

вали татарам шлях до Московщини. Поволі на московських землях виростала українська колонія.

Остриянин після невдалого походу й собі втік у той «затишок». Він подався туди з вісьмастами козаків, їхнім жіноцтвом і дітьми та й осівся в околицях Чугуєва. Там він згуртував своє товариство в особливе козацьке військо. Од нього військові звичаї перейшли й до сусідніх поселенців.

Заселення краю. 1652 р. тисяча козаків осілася над р. Сосною й збудувала там город Острогоськ. Тоді ж такі інші козаки осілися над р. Пселом і збудували город Суми. 1654 р. засновано було Харків.

Навколо городів виростали села, слободи й хутори. Поселення розросталися, гуртувалися козацьким звичаєм у полки, порядкувалися по-козацькому. Поволі вони захопили простори землі, рівні половині Гетьманщини, й поділилися на п'ять полків: Сумський, Острогоський, Охтирський, Харківський та Ізюмський.

Нова Україна стала зватись Слобожанщиною.

Розповісти й списати: Де й яке було московсько-татарсько-польське по-надграниччя? — Через що там утворився зручний куток для всяких утікачів? — Як Москва приймала втікачів? — Де оселився Остриянин і що зробив? — Коли й де засновано нові міста? — Як порядкувалися українці на нових землях? — Які полки згуртували? — Чи багато землі заселили? — Як нова Україна стала зватись?

Розділ VII

ХМЕЛЬНИЧЧИНА

ПОВСТАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Причини повстання. Умови на Старці-Дніпрі зовсім знесли козацтво. На кілька років сила його впала. Польські магнати розв'язали собі руки. Вони проводили час в розкошах, на влогах, на бенкетах. Господарства віддавали в оренду та на руки своїх управителів. А ті вже виснажували народ, як могли. Знущання над українським людом досягло краю. Через те серед українського народу поширилось велике ремство на поляків.

Реєстрове козацтво обурювалося, що йому наслано польську старшину; «виписчики» (виписані з реєстру) — тим, що мусили робити панщину нарівні з іншими кріпаками, міщани й духовенство, — що втратили козацьку поміч; весь трудящий люд, — що мусив робити на польських панів, коритися панським посіпакам та ще й терпіти наругу від розквартированого польського війська.

Поляки на те не зважали й гнули своє. Так тяглося десять років. Народне незадоволення зростало. Розлютований народ ждав тільки зачіпки, щоб всією силою своєю рушити на гнобителів.

Переговори короля з козаками. Польський король Владислав рвався до війни з Туреччиною. Польські ж пани того не хотіли. Вони боялися, що щаслива війна дасть королеві славу й гроші, й тоді королеві легко буде повернути до себе народну пошану й найняти собі війська, скільки захоче. Маючи ж власне велике військо та пошану народу, король легко зміг би приборкати панське свавільство й вкоротити права сейму. Через те сейм завжди був проти королівських заходів до війни.

1646 року Владислав потай від панів став змовлятися з козаками, щоб допомогли йому. В переговорах з королем брали участь козацькі сотники: Хмельницький з Чигирини та Барабаш з Білої Церкви. Король обіцяв козакам скасувати всі тяжкі умови 1638 р. Він навіть видав їм грамоти про повернення всіх вільностей козацьких. Барабаш приховав ці грамоти в себе. Пани довідалися про змову короля з козаками й напосілися на нього. Владислав зрікся своїх зносин. Барабаш, обстоюючи панів, промовчав за грамоти й затаїв їх у себе, не показуючи козакам.

Кривда Хмельницькому. Того-таки року чигиринський підста-роста Чаплинський силоміць одібрав хутір у Хмельницького, засік різками на смерть його сина й вивіз жінку. Хмельницький звернувся до короля. Король відповів, що й радий би допомогти, та не має сили над панами, проте козаки мають у себе шаблі.

Заклик до повстання. Хмельницький наважився сам віддячити панам. Він закликав до себе Барабаша, підпоїв його, розпитав, де королівська грамота, приспав його, зняв з його руки перстень, оддав джурі й наказав йому їхати до Барабашихи, показати їй перстень й попросити королівську грамоту. Барабашиха, побачивши чоловіків перстень, без вагання віддала посланцеві грамоту.

а) На Запоріжжі. Хмельницький з грамотою подався на Запоріжжя, прочитав її товариству й став підбивати козаків на повстання проти сваволі польських панів. Він увійшов у згоду з кримським ханом.

б) На «воlostях». Козацтво обрало Хмельницького гетьманом і стало лаштуватись у похід. По всій Україні розійшлися посланці. Вони закликали народ до повстання. На Запоріжжя посунув великий люд, якому вже не в терпець було коритися панам. Поляки загомоніли. Коронний гетьман Микола Потоцький став збирати війська. Він написав Хмельницькому, щоб той повернувся з Запоріжжя на «воlostь». Хмельницький зажадав, щоб скасовано було умову 1638 р. Потоцький відмовився зробити те без сейму. На весні 1648 р. він вкупі з польним гетьманом Калиновським рушив

на Україну. Йшов поволі, стягаючи війська. Наперед послав сина свого Степана. Тоді й Хмельницький вирушив з Запоріжжя назустріч Потоцьким.

Розповісти й списати: Хто правував польською державою? — Яку силу мав король? — Як поряdkували магнати? — Як кривдили українських селян, міщан, духовенство й козацтво реєстрове та запорізьке? — З якого часу магнати мали вільну руку для утисків? — Хто помагав їм виснажувати народ? — Що таке дрібна шляхта? — Чому вона гірше кривдила, ніж велике панство? — До чого охочі були польські королі? — Через що? — Чому сейми не допомагали їм? — До кого зверталися вони за поміччю? — Як Владислав заохочував козаків? — Хто з ним перемовлявся? — Хто взяв королівські грамоти? — Що зробив Барабаш з грамотою? — Що йому лося з Хмельницьким? — Де шукав Хмельницький захисту? — Що йому відповіли пани й король? — Що намислив зробити Хмельницький? — Як він одібрав у Барабаша грамоти? — Куди з ними подався? — Що зробив на Запоріжжі? — Як підготував повстання на «волостях»? — Що зробив Потоцький? — Чого він зажадав? Коли Потоцький рушив на Україну? — Кого послав наперед? — Що зробив Хмельницький? — Через що Хмельницький міг сподіватися, що народ піде за ним?

ПЕРШИЙ ПОХІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

(1648 р.)

Жовті Води. Степан Потоцький поділив своє військо навпіл: реєстрових послав байдаками по Дніпрові, а кінноту повів суходолом. Хмельницький заскочив польську кінноту коло потоку Жовті Води. Поляки отаборились. Хмельницький обложив їх і перепинив на Дніпрові байдаки з реєстровими. Він закликав їх «одностайно стати за віру християнську». Реєстрівці збунтувалися, перебили свою старшину, в тім числі й Барабаша, й пристали до Хмельницького. Після того до Хмельницького пристали татари, які все чигали, на чиєму боці буде перевага. Вкупі з татарами вдарили козаки на польський табір. Реєстрівці, що були в таборі поляків, теж перейшли на бік козаків. Поляки мусили тікати. Степан Потоцький наклав головою.

Корсунь. Тим часом головне польське військо надійшло до Чигирини. Не маючи жодної звістки про Степана, обидва гетьмани налякалися й повернули назад. По дорозі нищили всякий запас, щоб не дістався козакам. Хмельницький наздогнав їх між Корсунем та Стеблевим. Побачивши велике козацьке військо й орду поляки стали тікати далі. Хмельницький розпорядився зробити засідку. Поляки вскочили туди й були розбиті дощенту. Обоє гетьманів з старшиною козаки забрали в полон і віддали татарам на викуп.

Під Білою Церквою. Польща зосталася без гетьманів. Хмельницький послав до поляків, щоб скасували закон 1638 р., повернули стародавні козацькі вільності, збільшили реєстр на дванадцять тисяч і т. ін. Сам став чекати відповіді під Білою Церквою.

Звідтіля Хмельницький розіслав по всій Україні загоны й універсали, якими закликав народ до повстання. Куди залітала звістка про Корсунський погром, звідти пани й жида самі тікали в Польщу. Народ брав владу в свої руки й заводив козацькі порядки. Охочі сунули в табір Хмельницького.

Хмельницький не дуже, однак, тішився своєю перемогою. Він побоювався, що не вистачить сил на боротьбу з ображеною польською державою. Хмельницький радий був, аби швидше король задовольнив козацькі прохання й вибачив повстання. Тим часом король помер. Польща опинилась в руках самих панів. Сейм вислав до козаків комісара на перемову, а тим часом звелів збирати нове військо проти козаків.

Хмельницький поводився обережно. Сам стояв на місці, а загонам не забороняв громити польські міста на Поділлі та Волині. Найбільш уславився Перебийніс із своєю ватагою, що про його й пісню складено:

Гей, не дивуйте, добрі люди,
що на Україні повстало.
Там за Дашевим, під Сорокою
множество ляхів пропало.
Там Перебийніс водить немного —
сімсот козаків із собою:
рубас мечем голови з плечей,
а решту топить водою.
Гей, чи бач, ляше, як пан Хмельницький
на Жовтім піску підбився;
від нас, козаків, від нас, юнаків,
ні один ляшок не скрився.
Гей, чи бач, ляше, як козак пляше,
на сивім коню гуляє:
з мушкета гряне, аж серце в'яне,
а лях од страху вмирає.
Гей, чи бач, ляше, що по Случ наше,
по Костяную могилу:
як не схотіли, забунтували,
то й утерали Україну.

Пилявське бойовище. Хмельницький, чекаючи комісарів, бачив, що діло йде до війни. Отже, став посуватися на Волинь. Поляки згуртували на Волині нове військо. Хмельницький отаборився коло Пилявського замку. Поляки й собі туди посунули. Ними керували три гетьмани; молодий Конецпольський, грубий Заславський та вчений латиніст Остророг. Козаки глузували: «зібрався дитина, латина й перина козаків воювати». Хмельницький чекав на татар. Поляки безпечно бенкетували й вихвалялися: «Господи! Не помогай ні нам, ні їм, а тільки дивися, як ми нагабрав частину козаків в вивернені кожухи й звелів їм з криком «алла» наскочити на польський табір. Поляки перелякалися й

відступили. Серед них зчинилося безладдя. Ніхто не знав, кого слухатись. Польське військо покинуло вночі увесь свій багатий табір і кинулось тікати світ за очі. Вранці козаки застали порожній табір. Вони погналися за поляками навздогін і геть розігнали їх. Козакам досталася величезна здобич.

Львів та Замостя. Після «Пилявського ганьбища», як назвали польські історики свою пилявську невдачу, поляки зібралися в Львові. Вони обрали собі гетьманом запеклого ворога козацького — Ярему Вишневецького, спольщеного козака, перекинчика. Хмельницький, прочувши про те, рушив на Львів. З приходом Хмельницького люди в Галичині скрізь ставали проти поляків, проганяли їх, руйнували польські маєтки. Вишневецький кинув Львів і перебрався в замок Замостя.

Хмельницький оточив Львів. Міщани прохали його не руйнувати міста й пообіцяли дати йому викуп. Хмельницький знав, що у Львові є багато українського люду, пожалів місто, взяв викуп, зняв облогу й подався на Замостя.

Новий король і його грамота. Незабаром туди надійшла звістка, що поляки обрали королем Яна-Казіміра. За Яна-Казіміра став і Хмельницький з козаками. Ян був братом померлого короля Владислава. Хмельницький з козаками гадав, що Ян буде до козаків так само прихильним, як брат його Владислав. Через те вони й встоювали за нього. Новообраний король прислав Хмельницькому грамоту. В тій грамоті король обіцяв козакам та вірі православній всякі пільги й просив козаків припинити похід та заждати, поки він пришле своїх комісарів, щоб вони вкупі з козаками виробили умови замирення. Хмельницький погодився з тим і повернув з військом до Києва.

В Києві. В Києві назустріч Хмельницькому вийшли всі городяни українці, православне духовенство та єрусалимський патріарх Паїсій, що на той час був у Києві. Всі дуже радо вітали Хмельницького, вихваляли його, як визволителя українського народу з лядської неволі. Патріарх називав Хмельницького князем Русі-України, головою незалежної держави Української.

У Києві Хмельницький порадився з київськими громадянами та духовенством і став іншими очима дивитися на своє повстання. До того часу він дбав тільки, щоб помститися на польських панах за свою кривду та повернути козакам їхні вільності, а тепер став дбати про волю всього народу українського. Став дбати про визволення України з польського державного ярма; став добиватися незалежності, самостійності України. Сусідні держави, Московщина, Туреччина, Молдавщина — стали засилати до Хмельницького своїх послів, шукали його ласки.

Переяславські перемови з комісарами. Хмельницький розумів, що для того, щоб досягнути незалежності України, треба струсо-

нути Польщею. Для того він перейшов з Києва на зимівлю в Переяслав. Там він став готуватись до нового походу. В Переяслав прибули польські комісари, щоб виробити умови замирення. Серед тих комісарів був і відомий тогочасний український шляхтич, воевода Адам Кисіль. Поляки навмисне прислали його своїм комісаром: гадали, що козаки швидше його послухають, ніж поляка. Хмельницький комісарів прийняв, вислухував, а своє діло робив. Він всякими способами намагався проволікти справу до весни. Тим часом лаштувався до нового походу. Нарешті, побачивши, що комісари мало що дають, Хмельницький сказав їм: «Я доказав уже, про що не мислив зразу; тепер докажу, що намислив: визволю з лядської неволі руський (український) народ увесь! Попереду воював я за свою шкоду й кривду, тепер воюватиму — за нашу православну віру. Поможі мені в тім весь народ, по сам Люблін, під Краків, і я народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, матиму їх двісті, триста тисяч. За праницю війною не піду; на турчина, й татарина шаблі не підійму! Досить маю тепер на Україні, на Поділлі й Волині. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: «Сидіть і мовчіть, ляхи!» І дуків і князів туди зажену! А як будуть за Віслою брикати, знайду я їх і там певно! Не стане мені на Україні нога ні одного князя або шляхетки; а схоче котрий з нами хліб їсти, — нехай війську Запорозькому буде послухний. Малий я, незначний чоловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським (українським)». Після такої відмови комісари подалися назад сповістити Польщу про наміри Хмельницького. Але їхній від'їзд Хмельницькому вже не був страшний.

Розповісти й списати: Як поділив Степан Потоцький своє військо? — Де заскочив його Хмельницький? — Як переманив реєстрівців? — Хто ще пристав до Хмельницького? — Яка доля спіткала Степана Потоцького й його військо? — Де зібралось головне польське військо? — Куди повернули поляки й через що? — Де наздогнав їх Хмельницький? — Як він переміг їх? — Яка доля спіткала польських гетьманів? — Які домагання послав Хмельницький полякам? — Де отаборився? — Кого й що розіслав по Україні? — Як повставав народ? — Які думки були в Хмельницького? — Що трапилося в Польщі? — Що робив сейм? — Що робив Хмельницький й його заgonи? — Де поляки збирали своє військо? Куди посунув Хмельницький і де спинився? — Хто керував польським військом? — Як тлузували козаки? — Як вихвалялися поляки? — Як Хмельницький перелякав їх? — Чим скінчилось «Пилявське ганьбище»? — Де після того зібралися поляки? — Хто став на чолі їх? — Як народ зустрічав Хмельницького в Галичині? — Через що Хмельницький обминув Львів? — Куди пішов? — Кого поляки обрали королем? — Як поставились до нього козаки? — Через що? — Яку грамоту прислав король Хмельницькому? — Через що Хмельницький послухався короля? — Куди він пішов? — Хто й як зустрів його в Києві? — З ким порадився у Києві Хмельницький? — До яких думок дійшов? — Куди й через що вирушав? — Яких комісарів прислали поляки? — Через що? — Як приймав їх Хмельницький? — Що їм сказав нарешті?

БОГДАНОВА СЛАВА

Стогне Київ старий, аж
здрігається,
на Подолі луна розлягається,
всюди дзвони гудуть
і гармати ревуть,
і гукає посліпство завзято:
в славнім Києві свято.
Суне з міста народ лава

лавою,
бо йде в Київ Богдан, вкритий
славою;

із походу верта,
поминає міста,
йде у Київ старий із чужини —
в саме серце України.
Не огонь по шляху

розгортається,
гей, то військо йде,
наближається.

Суне військо здаля,
стогне мерзла земля,
корогви гомонять. А на чолі
йде влюбленець долі.

Ніби лев степовий, ситий
славою,

що шаблями придбав під
Пилявою.

Побратимів своїх,
леопардів грізних,

в Золотії Ворота з собою
він веде з поля бою.
До Софії йде не хвалитися,
вкупі з людом усім

помолитися,
що минулась війна
і неволя страшна,
ті кайдани злих утисків

панських
впали з рук християнських.
І дзвіниці гудуть, аж

хитаються,
а Богдан у Софії
вклоняється.

І співають попи...
В вікна сонце снопи
золотого проміння вкидає.
Гетьман сльози втирає:

— «Не дарма морем кров
розливалася,

білим трупом земля
укривалася.

Дорога то ціна...
Та минулась війна,—
і немає ніде в цій хвилині
більш рабів на Україні!»

М. Чернявський

ДРУГИЙ ПОХІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

(1649 р.)

Облога Збаража. Весною 1649 року Хмельницький поділив людність України на полки, призначив полковників і рушив у похід. Поляки живо повтікали з України й стали під замком Збаражем. Головою свого війська поляки обрали знову Ярему Вишневецького, як найкращого тогочасного воеводу. Хмельницький підступив під Збараж і навкруги оточив його. У поляків швидко не стало припасів, наступив голод. Поляки покликали короля рятувати їх.

Король нашвидку зібрав свіже військо й рушив до Збаража. **Зборовське бойовище.** Хмельницький zostавив частину війська під Збаражем, а з рештою й з татарами подався назустріч королеві. Під Зборовим він заступив шлях полякам. Поки король оглядівся, Хмельницький несподівано вдарив на нього й розбив його військо. Король ледве вихопився з рук козаків. Тоді поляки підкупили татар, щоб надалі не помагали козакам. Татари зго-

дилися й покинули поле бойовища. Хмельницький мусив припинити січу й почав перемови про мир. Хмельницький боявся нової зради татар і пристав на ті умови, які виставили поляки.

Зборовські умови. 1) Козаків по реєстру, щоб було сорок тисяч; 2) щоб вони мали право жити на королівських та панських землях Київського, Чернігівського та Брацлавського воеводств; польське військо щоб там не стояло; 3) на Вкраїні щоб не було жидів та єзуїтів; 4) по українських воеводствах, щоб правували тільки православні; 5) унію щоб скасувати, а митрополитам православним дати місце в сенаті; 6) Хмельницькому правувати Україною, як гетьманові; 7) «на булаву» йому віддати староство Чигиринське й т. ін. Умови ці були непогані й раніш би вони зовсім задовольнили козаків. Тепер же справа стояла інакше: по умові надалі козацтва мусило залишитись тільки сорок тисяч, а у війську Хмельницького його стояло більш як сто п'ятдесят тисяч. Таким чином, величезна більшість того люду, який повстав проти поляків і стояв серед війська Хмельницького, не попадала в реєстр козацтва. Вона мусила вертатись до своїх панів. Ніхто на те не згоджувався, і народ хвилювався, Хмельницький заспокоював його всякими обіцянками.

Розповісти й списати: Де заховалися поляки 1649 року? — Хто ними керував? — Що зробив Хмель? — Хто рушив на поміч збаражцям? — Як Хмель переміг королівське військо? — Хто його зрадив? — На які умови пристав Хмель? — Чи вони добрі були для козацтва? — Що було недобре?

ЛЕВЕНЦІ

Складання реєстру. Хмельницький добре бачив, що народ, який пристав до його війська, не розійдеться по своїх панах. Тому він довго не брався списувати козацький реєстр. Коли ж звелів списати, то наказав, щоб до кожної козацької сім'ї поприписували ще й підсусідників. Таким способом у козацтво записано було людей значно більше, ніж сорок тисяч. Проте всіх повстанців усе ж таки не вписали. Невписані покидали військо Хмельницького з великим обуренням. Вони гуртувалися в загоны, обирали собі полковників та ватажків і під ім'ям «левенців» хазяїнували на Вкраїні по-своєму: громили поляків, розганяли панів та жидів, руйнували їхні міста й ремствували на Хмельницького.

Нечай. Серед левенців найбільше вславився брацлавський полковник Нечай. Він сміливо докоряв Хмельницькому за уступки полякам. З своєю ватагою Нечай громив польську границю.

Поляки й собі не тішилися з Зборовської умови. Вони заходили на Вкраїну й «присмиряли хлопів».

Року 1651 польське військо під проводом Калиновського сунуло на Бар. Нечай пішов йому назустріч і спинився в селі Краснім. Була масниця. Козаки загуляли. Поляки несподівано наскочили на

Красне й розбили козаків. Нечай згинув у січі. Поляки посунули далі. Під Вінницею полковник Богун заманув їх на лід, де зазда легідь нарубано було ополонк, багато потопив, а решту примусив вернутись у Польщу. Колотнеча не вщухала, а поширювалась.

Розповісти й списати: Як Хмельницький наказав складати реєстр? — Чи всіх повстанців вписали в реєстр? — Що робили «виписчки»? — Як їх прозвано? — Хто серед левенців найбільше вславився? — Що робив Нечай? — Як ставилися поляки до Зборовської угоди? — Хто наскочив на Бар? — Хто вирушив проти нього? — Яка тоді була пора? — Як загинув Нечай? — Куди рушили поляки? — Хто розбив їх під Вінницею?

НОВИЙ ЛАД НА УКРАЇНІ

Уряд. Після Зборовської умови Хмельницький осівся в Чигирині й став заводити новий лад на Україні.

Зборовська умова дала українському народові право не слухатись тих законів, які заведено було польським урядом. Призначена раніше польським урядом старшина й адміністрація втратила своє право. Скрізь zostалися тільки виборні уряди, міські та козацькі. Хто не приставав до козаків, той писався в міщани, хоч і жив на селі. Міщани обирали собі свою старшину, а козаки — свою. Козаки ніяких податків не платили, а служили у війську; міщани ж платили податки, а в війську не служили.

Полки. Україна поділилась на шістнадцять полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський та Чернігівський. Полки поділялися на сотні. В деяких полках не було й десятюх сотень, а в інших набиралося до двадцятюх. В сотнях бувало й по 200, й по 300 чоловік, а бувало й менше сотні. Кожен полковник був начальником всієї своєї полкової округи.

Полкова старшина. При полковниках стояла полкова старшина: полковий обозний, полковий суддя, полковий осаул, полковий писар. Вони радили полковникові у всіх полкових справах. Сотники правували сотенними округами, а отамани — сільськими та міськими козацькими громадами. Козацька старшина порядкувала не тільки козаками, а й усією людністю своєї округи. Деякі великі міста та маєтки церковні та панські підлягали просто гетьманові.

Гетьман і генеральна старшина. Гетьман правував усією Україною. При гетьманові стояла генеральна старшина (генеральний штаб): обозний, суддя, осаул, писар. Вона радила гетьманові у всіх державних українських справах (була при ньому кабінетом міністрів).

Рада. В важливих справах скликалася рада з генеральної й полкової старшини, а ще у важніших — скликалася загальна військова рада, в якій брали участь і прості козаки.

З того часу, як козацтво стало ширше оселятися «на волості» й заводити тут свій лад, Запорозька Січ втратила своє значення як осередок (столиця) козацтва.

Столиця. Осередком козацтва став гетьманський осідок — Чигирин. Там пробувала генеральна козацька старшина та вирішувалися найважливіші військові, судові справи й так само адміністративні. Там були й генеральні канцелярії. Чигирин став столицею України. Новий лад заводився поволі й сам собою. Ніде в законах не списувався. А старий лад законами ніде не касувався: не було часу. Отак склалося, що на паперах був старий закон, а на ділі вироблявся новий закон і порядок.

Розповісти й списати: За що взявся Хмельницький після Зборовської умови? — Що скасувала Зборовська умова? — Які уряди zostалися? — Як поділилася Україна? — Хто порядкував у полках? Що робив гетьман? — Хто йому допомагав? — З кого складалася генеральна старшина? — Хто складав закони й порядкував найважливішими справами? — Куди перешов осередок українського національного життя? — Чому в Чигирині? — Чого гетьман жив у Чигирині, а не в іншому місці?

ТРЕТІЙ ПОХІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

(1651 р.)

Перемога з сусідами. Народ важко дихав на Хмельницького за його мир з поляками. Як козаки, так і поляки того миру не додержували.

Поляки не пускали в сенат митрополита й не скасували унії, а левенці громили польські маєтки. Бачивши те, Хмельницький став шукати іншої ради.

Він завів перемови з Московщиною, Туреччиною, Семигородщиною, Молдовою, Швецією та й польським королем. Сподівався таким способом визволити з польських рук долю України. Хмельницький обіцяв Московщині й туркам піддатися всією Україною, аби тільки допомогли вирватись з польського ярма.

Року 1650 султан турецький прислав свою згоду. Однак народ український після Зборовської умови зневірився в змаганнях Хмельницького й не дуже йому довіряв, а помагав левенцям. Походи левенців дратували Польщу. Через те війна з нею насувалася сама собою.

Берестечко (1651 р.). Ледве встиг Хмельницький увійти в згоду з татарами, як поляки рушили на нього походом. Хмельницький зустрів їх під містечком Берестечком на Волині. Козаків у нього було мало, а простий народ був нездатний до опору.

МОЛДАВСЬКИЙ ТА ЖВАНЕЦЬКИЙ ПОХОДИ (1652—1653)

Тимошеве сватання. Хмельницький намагався приєднати до спілки з Україною Молдову. Для того надумався одружити свого сина Тимоша з Локсандрою, дочкою молдавського господаря Лупула. Лупул боявся поляків і не дуже на те сватання приставав. Року 1652 Хмельницький вирядив у Молдову свого сина Тимоша з загоном козаків свататись.

Поляки, на чолі з Калиновським, перепинили Тимоша на Поділлі. Хмельниченко з татарами вдарив на поляків, погромив їх і подався на Молдову. Калиновського було вбито.

Лупул перелякався й віддав за Тимоша свою дочку. Поляки, щоб помститися за Калиновського, вислали проти козаків нове військо.

Почалася нова війна. Однак вона проводилася дуже мляво. Обидві сторони були стомлені.

Поляки обложили Сучаву, де засів Тиміш. Старий Хмельницький рушив синові на поміч. Під час облоги Сучави Тимоша було вбито. Козаки вибилися з Сучави й повезли його тіло на Вкраїну. Хмельницький зустрів його в дорозі й вирядив на похорон в Суботів.

Під Жванцем. Поляки тим часом зібралися під Жванцем, коло Хотина. На чолі їх став сам король. Хмельницький й собі підступив під Жванець. Однак обидві сторони не мали охоти починати бій. Так простояли деякий час. Татари ще раз зрадили козаків і кинули їх.

Згода Московщини на спілку з Україною. На той час прийшла звістка, що московський цар, порадившись з московським народним собором, згодився прийняти Україну під свою руку й почати за неї війну з поляками.

Хмельницький тим утішився. Народ український зовсім вже знесилився, а союзників не траплялось: Туреччина сама не хотіла втручатись в війну, кримці тільки зраджували, Молдова й Семигородщина не могли до чогось договоритись, шведи не мали охоти воювати з поляками й т. ін. Отже, Хмельницький, прочувши, що Московщина згодилась прийняти Україну до себе, махнув рукою на Польщу й на хана, покинув воювати й подався з військом у Переяслав. Туди викликав він і московських бояр на раду.

Розповіді й списати: З ким перемовлявся Хмельницький про згоду? — До кого послав послів, щоб прийняли до спілки? — Як еднався з Молдовою? — Кого боявся Лупул? — Як сватався Тиміш? — Яка доля спіткала його в Молдові? — Де зібралося польське військо на чолі з королем? — Куди підступив Хмель? — Як воювали? — Яку звістку отримав Хмельницький? — Що зробив? Через що?

В рішучу хвилину татари, підкуплені поляками, покинули козаків. Хмельницький кинувся умовляти хана, щоб зостався. Хан ухопив Хмельницького й завіз його з собою в Крим. Україна й військо zostалися без голови. «Чернь» перелякалася, наробила безладдя й кинулась тікати. Козаки змагались, але не встояли. На тяжкій переправі через болото поляки напосіли їх і розбили. Після того поляки пройшли аж до Києва, Хмельницький ледве вирвався з неволі, зібрав нашвидку військо й підступив до Білої Церкви. Ні в поляків, ні в козаків, ні в народу на той час не було вже охоти воювати.

Білоцерківська згода 1651 р. Року 1651 під Білою Церквою Хмельницький замирився з поляками на тім, що війська козацького зостанеться двадцять тисяч, козаки матимуть право жити тільки на королівських землях Київського воеводства, пани польські — повернутися назад, Хмельницький не матиме права перемовлятися з сусідами й т. ін.

Тяжкі були ті умови, але Хмельницький мусив погодитися. Мав на думці перепочити трохи й знов підняти повстання.

Розповіді й списати: Чого народ ремствував на Хмельницького? Через що Хмель мусив піти на Зборовську угоду? — Через що він дотримував її? — Що робили левенці? — Яка з того була користь? Як думав Хмельницький врятувати Україну? — До чого призвели походи левенців? — Коли й де зустрів Хмельницький поляків? — Що трапилось під Берестечком? — Через що у війську Хмельницького було більше «черні», ніж козаків? — До чого це призвело? — Куди пройшли поляки? — Куди підступив Хмельницький, вирвавшись від татар? — На яких умовах поляки помирившись з Хмельницьким? — До чого призвели свавільства левенців? — До чого вони призводили раніш (Нечай)? — До чого ще раніш призводили окремі виступи незгуртованого козацтва? — Чим відрізняється третій похід Хмеля від першого (хто тоді був у його війську й тепер)? — Чому це навчає?

БЕРЕСТЕЦЬКЕ ПОЛЕ

Ой, чого ти почорніло,
зелене поле?
— Почорніло я від крові
за вольную волю.
Круг містечка-Берестечка,
на чотири милі,
мене славні запорожці
своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
укрили з півночі —

клюють очі козацькі,
а трупу не хочуть...
Почорніло я, зелене,
та за вашу волю;
я знов буду зеленіти,
а ви вже ніколи
не вернетесь на волю, —
будете орати
мене стиха, та орючи,
долго проклинати...

Т. Шевченко

СПІЛКА З МОСКОВЩИНОЮ

(1654 р.)

Переяславська рада 1654 р. В січні 1654 року скликано було в Переяславі велику козацьку раду. Туди приїхали й московські послы. Вони прочитали царську грамоту. Цар обіцяв тримати Україну в своїй ласці й обороняти від ворогів. Бояри зажадали, щоб козацтво присягло цареві на вірність. Хмельницький сказав, що попереду повинні присягнути від імені царя московські послы. Послы повинні були присягнути, що цар ніколи не віддасть Україну Польщі, буде боронити її від усяких ворогів і ніколи не зламає прав та вільностей українського народу. Бояри заявили, що не можуть присягати, бо московський цар є самодержець, правує по своїй волі й не присягає нікому. Однак його слово так само міцне, як і присяга. Старшина козацька збентежилась.

Незгодні. Деякі козацькі полки на чолі з Богунем не повірили боярам, не захотіли присягати й подалися на Січ. Решта ж, щоб не ламати справи, присягнула: повірили, що слово царя самодержця святе й міцне, як присяга.

Після того Хмельницький послав своїх послів до московського царя, щоб затвердив умови, на яких Україна спілкувалася з Московщиною.

Цар вкупі з боярами й собором ствердив такі умови:

Умови спілки. 1) права й вільності українського народу всякого стану залишаються непорушними;

2) всякі виборні суди й старшина обираються й надалі по тих самих законах, які й були;

3) гетьмана обирає військо вільними голосами й тільки сповіщає царя, кого вибрано;

4) гетьман і військо Запорозьке мають право приймати послів від чужих держав і тільки сповіщають царя про те, з чого йому може вийти шкода;

5) війська козацького має бути шістдесят тисяч і т. ін.

Московські заходи. Не встигли козаки заприсягнути на вірність Московщині, як вона вже почала хазяйнувати на Україні на власну руч. Козацьке військо вирядила воювати з поляками на Білорусь, а на Україну посунула своє: казала, нібито для війни з Польщею, а справді пильнувала, щоб козаки не відкинулись од неї. Київ заступили московські воеводи з військом. Хмельницький зразу побачив, що московський уряд не про Україну дбає, а про себе. Москва заповзялася стати твердою ногою на Україні: наставляла тут своїх бояр з військом, збирала всякі податки, обмежувала автокефалію (самостійність) української церкви й т. ін. Хмельницький відразу побачив небезпеку від такої спілки й став міркувати, як з неї випручаться.

Розповісти й списати: Коли було скликано раду в Переяславі? — Для чого? — Що оповістили бояри й чого зажадали? — Чого зажадав Хмельницький? — Що відповіли бояри? — Що зробив Богун з своїми однодумцями? — Які умови спілки ствердив цар і бояри? Чим зразу порушила Москва ті умови? — Про що став думати Хмельницький? — Чи визнало себе Запоріжжя московським?

Розділ VIII

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ МІЖ МОСКВОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ

БОРОТЬБА З ПОЛЬЩЕЮ

Білоруський похід 1654 р. На поміч козацтву, що воювало з поляками на Білорусі, Москва послала боярина Бутурліна з московськими полками. Похід московського й козацького війська проти поляків пішов щасливо. Білоруські міста здебільшого охоче передавалися козакам. Така перемога Москви захопила до війни з Польщею й інших сусідів її: шведів та семигородців. Це було зручно й для Хмельницького. Він гадав з'єднатися з шведами й семигородцями, відкинутись від Москви й зробити Україну нейтральною державою під опікою Москви й шведів укупі. Року 1655 шведи сповістили, що рушають на Польщу. Хмельницький й собі рушив з боярином Бутурліном.

В Галичині. Він погромив поляків під Городком і взяв викуп зі Львова та інших міст. В ті міста Хмельницький навмисне не вступав, щоб Бутурлін не намовив їм піддатися Московщині. Шведи так само пощастило в поході на Польщу. Поляки побачили лихо й кинулись на хитрощі. Вони пообіцялися московському цареві, що оберуть його своїм королем, аби тільки замирився з ними.

Замиріння Москви з Польщею 1655 р. Тоді, мовляли, вся Польща з'єднається з Московщиною в одну величезну державу. Цар повірив полякам і замирився з ними, хоч Хмельницький був дуже проти того. Після того Московщина почала війну з шведами. В той час король польський став потайки намовляти Хмельницького вернутись до Польщі. Король обіцяв Україні автономію. Хмельницький бачив, що ні з Польщею, ні з Московщиною, як з близькими сусідами, Україні ніколи не вжитись. Такі сусіди, як Польща, так і Московщина, поглядали на Україну тільки як на ласий шматок. Тим-то Хмельницький став шукати собі допомоги десь далі.

Нова спілка 1656 р. Року 1656 він увійшов у спілку з шведами та Семигородом. Року 1657 нова, україно-шведсько-семигородська

спілка розпочала війну з Польщею. Московщина була проти того. Однак Хмельницький послав на Польщу частину козацького війська під приводом Ждановича. Похід той не вдався. Поляки розбили семигородського князя Ракоція. В козацтві почалася колотнеча: одні тягли до шведів, а другі — до Москви. Той заколот зневолив козаків вернутись назад. Так нічого й не вийшло з спілки з шведами.

Розповісти й списати: Де козаки воювали з Польщею після приєднання до Москви? — Хто їм помагав? — Як вдався похід? — Хто ще виступив проти Польщі? — Куди рушив Хмель? — Чому він не заходив у галицькі міста? — Як поляки замирилися з Москвою? — На яких умовах закликав король Хмеля до спілки? — Чому Хмель не згодився? — З ким він увійшов у спілку? — Що зробила спілка? — Яка з неї користь була Україні?

СМЕРТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

(1657 р.)

Клопоти. Через ворожу політику Московщини, невдачу спілки з Швецією та постійний клопіт Хмельницький зовсім занепав на здоров'я. Бачачи, що смерть не за горами, він намислився за життя свого наставити когось на своє місце. Хмельницький скликав раду, розказав, що не має сили сам керувати Україною й просив обрати нового гетьмана. Радив обрати гетьманом генерального писаря Івана Виговського, який був йому за праву руку. Козаки з поваги до Хмельницького обрали гетьманом його сина Юрася.

Новий гетьман і смерть Богдана 1657 р. «Нехай, казали, хоч слава буде, що Хмельницький править нами». Незабаром після того повернувся з невдалого походу Жданович. Він розказав Хмельницькому про козацьку колотнечу. Та звістка так розхвилювала гетьмана, що йому відібрало мову. Через шість днів, 27 липня 1657 року, Хмельницький помер. Поховано його на батьківщині в с. Суботові, в склепі тієї церкви, яку він збудував. Згодом, під час війни поляки захопили Суботів, спалили церкву й з наруги викинули невідомо куди кості Богданові.

Розповісти й списати: Що підірвало здоров'я Богданове? — Кого радив Богдан обрати на своє місце? — Кого й через що козаки обрали? — Що сталося з Хмельницьким після звістки Ждановича? — Коли він помер? — Де його поховано? — Що зробили поляки з його кістками?

ПРО СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА БОГДАНА

То не хвилі в синім морі
ревли та стогнали, —
то плакали запорожці,
як батька ковали.

То не вітри, то не буйні
віють в темнім гаю,
то голосить козацтво:
Богдана ховає.

Застогнав Дніпро ревучий,
як спізнав про горе,
підняв хвилі та й погнав їх
геть у Чорне море.
Заплакала вся Україна,
сльозми залилася,
а вся чванна шляхечина,
грізно піднялася.

Бенкетує чванна шляхта,
радість та весілля,
що загинув злий їх ворог,
не солодке зілля.
Не журися ще Україно,
а глянь Дніпру в вічі,
бо єсть в тебе ще шабельки,
орли сизі в Січі!

(Із збірника народних пісень
любочного видання)

ВИГОВСЬКИЙ

(1657—1659)

Вибори Виговського. Юрась Хмельниченко був ще молодий і до гетьманування нездатний. Старшина козацька відслала його вччитися в Києво-Могилянську академію, а на той час намислившись обрати гетьманом Виговського. Старшина козацька знала, що «чернь козацька» встоює за Юрася. Отже, вона обрала Виговського тільки на старшинським з'їзді, а не на повній військовій раді.

Вдача Виговського. Новий гетьман був чоловіком розумним, досвідченим, добрим політиком, гарячим патріотом і завзятим оборонцем волі українського народу. Він тримався нейтрально між Москвою й шведами, Кримом та Польщею. Дбав лише про спокій на Україні. Виговський приєднав до себе Кримську орду. Добився того, що Швеція визнала й оповістила світові «військо Запорозьке з усіма підвладними йому землями за народ вільний й нікому не підвладний». Обіцяла його волю й права боронити проти всіх ворогів і вимагати від Польщі волі й незалежності України.

Нелад на Україні: а) **Московські зазіхання.** Виговський гетьманував в дуже скрутні часи й в тяжких умовах.

Новий лад на Україні, що склався за Хмельницького, ніде по законах не був затверджений, а старий не був скасований. Московський уряд стояв на тім, що козацькі порядки мусять бути обов'язковими тільки для козаків. Полковників та сотників, на думку Московщини, повинні були слухатись тільки козаки, а для селян і міщан треба було наставити нове «начальство». Московщина вимагала, щоб на місце воевод, старост та підстарост, які тут були за польського панування, поставити воевод та бояр московських і т. ін.

б) **Старшинські зазіхання.** Старшина козацька, яка від часів Хмельницького забрала в свої руки всю владу над козаками, селянами й міщанами разом з тим забрала до своїх рук і всі старшинські добра. Тим-то вона ніяк не хотіла поступитися своєю владою. Коли ж Москва уперлася, то старшина козацька, побояв-

для себе й потомства нашого, за поміччю Божою, зброєю здобути й кров'ю стільки разів вернену свободу нашу. Обдароване різними обіцянками й приреченнями великого князя московського, військо наше сподівалося, що, з огляду на спільність віри й добровільне наше піддання, великий князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро й на свободи наші не замишлятиме, а ще примножатиме їх більше й більше, відповідно до обіцянок своїх. Але здурили нас ті надії! Міністри й вельможі московські намовили пречеснішого, всепобожного й найласкавішого володаря до того, що зараз же першого року, як завелися переговори між Москвою й поляками, під впливом надії на польську корону, рішено разом нас придавити й поневолити, й до того вели вони свої замисли, щоб, зайнявши нас війною з Швецією, легше нас придавити й поневолити. Так відкривається хитрість і обманство тих, що з початку через внутрішню усобну війну, а далі й відкрито своєю власною зброєю приготували на нас ярмо неволі, без всякого приводу з нашого боку. Свідчачи неповинність нашу ні в чім і кличучи Бога в поміч, змушені ми для заховання своєї свободи взятися до законної оборони, щоб скинути з себе те ярмо й шукати для цього помочі наших сусідів. Отже, не на нас спадає вина цієї війни, що вже загорається. Ми були вірні й залишаємося вірними великому князеві (цареві) й проти волі нашої беремося за зброю».

Гадяцький трактат 1658 р. Для боротьби з Москвою Виговський увійшов у спілку з поляками. Він погодився з ними, що Україна повернеться назад до Польщі як автономна її частина — «велике князівство Руське».

З того приводу року 1658 в Гадячі українськими й польськими послами списано було такий трактат:

1) Україна (воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське) стане окремою державою, з своїми особними міністрами, скарбами й навіть грішми; сейм буде спільний з польсько-литовським; головою великого князівства Руського буде виборний гетьман; козацького війська стане тридцять, а до того найманого десять тисяч; православна віра стане рівна з католицькою; митрополити й владики засідатимуть в сенаті; Київська академія стане нарівні з Краківською; для науки засновано буде ще одну академію й т. ін.

Заходи Москви й перша сутичка 1659 р. Зачувши про повстання Виговського, московський уряд оповістив його зрадником і наказав обрати нового гетьмана, а тим часом потаємці сам став перемовлятися з Виговським, чи не повернеться він назад до Москви, обіцяв йому за те всякі вільності. Виговський Москві не повірив.

1659 року він напав на московське військо під Конотопом і порозгромив його. Вся Україна опинилася в руках Виговського. Та тут

він помилився: не вигнав зразу всіх залог московських з міст України.

Сірко та Ханенко. Запоріжжя, яке не вірило полякам, тримало руку Москви. Запорозький кошовий Сірко вдарив на Крим. Кримці покинули Виговського й подалися обороняти свої оселі. Після того Сірко наскочив на Чигирин. Московські прихильники взяли гору. Вони стали нарікати на Виговського, що віддає Україну Польщі. Народ поляків не терпів і пішов проти Виговського. Поляків, які прийшли на поміч Виговському, народ розігнав. Уманський полковник Ханенко з'єднався з Сірком і рушив проти Виговського. Ханенко домагався, щоб Виговський передав булаву Юркові Хмельницькому.

Виговський зустрівся з військом Сірка, Ханенка та Юрія Хмельницького під м. Германівкою.

Невдача Виговського 1659 р. Вороги Виговського пустили серед його війська поголоску, що він одривається від Москви тільки для того, щоб оддати Україну польським панам. Козацтво тому повірило. Серед війська Виговського зчинився заколот. Виговського скинули з гетьманства, а на його місце оголосили гетьманом Юрка Хмельниченка. Виговський віддав Хмельниченкові булаву та клейноди, а сам утік до поляків.

Розповісти й списати: Що показало Виговському нещирість Москви? — На що він зважився? — Якого маніфеста розіслало козацтво? — Що писалося в маніфесті? — З ким увійшов у спілку Виговський? — Який трактат підписано 1658 року? — Які права забезпечував він Україні (просто-ри, уряд, скарб, сейм, голова, військо, віра, освіта й т.ін.)? — Що зробила Москва? — До чого потайки намовляла Виговського? — Де Виговський порозгромив московське військо? — Яку зробив помилку? — Хто став на поміч Москві й через що? — Куди вдарив Сірко? — Хто ще повстав проти Виговського й з якою метою? — Де зустрілися війська Сірка, Ханенка, Хмельниченка та Виговського? — Що зробили вороги Виговського? — Чим скінчився заколот? — Куди зник Виговський?

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЧЕНКО

(1659—1663)

Перемови з Москвою. Однорідці Виговського, побачивши, що мусять знов вертатися під Москву, намовили Юрася, щоб він не поспішався визнавати зверхність Москви. Гадали, що виторгують деякі полегкості Україні. Вони повели перемови з московським воєводою Трубецьким, що стояв на Україні. Вимагали, щоб Москва надалі не тримала на Україні своїх воєвод, окрім Києва, щоб військо московське на Україні корилося гетьманові, щоб уряд московський поза гетьманом ні з ким на Україні не перемовлявся, щоб гетьманові вільно було приймать послів од всяких держав,

щоб українське духовенство підлягало не московському, а константинопольському патріархові й т. ін.

Статті Трубецького 1659 р. Трубецької закликав до Переяслава нового гетьмана й старшину на раду. Вони поїхали. Трубецької скликав там військову раду з прихильників Москви, привів туди московське військо й присилував раду обкратити навіть статті Хмельницького. Та рада дала цареві право: 1) посилати козаків куди схоче; 2) не допускати перевиборів гетьмана; 3) наставляти воевод не тільки в Києві, а ще й у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані.

Хоч як старшина й свідоме козацтво з тим не годилися, а мусили скоритися силі. Однак затаїли гнів на Москву.

Похід на поляків і поєднання з ними (1660 р.). Через півроку Москва розпочала війну з поляками й вислала в Галичину Хмельниченка з козаками та боярина Шереметьєва з московським військом.

Поляки обступили московське військо під Любаром з усіх боків. Шереметьєв чекав підмоги від Хмельниченка. Поляки стали намовляти Юрася, щоб одкинувся від Москви й пристав до них. Юрась, побачивши проти себе велике польсько-татарське військо, втратив надію пробитись до Шереметьєва й завагався. Старшина, зла на Московщину за попереднє дурисвітство, не противилася полякам. Вона чекала тільки, щоб поляки ствердили Гадяцький трактат. Однак поляки, почувши за собою силу, давали вже менше: викидали з трактату все, що говорилося про велике князівство Руське. Хмельниченко з старшиною не мали сили противитись і погодилися на тім. Тоді й Шереметьєв піддався полякам: віддав їм зброю, припаси й пообіцявся вивести московське військо з України.

Розповісти й списати: Кому Виговський передав булаву? — Яких думок була старшина? — До чого вона намовила Юрася? — Як Трубецької обкрутив старшину? — На які статті зневолив? — Чим віддячила старшина? — Де воювали козаки й московці з поляками? — Які перемови завели козаки з поляками? — На чому погодилися?

СОМКО Й ЗОЛОТАРЕНКО

Московські, польські та старшинські претензії. Московське військо всупереч обіцянкам Шереметьєва виведено не було. Навпаки, на Україну з Москви насувало ще більше війська та нових правителів. Народ тим обурювався й виганяв їх. Поляки користувалися з тієї суперечки українців з Москвою й робили походи за Дніпро в оборону України від московців. Проте народ український не дуже довіряв полякам. Щоб не попасти в польське ярмо, він краще волів терпіти Московщину. Тим користувалася деяка козацька старшина. Вона запобігала перед Москвою, щоб зажити

собі її ласки. Переяславський полковник Яким Сомко, свояк Хмельниченка, та ніжинський — Василь Золотаренко найбільш впадали коло Москви. Вони навперейми один перед одним від імені Лівобічної України віддавали її Москві. Кожен з них мріяв, що Москва посадовить його за ті послуги на гетьманство. Москва ж охоче приймала з рук Сомка й Золотаренка Лівобережну Україну, але вибори гетьмана відкладала надалі. Вона не журилась Лівобережжям, де завше мала силу, а намагалася забрати під свою руку Хмельниченка з правобережними полками.

Зречення Юрася 1663 р. Хмельниченко не знав, на яку ступити. Старшина його під Москву не хотіла, бо Москва вкорочувала українські права; народ же та просте козацтво боялися Польщі. Бачивши те, Хмельниченко стратив охоту до гетьманування, зрікся булави й 1663 року постригся в ченці.

На його місце обрали гетьманом зятя його Павла Тетерю. Тетеря рішуче став на бік Польщі.

Тим часом на Лівобережжі ніяк не могли покінчити з виборами гетьмана.

Тяганина Сомка й Золотаренка. Сомко й Золотаренко запевнили Москву в своїй приязні й прихилили до неї Лівобережжя, а тепер самі змагалися, кому взяти булаву. Коли народ обирав на гетьмана Сомка, Золотаренко вишукував зачіпку, щоб оскаржити Сомкові вибори. Коли ж обирали Золотаренка, то те саме робив Сомко. Московський уряд в ту сварку не втручався, бо вона була йому на руку: знесилювала обох гетьманів і віддавала в їх руки народ. Сомко й Золотаренко в своїх чварах спиралися тільки на козацьку старшину та городових козаків, яких щедро оплачували. Чвари старшинські дуже шкодили народові. Народ став шукати способу припинити їх. Очі його спинилися на Запоріжжі. Запорожці завжди прикро дивились на дуків, старшину та заможне козацтво. Отже, й тепер вони охоче стали на бік народу проти старшинської тяганини за булаву. Запоріжжя надумалося обрати і настановити на Україні свого гетьмана.

Розповісти й списати: Чи вивели з України московське військо? — Що робили поляки? — Як ставився народ до московців і поляків? — Хто запобігав перед Москвою? — Як шанувала їх Москва? — Чого вона домогалась? — Куди хилилась Юрасева старшина й народ? — Що він зробив? — Кого й коли обрали замість Юрася? — На кого спиралися Сомко й Золотаренко? — Як до них ставився народ? — Чим скінчилась їхня тяганина?

БРЮХОВЕЦЬКИЙ І ПОДІЛ УКРАЇНИ

(1663 р.)

Змагання Брюховецького. Року 1659 запорожці обрали кошовим Івана Брюховецького. Він прийняв нечуваний до того часу титул «кошового гетьмана» (до того часу просто звався кошовий,

тобто «кошовий старшина»). Брюховецький тримався тієї думки, що право обрання гетьмана належить перш усього запорожцям. Гетьманська булава повинна бути на Січі. Брюховецький підняв запорозьку голоту проти Сомка й Золотаренка, як проти кандидатів старшини й дуків. Він боровся з ними зовсім не по-лицарськи: робив так само, як і вони. Писав у Москву обмови, обмовляв їх у зраді й запобігав і собі московської ласки. Аби булава не досталась Брюховецькому, Золотаренко зрікся своїх домагань на користь Сомка.

Зречення Сомка й ніжинська рада 1663 р. Року 1663 під Ніжином скликано було раду для вибору гетьмана. Брюховецький привів туди ватаги запорожців та «черні» (простого народу, що пристав до козаків), прийшов туди й Сомко з своїм військом. Прихильники Брюховецького зчинили заколот серед сомківців. Сомківці зняли бунт проти своєї старшини. Сомко з старшиною втік під захист московського боярина, присланого на раду. Боярин заарештував їх.

На раді обрали гетьманом Брюховецького. Московський посол ті вибори ствердив. Сомка й Золотаренка та ще декого з їхніх прихильників оддали під суд немовби за зраду Московщині й безневинно засудили на смерть.

Поділ України. Вибори Брюховецького поділили Україну на дві частини. Правобічна зосталася з Тетерею під Польщею, а Лівобічна з Брюховецьким пригорнулася до Московщини.

Розповісти й списати: Хто був кошовим запорозьким з 1569 року? — Який він титул прийняв? — А який раніш був? — Якої думки тримався Брюховецький про обрання гетьмана? — Кого він підбив проти Сомка й Золотаренка? — Як він боровся з ними? — Що зробив Сомко? — Де скликано було раду й коли? — Хто зібрався на раду? — Що зробили прихильники Брюховецького? — Що зробили сомківці? — Яка доля спіткала Сомка, Золотаренка та їхніх прихильників? — Кого й коли обрали гетьманом України на Правобережжі? — Кого на Лівобережжі? — Як поділилася Україна?

ТЕТЕРЯ (1663—1665)

Тетеря намовив короля йти походом на Лівобережжя, щоб підбити його під польську руку. Король послушався Тетері й вирушив на Лівобережжя. Народ український сахався польської опіки. Не тільки на Лівобережжі, а навіть на Правобережжі (в Польщі) народ повстав проти поляків. Поляки стали карати повстанців. Це ще більше відвернуло народ від Польщі. Повстання швидко поширилось і розрослося до того, що польське військо мусило покинути Україну. Тетеря опинився в скрутнім становищі.

Року 1665 повстанці на чолі з ватажком Дроздом розбили його військо. Тетеря мусив назавжди покинути Україну.

Розповісти й списати: До чого Тетеря намовив короля? — Що зробив король? — Як народ поставився до того? — Чим скінчився похід?

Розділ IX БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ МІЖ МОСКВОЮ, ПОЛЬЩЕЮ Й ТУРЕЧЧИНОЮ

ДОРОШЕНКО (1665—1676)

Обрання Дорошенка (1665 р.). Здихавшись Тетері, Правобережжя все ж таки не хотіло приставати до Москви. Стали шукати іншого порятунку.

Медведівський сотник Опара змовився з кримським ханом і 1665 року оповістив себе гетьманом України з ханської руки. Гетьманував він недовго. Самі татари швидко його скинули й заарештували. На його місце вони порадили козацтву обрати гетьманом відомого козака Петра Дорошенка.

Дорошенкова вдача. Дорошенко був чоловік великого духу, розумний і завзятий. Україну любив він над життя своє. Він тільки й мріяв про її волю та щастя. Дорошенко розумів, що доки Україна буде роздерта на шматки між двома державами, доти вона сама не матиме сили обороняти себе, доти український народ не матиме щастя. Тим-то він усіх сил уживав об'єднати Україну. Бачив він, що нема добра ні від Польщі, ні від Москви. Кожна з цих країн дбала тільки про себе. І намислився Дорошенко пошукати захисту в іншій місці, а саме в Туреччині.

Опанування Правобережжям. Дорошенко повів перемови з турками, щоб допомогли йому об'єднати Україну. Обіцявся за те визнати над собою зверхність султана. Турки згодилися.

Тоді Дорошенко, наче й не воюючи з Польщею, поволі геть вирядив з Правобережної України польське військо. Правобережжя стало вільним і ні від кого незалежним. Дорошенко правував ним з власної волі. Ставши міцно на Правобережжі, Дорошенко вкупі з митрополитом Йосипом Тукальським намислився приєднати до себе й Лівобережжя. Час для того був голий: на Лівобережжі зростало незадоволення Брюховецьким.

Розповісти й списати: Де шукали правобережці порятунку від Польщі? — Чим відомий Опара? — Кого обрали замість Опари? — Якої вдачі був

Дорошенко? — Про що він мріяв? — Де шукав помочі? — Через що? — Як погодився з турками? — Як очистив Правобережжя від поляків? — Про що став думати після того? — Який був час для того й через що?

ГЕТЬМАНУВАННЯ БРЮХОВЕЦЬКОГО

Запобігання перед Москвою. Брюховецький здобув гетьманську булаву хитрощами та підлещуванням до Москви. Він годив московському урядові й далі, як тільки міг. Москва давно чекала на таких гетьманів, щоб приїздили до неї на поклін. Однак попередні гетьмани тим себе не принижували. Брюховецький же 1665 року поїхав у Москву на поклін. Там він попросив, щоб його одружили на «московской девке». Цар за те подарував йому подвір'я у Москві. Намовлений царськими боярами Брюховецький подав цареві прохання, щоб той сам узявся порядкувати Україною, збирав з неї всякі прибутки, прислав туди своїх воевод з військом та настановив на Україні митрополита з Москви. Цар за те обдарував Брюховецького боярським чином, гойними дарунками та маєтками.

Народний гнів. Український народ, духовенство, старшина й навіть запорожці, що тягнули за Москвою, обурилися вчинком Брюховецького. Духовні дорікали йому за те, що віддав їх московському митрополитові; старшина — за порушення прав українських; прості люди — за те, що допустив Москву збирати податки. Пробував Брюховецький засилати неслухняних людей до Москви, та це не помогло. По Україні розлігся гомін про гетьманське здирство та насильства. Запорожці теж загомоніли, що Брюховецький не гаразд робить. Тоді Брюховецький став обмовляти їх перед Москвою, як зрадників.

Андрусівська умова 1667 р. Москва, після кількох років війн із Польщею за Україну, вгледіла, що всю Україну видерти з польських рук занадто важко. Польща ж побачила, що вже ніяк не вернути їй назад усієї України. Тим-то обидва сусіди України, Москва й Польща, намислились погодитись поміж себе, поділивши Україну. Український народ був проти того. Сусіди його не послушали й 1667 р. в м. Андрусові склали між собою мирову умову. По тій умові Правобережжя залишилося Польщі, а Лівобережжя — Москві. Народ український зняв ремство на Брюховецького, що той допустив Москву, навпіл розшматувати Україну, піддавши Правобережжя Польщі.

Розбрат з Москвою. Москва після умови 1667 р. стала почувати себе нібито законною господинею Лівобережжя. Вона прислала на Лівобережжя своїх людей зробити перепис усього народу і накладти на нього податки на свою користь.

Приїхали московські писарі, переписали людей, гранти їхні, маєтки й стали податки накладати. Народ загомонів ще гірше й

заворушився. Знялася колотнеча. Брюховецький попросив у Москви війська скарати неслухняних. Москва побачила, що Брюховецький згубив пошану серед народу, і війська не дала; Брюховецький схаменувся. Зрозумів, що Москва шанувала його доти, поки за ним стояла будь-яка народна сила. Коли ж та сила його покинула, то й Москва відвернулася. Став Брюховецький шукати собі порятунку з іншого боку. Він пішов на згоду з гетьманом Правобережжя Дорошенком.

Розповісти й списати: Як Брюховецький запобігав московської ласки (поклін, одруження, прохання цареві)? — Чим обдарував цар Брюховецького? — Чим обурився народ? — Що сталося 1667 року? — Як після того захазяйнувала Москва? — Як поставився народ? — Як Брюховецький боровся з тим? — Що сталося з переписом? — Чому Москва не допомогла Брюховецькому? — Куди кинувся Брюховецький за порятунком?

ДОРОШЕНКО Й БРЮХОВЕЦЬКИЙ

Спілка Дорошенка з Брюховецьким. Дорошенко, помітивши, що становище Брюховецького захиталося, намислився використати його для себе. Вкупі з митрополитом Йосипом Тукальським він став намовляти Брюховецького відкинутись від Москви. Дорошенко подав Брюховецькому надію, що коли той відкасеться від Москви, то Дорошенко зречеться своєї булави на його користь, аби тільки Україна зібралася в одні руки. Брюховецький бачив, що народ, духовенство й старшина зненавиділи його за потурання Москві, тому він намислився спростувати свою провину й погодився з Дорошенком. Дорошенко хитрував. Намовляючи Брюховецького, він сам в той саме час перемовлявся з Москвою. Умовився, щоб вона доручила йому Україну, а сама задовольнилась тільки правом зверхньої опіки.

Повстання Брюховецького 1668 р. Брюховецький того не знав і 1668 року зняв повстання. Старшина його підтримала. Народ, покривджений свавільством московського боярства та війська, охоче виганяв московців. Московські залоги, настрашені повстанням, подались з України; затримались тільки в Києві та Чернігові. Брюховецький лаштувався до генерального бою з московським військом. Воно розташувалося на границі України, з боярином Ромодановським на чолі. На поміч Брюховецькому прийшли татари; ішов і Дорошенко.

Дорошенкова вимога. Однак Дорошенко з дороги надіслав Брюховецькому листа, щоб він зрікся булави й віддав йому клейноди; за те Дорошенко обіцяв Брюховецькому у державу Гадяч. Брюховецький хотів сперечатись, та помітив, що військо не хоче за ним іти. Першими покинули його татари, а за ними й козаки сказали, що не підуть проти Дорошенка. Козаки заарештували, а потім і вбили Брюховецького.

Розповісти й списати: На яких умовах Дорошенко погодився з Брюховецьким? — Чим Брюховецький гадав спростувати свою провину перед народом? — Як хитрував Дорошенко? — Коли зняв Брюховецький повстання проти Москви? — Хто за ним пішов? — Як поміг народ? — Хто йшов на поміч? — Чого зажадав Дорошенко? — Як поставився до того Брюховецький? — Як поставилось до жадань Дорошенка військо Брюховецького? — Яка доля спіткала Брюховецького?

МНОГОГРІШНИЙ (1668—1672)

Дорошенкова помилка. Після смерті Брюховецького вся Україна опинилася в руках Дорошенка. Дорошенко бачив, до якого нещастя призвело підданство Москві, поділ на дві частини та суцільні гетьманів, і мріяв об'єднати Україну та зміцнити її так, щоб надалі жоден сусід не міг їй шкодити. Для того він гадав переговорити з Московією, Польщею та Туреччиною, з ким би й як йому найкраще було у спіл пристати. Однак несподівано, як переказують, через сімейне нещастя, — Дорошенко раптом покинув військовий табір. Він залишив на своєму місці наказним гетьманом чернігівського полковника Демка Многогрішного, а сам подався до Чигирини.

Похід Ромодановського 1668 р. Почув про те московський боярин Ромодановський й рушив на Україну. Всі, хто стояв за Москву або боявся заводитись з нею, прихилились до нього. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович в своїх казаннях закликав народ до підданства Москві. Многогрішний почекав трохи. Дорошенка й, не діждавши від нього помочі, піддав Ромодановському Чернігів.

Обрання Многогрішного 1668 р. Після того в Новгороді-Сіверському скликали раду. Рада обрала гетьманом Дем'яна Многогрішного й ухвалила піддатися Москві.

Многогрішний, обороняючи права України, повів перемови з Московією, щоб вона відновила статті Богдана Хмельницького та вивела своїх воевод і військо з України. Многогрішний загрозив, що коли того не станеться, то буде боротися з Московією, хоч би довелось і пропасти або податись з Московією в Польщу. Москві довелось і пропасти або податись з України в Польщу. Московські політики бачили, що Сіверська Україна фактично вже в їхніх руках, що Дорошенко з Многогрішним вже роз'єдналися, а тому не захотіли нічим поступитися на користь України. Многогрішний побоявся, що Дорошенко піде проти нього й поступився перед Московією.

Глухівські статті 1669 р. Року 1669 на раді в Глухові він прийняв, замість Богданових, нові московські статті. По тих статтях московські воеводи здобули право пробувати не тільки в Києві, а ще й у Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі. Правда, сказано в тій

умові було, що ні в суд, ні в які інші справи воеводи не втручатимуться, а тільки будуть керувати залогами, проте вони того не додержували. Глухівські статті між Московією й Україною списано було, як між двома державами й підписано обома сторонами. З того часу Україна поділилася знову. Многогрішного трималася Сіверщина, Київ, а згодом і Прилуцький та Переяславський полки. Полудневі ж полки залишилися при Дорошенкові.

Поєднання Дорошенка й Многогрішного. І Дорошенко, і Многогрішний трималися однієї думки про політику на Україні. Обидва зневірилися в Москві, обидва сумували з приводу поділу України 1667 року на дві частини.

Як Москва ствердила гетьманом Многогрішного, то обидва гетьмани помирилися, щоб не шкодити один одному.

Розповісти й списати: Що гадав зробити Дорошенко? — Що йому перешкодило? — Кого залишив замість себе? — Що зробив Ромодановський? — Хто йому помагав? — Що зробив Многогрішний? — Кого обрали гетьманом? — Перемови Многогрішного з Московією про «статті»? — Чому Москва не згодилась? — Чого подався Многогрішний? — Які Глухівські статті 1669 р.? — Як їх підписано? — Як після того поділилася Україна між Многогрішним та Дорошенком? — Як жили між собою обидва гетьмани й через що?

ХАНЕНКО (1669—1674)

Заколот. Суперечки Польщі з Московією за Україну, ламання ними своїх умов, поділ України, боротьба гетьманів, боротьба голоти й дуків — призвели до того, що народ на Україні не знав, що робити, за ким і чію руку тягнути. З того користались всякі славолюбні пройдисвіти заради своєї вигоди. Вони баламутили Запоріжжя, набирали собі там козацької сили й виступали на Україну, домагаючись гетьманської булави.

Змагання Ханенка. Серед таких пройдисвітів, під час гетьманування Дорошенка й Многогрішного, визначився Михайло Ханенко. Ставши запорозьким кошовим, він баламутив понадграничні полки й переманював на свій бік татар. Польща після довгих перемов з Дорошенком не пристала на те, щоб відновити Гадяцький трактат. Дорошенко зрікся спілки з Польщею. Тоді Ханенко увійшов у переговори з Польщею, щоб вона Правобережжя піддала йому. Ханенко жадав тільки гетьманської булави і ніяких умов Польщі не ставив. Польський уряд охоче визнав його гетьманом замість Дорошенка. Дорошенко свого гетьманування не зрікався. Таким побутом на Україні стало правувати вже три гетьмани: Многогрішний на лівім боці, а Дорошенко та Ханенко на правім. Правда, Ханенко великої сили ні сам не мав, ні від

поляків помочі не дістав, а проте заважав Дорошенкові проводити велике діло об'єднання України.

Розповісти й списати: До чого призвела народ колотнеча на Україні?— Хто з того користувався?— Як з того скористувався Ханенко?— Хто він був?— Через що Дорошенко не погодився з Польщею?— Чому поляки стали перемовлятися з Ханенком?— Чому Ханенко не ставив Польщі жодних умов?— Скільки стало на Україні гетьманів?— Де вони правували?— Яку силу мав Ханенко?

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ПІД ТУРКАМИ (1672)

Визнання турецької руки. Після довгих заходів Дорошенко переконався, що ані Москва, ані Польща не прихилиються на утворення вільної України. Він став думати, чи не одійти йому у підданство до турків. Турки, гадав він, далеко,— отже можна буде лічитись на папері під рукою султана, а насправжки жити й правуватися вільно.

З такою думкою Дорошенко нарешті визнав над собою руку турецького султана й попросив його вирвати Україну з польських рук.

Року 1672 султан Мухамед IV з великою армією рушив на Україну.

Попереду виступив кримський хан з Дорошенком. Вони розігнали поодинокі загони польського війська та козаків Ханенка. Султан обложив і забрав Кам'янець і підступив під Львів.

Поляки не мали сили боронитись за таким великим військом, замирилися й віддали Туреччині Поділля та пообіцяли вивести усі свої залоги з України. Правобережна Україна визволилась з-під Польщі. Дорошенко став гадати, як би об'єднати її з Лівобережжям.

Перемови з Москвою. Він радив Москві забезпечити усій Україні повну автономію (самоврядування) й, як те станеться, він приєднає до Москви й Правобережжя.

Московський уряд, наляканий турецьким походом, скликав в тій справі земський собор. Собор погодився на думку Дорошенка й намислився прийняти під опіку Москви всю Україну на таких умовах, щоб на всю Україну був один гетьман, якому підлягало б і Запоріжжя, щоб ніде, навіть у Києві, не було московських воевод, щоб московський уряд тільки обороняв Україну, а у внутрішні справи не втручався й т. ін.

На той час, як Москва на те пристала, на Лівобережжі трапилась нова подія, яка повернула справу зовсім в інший бік: то було обрання на Лівобережжі гетьманом Самойловича.

Розповісти й списати: В чому переконався Дорошенко щодо Польщі й Москви?— Кому намислився передатись?— Чим вигідне було підданство туркам?— Коли передався?— Коли турки вступили на поміч Дорошенкові й що зробили? З ким став перемовлятися Дорошенко й про що?— Що відповіла Москва?— На яких умовах погодилися (гетьман, Запоріжжя, військо, втручання)?— Що перебило змову?

САМОЙЛОВИЧ (1672—1687)

Скинення Многогрішного (1672). Многогрішний не гаразд жив з старшиною. Він не довіряв їй й поведився з нею гостро, а старшина гордувала ним, як «мужицьким» сином. Року 1672 ображена старшина змовилася з московським полком, арештувала Многогрішного, відіслала його в Москву нібито за зраду, а собі попросила дозволу обрати нового гетьмана. Московські бояри, хоч ніякої вини за Многогрішним не знайшли, проте, знаючи його оборонцем прав України, засудили його на муки та й вислали на заслання в Сибір.

Старшині дозволили обрати нового гетьмана.

Обрання Самойловича 1672 р. Старшина побоялася, що народ нападе на неї за зрадницький вчинок з Многогрішним, і скликала раду поза межами України, на московській землі, під охороною московського війська.

Там обрала старшина на гетьмана Івана Самойловича, попівського сина, людину славолюбну й нечесну. Старшина обрала його з умовою, щоб він самовільно, без військового суду, не смів міняти старшину.

Заходи Самойловича. Самойлович дуже догоджав Москві. Він побоювався, що як Москва погодиться з Дорошенком, то йому доведеться зректись булави. Через те він став усіма способами відмовляти Москву від спілки з Дорошенком і призводив їх до війни.

Розповісти й списати: Як жив Многогрішний з старшиною?— Що зробила старшина?— Як поставилась Москва до Многогрішного?— Де й якою владі зробила старшина нові вибори?— Кого обрали гетьманом?— Якої владі був Самойлович?— Яку інтригу він завів проти Дорошенка й через що?

БОРІТЬБА ДОРОШЕНКА З САМОЙЛОВИЧЕМ

Колотнеча на Україні. Турки, забравши Поділля, припинили свій похід на Польщу. Вони заповзялись господарювати в повойованім краї. Поляки потроху перестали боятись турецької сили й вагались виконувати свої обіцянки перед Україною. Вони, хоч і зреклись України, проте не виводили звідти своїх полків, допомагали Ханенкові проти Дорошенка й сповістили московський

уряд, що як він прийме Дорошенка під свою руку, то Польща вважатиме це порушенням замирення.

Москва воювати з Польщею не хотіла. Бачивши те, польський гетьман Собеський напав на турків і розбив їх під Хотином. Народ український почав ремствувати на Дорошенка за те, що навів на Україну турків, які знущались над християнськими святощами, руйнували оселі, брали людей у неволю й т. ін.

Похід Самойловича 1673 р. Всім тим скористався Самойлович. Він намовив Москву вдарити на Дорошенка. Москва воювати не хотіла й наказала Ромодановському вкупі з Самойловичем вирушити на Правобережжя, щоб мирним способом полагодити справу з Дорошенком. Самойлович бажав раз на завше збутися конкурента на булаву й став перемовлять на свій бік народ і старшину.

Дорошенко звернувся до султана та хана кримського за підмогою. Ті не обізвалися. Дорошенко zostався без підмоги.

Зречення Ханенка й обрання Самойловича 1674 р. Хитрий Самойлович повів діло так, наче Дорошенка й не було. Поставив у Каневі та Черкасах своє військо й скликав у Переяслав депутатів від десятих правобічних полків. Прибув туди й Ханенко й передав свої клейноди Самойловичеві.

15 березня 1674 року депутати від Правобережжя оголосили Самойловича гетьманом на Правобережжі.

З того часу Самойлович став зватись гетьманом всієї України.

Руїна 1674 р. Дорошенко, збентежений несподіваним обранням Самойловича гетьманом на Правобережжі, стратив усяку охоту до боротьби. Він послав до Самойловича свого посланця Івана Мазепу, щоб той привітав його з гетьмануванням і заявив, що він, Дорошенко, готовий піддатись йому.

В той час наспіли до Дорошенка посланці від запорозького отамана Сірка. Сірко раніш був великим прихильником Москви, коли ж скуштував московського заслання, то став завзятим її ворогом.

Сірко радив Дорошенкові не піддаватись Самойловичеві та Москві, а боротися далі. Сірко обіцяв свою підмогу, радив покинути турків і погодитися з поляками. З Польщі надійшла звістка, що там королем обрали Собеського. Собеський здавна був у злагоді з Дорошенком.

До того всього прийшла звістка, що татари йдуть Дорошенкові на підмогу.

Дорошенко передумав і намислився боротися далі. Коли наспіли татари, Дорошенко почав з ними забирати міста, які відійшли до Самойловича. Народ не розумів, як то можна спілкуватися з татарами, нехристами, обурювався на Дорошенка й тікав до Самойловича. Тим часом надійшли й турки. Почалася дрібна боротьба: то Дорошенко йшов по Україні на Самойловича, руйнував

села, карав людей, підбивав їх під свою владу; то Самойлович вертався з своїми полками й робив те саме. З'явилися ще й польські загони. Вони користувалися розбратом на Україні й підбивали людей під Польщу. Стояла безупинна колотнеча.

Утікання на Лівобережжя. Від руїни татарської, турецької, польської, московської та своєї української люди стратили всяке терпіння. Вони кидали Правобережну Україну та тікали за Дніпро. Київщина й Брацлавщина спорожніли. Сила людей цілими селами вантажила на вози все, що можна, навіть церкви, й подавалась за Дніпро, все далі та й далі від військових подій. Вони заходили геть за московську границю до людей грамоти, намовляв їх жандарми. Дорошенко розсилав до людей грамати, намовляв їх сидіти на місці, погрожував карами, ставив кордони, не пускав їх за Дніпро, завертав втікачів, навіть розбивав ватаги пересельців і віддавав їх татарам, але ніщо не помагало. Народ натовпом йшов на Лівобережжя й оселявся на Слобожанщині.

Перемови з Москвою. Побачивши, що народ тікає від нього, Дорошенко намислився припинити боротьбу. Він почав перемови з Москвою, аби вона залишила за ним гетьманування, хоч в якій частині України. Самойлович рішуче став тому в опір. Та й Москва не хотіла, щоб на Україні було два гетьмани. Вона боялась ва не хотіла, щоб на Україні було когось іншого. Не маючи проміння прихильного Самойловича на когось іншого. Не маючи нізвідки помочі, Дорошенко намислився передати клейноди за порожцям. Нехай, мовляв, вони оберуть гетьмана на всю Україну. Самойлович і на те не погодився. Він вкупі з Ромодановським виступив проти Дорошенка.

Зречення Дорошенка 1676 р. Ні турки, ні татари на поміч Дорошенкові не прийшли. Уникаючи нової колотнечі, Дорошенко сам піддався Самойловичеві. Московський уряд викликав Дорошенка в Москву. Там він, незважаючи навіть на докори Самойловича, продержав Дорошенка кілька літ під почесним арештом, а після того відіслав його воеводою в Вятку. Згодом московський уряд подарував Дорошенкові село Ярополче Волоколамського повіту, біля Москви. Там Дорошенко й дожив свого віку, там його й поховано.

Розповідати й списати: За що взялися турки, забравши Поділля? Що робили поляки? — Хто й де розбив турків? — За що народ ремствував на Дорошенка? — Хто скористався з колотнечі на Правобережжі? — До чого намовляв Самойлович Москву? — Що Москва доручила Ромодановському? — Що робив Самойлович і через що? — До кого звернувся за підмогою Дорошенко? — Як повів справу Самойлович? — Де скликав Самойлович раду й яку? — Хто там зрікся гетьманства на користь Самойловичеві? — Кого 1674 року обрали гетьманом Правобережжя? — Що гадав зробити Дорошенко? — Які звістки отримав із Запоріжжя? — Що радив Сірко? Які звістки прийшли з Польщі та від татар? — Хто надійшов до Дорошенка? — Яка почалася боротьба? — Як з того користувалися поляки? — Куди тікав народ? — Як Дорошенко спинав його? — До якої

думки дійшов Дорошенко, побачивши, що народ од нього тікає? — Про що перемовлявся з Москвою? — Хто був проти передачі клейнодів Запоріжжю? — Що намислився вчинити Дорошенко, побачивши своє безсилля? — Куди його заслали? — Де він був воевудою? — Де дожив свого віку?

ДОРОШЕНКО

Заступила чорна хмара
та білую хмару;
виступили з-за Лиману
з турками татари.
Із Полісся шляхта лізе,
а гетьман-попович
із-за Дніпра напирає;
дурний Самойлович
з Ромоданом, — мов та галич,
вкрили Україну,
та й клюють елико-мога.
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку,
запорозький брате,
нездужаєш чи боїшся
на ворога стати?
«Не боюсь я, отамани,
та жаль України!»
і заплакав Дорошенко,
як тая дитина:
«не розсиплем вражу силу,
не встану я знову!
Візьміть мої гетьманські
клейноди, панове,
та однесіть москалеві:
нехай Москва знає,
що гетьмана Дорошенка
на світі немає.
А я, брати запорожці,
візьму собі рясу
та піду поклонити
в Межигір до Спаса».
Задзвонили в усі дзвони,
гармата греміла,
у дві лави задніпрянці
з москалями стали.
аж на мило. Між лавами
понесли клейноди.
Годі тобі, Петре, пити
із Тясмина воду!
Положили ті клейноди
попенкові в ноги, —
іди, Петре, в Межигір'я
молитися Богу.

Не пустили Дорошенка,
у рясі пізнали,
закували у кайдани,
в Сосницю послали;
а з Сосниці в Ярополче
віку доживати.
Отак тобі довелось,
запорозький брате!
...Виглянуло над Чигрином
сонце із-за хмари:
потягли в свої улуси
з турками татари.
А ляхи з своїм Чарнецьким,
з поганим Степаном,
запалили церкву Божу,
і кості Богдана
й Тимошеві в Суботові
гарненько спалили,
та й пішли собі у Польщу,
мов добре зробили.
А москалі з Ромоданом
в неділеньку рано
пішли собі з поповичем
шляхом «Ромоданом».
Мов орел той приборканий,
без крил та без волі,
знеміг славний Дорошенко,
сидячи в неволі,
та й умер з нудьги. Остило
волочить кайдани!
І забули в Україні
славного гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський,
згадав у темниці
свого друга великого,
і звелів каплицю
над гетьманом змурувати
і Богу молитись
за гетьмана, панахиду
за Петра служити.
І досі ще, щорік божий,
як день той настане,
ідуть править панахиду
над нашим гетьманом
в Ярополчі.

Т. Шевченко

БОРОТЬБА ТУРКІВ З МОСКВОЮ ЗА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Похід Хмельниченка 1677 р. Коли Дорошенко піддався Самойловичеві, Україна знов об'єдналась під Москвою. Ні турки, ні поляки не хотіли на те пристати. Турки надумали відірвати Правобережжя назад для себе. Султан турецький наказав патріархові грецькому зняти з Юрка Хмельниченка чернецтво. Після того він оповістив Хмельниченка гетьманом України, дав йому військо й літом 1677 року вирядив його відібрати Правобережжя від Москви.

Московський уряд стривожився. Після кількох сутичок з турками він згодився віддати їм Правобережжя. Однак Самойлович рішуче ставив тому опір.

Москва, Самойлович і Ромодановський. Тоді Москва доручила бояринові Ромодановському іти з Самойловичем проти турків. Однак потай доручила Ромодановському діло до війни не доводити, а погодитись з турками, щоб вони тільки не будували на Україні своїх кріпостей. Ромодановський повернув справу так, що Самойловичеве військо мусило покинути понадграничні кріпості на Правобережжі й піддати їх туркам. Людей силоміць переганяли звідти на Лівобережжя, за Дніпро й оселяли там в степах.

Народ обурився на Москву за те, що так легко спустошувала й віддавала ворогові Україну, яку люди віддали їй під оборону. Однак вдіяти нічого не могли — не було сили.

Гетьманування Юрася. Турки настановили гетьманом Правобережної України Юрася Хмельниченка. Вони гадали, що славне ім'я Богдана Хмельницького приверне людей й до його сина. Однак Юрась не спромігся нічого путнього зробити. Своєю жадністю до грошей, хабарництвом та жорстокістю він призвів людиність до того, що турки самі його скарали на смерть: кинули 1681 р. з Кам'янецького мосту у водоспад.

Розповісти й списати: Коли вся Україна об'єдналась під Москвою? — Кому те не сподобалось? — Що зробив султан? — Коли він вислав на Україну Хмельниченка? — Що гадав зробити московський уряд? — Хто ставився проти думок Москви? — Що Москва доручила зробити Ромодановському? — До чого зневолювали народ? — На кого й за що обурився народ? — Кого настановили турки гетьманом на Правобережжі? — Як він гетьманував? Якою смертю помер?

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ЗНОВ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

Дука. Турки після Хмельниченка віддали Правобережну Україну під руку волоського воеводи Дуки.

Дука скликав туди людей, обіцяв їм усякі пільги й дбав про залюднення країни. Люди, скуштувавши, що й по той бік Дніпра

жити тяжко, вертались назад, на Правобережжя. Край залюднювався.

Поляки немилим оком поглядали на господарювання турків на Україні й всякими способами тому противились.

Вони посилали туди своїх людей, оселяли їх там і забирали під свою руку, що можна було.

Перехід Правобережжя під Польщу 1683 р. Нарешті 1683 року поляки скинули Дуку, а на його місце постановили своїх людей й стали правувати Україною.

Польський король Ян Собеський не раз у війні з турками спирався на українське козацтво. Щоб завжди мати його досить при собі, він намислювався сам згуртувати нове козацтво. Задля того використав порожні землі на Київщині та Брацлавщині, звідки люди за часів руїни повтікали за Дніпро. Король сповістив, що дарує козацькі права й вільності всім, хто оселиться на тих землях. Хто тільки там осадиться, той і буде козаком.

Залюднення країни. Люди посунули на береги р. Росі. Туди повернулись і деякі старі проводирі козацькі. Вони назвалися полковниками й згуртували коло себе пересельців. Тим часом на Лівобережжі становище пересельців змінилося: козацька старшина, бачивши вплив людей з Правобережжя, завела на своїх землях усякі податки, панщину й т. ін. Народ тим обурився й повернув назад на Правобережжя. Там він оселявся коло козацьких ватажків і приставав до козацького гурту.

Палій. Серед тих полковників, які гуртували коло себе пересельців на Правобережжі, найбільш уславився хвастівський полковник Семен Палій. Він осадив коло себе багато голоти, заселив усю Хвастівщину й згуртував її в козацькі полки. Спершу Палій тримався Польщі. Коли ж побачив, що козацька сила зросла, став він єднатись з Гетьманщиною — Лівобічною Україною.

Розповісти й списати: Хто правував на Правобережжі після Хмельниченка? — Як він заселяв край? — Кому не сподобалось господарювання турків на Правобережжі? — Як поляки на цей раз забирали Правобережжя? — Якого року скинули Дуку? — На кого не раз спирався Ян Собеський? — Як він намислювався набрати козацтва? — Через що люди охоче вертались з Лівобережжя на Правобережжя? — Хто гуртував людей у козацтво на Правобережжі? — Хто там уславився? — Кого тримався Палій? — Коли Україна пристала на спілку з Москвою? — Хто відколовся на Переяславській раді? — Коли Україна й через що поділилася на Правобережжю й Лівобережжю? — Коли й хто їх об'єднав? — Хто знов одбив Правобережжя від Москви?

Розділ X

МОСКОВСЬКО-ГЕТЬМАНСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ПОЛЬСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ ДО МОСКОВСЬКОЇ (1684 р.)

Самойловичева поміч. Москва увесь час намагалася приєднати українську церкву до себе. Українське духовенство завзято боролось проти того.

Року 1684 помер київський митрополит Йосип Тукальський. Московські правителі доручили Самойловичеві наставити на митрополію такого чоловіка, який би прийняв посвяту від московського патріарха й тим визнав його владу над собою.

Самойлович Москви завше слухався й запобігав її ласки (виставив у Москву синів своїх на службу, віддав дочку свою за московського боярина Шереметьєва, випросив того Шереметьєва в Київ на воеводство й т. ін.). Отже, у справі обрання нового митрополита Самойлович пішов за Московію. Українське духовенство виставило кандидатуру Барановича, а Самойлович висунув свояка свого Гедєона, князя Святополка Четвертинського, владика луцького.

Примус над царгородським патріархом. Московський уряд звернувся до царгородського патріарха, щоб той зрікся свого права на висвячування митрополитів для України й передав те право патріархові московському. Царгородський патріарх на те не пристав. Московські правителі доручили діло турецькому візирю. Візир присилував патріарха так, що той дав свою згоду.

Висвячення Четвертинського. Московський патріарх висвятив на митрополита Гедєона Четвертинського. З того часу українська церква перейшла під руку патріарха московського й згубила свою автокефалію.

Утиски над культурою. Вкупі з церквою московський уряд взяв під свою опіку українську освіту, школи та письменство. Він заборонив українські книжки, спершу тільки в Москві, а далі й по всій Україні.

Розповісти й списати: Через що Москва все намагалася приєднати українську церкву до себе? — Через що українське духовенство ставилось проти того? — Кому Москва доручила уладнати справу? — Як Самойлович піддобрювався до Москви? — Хто звичайно висвячував митрополитів українських? — Як Москва уладнала справу з царгородським патріархом? — Кого висвятив московський патріарх? — Яку кривду заподіяла московська церква українській культурі?

КІНЕЦЬ САМОЙЛОВИЧА

(1687 р.)

Самойловичева пиха. Самойлович мав од Москви ласку, а тому правував самовладно. Він старшинської ради не слухав, поводився з нею згорда, брав хабарі, дуже спанів і гадав уже про те, як би передати гетьманство у спадщину своїм нащадкам.

Старшина його за те не злюбила. Вона тільки й чигала, щоб скинути його з гетьманування. Така нагода швидко трапилась. Москва всупереч порадам Самойловича поєдналась з Польщею й виступила проти турків.

Невдалий похід на Крим. Московська царівна Софія, яка тоді правувала на Москві, замість своїх недолітків братів, доручила своєму улюбленцеві Голіцинові вирушити в похід на Крим вкупі з Самойловичем.

Самойлович знав обставини степової війни й радив рушати з великою силою й напровесні. Голіцин його не послухав і рушив у похід зовсім пізно, коли трава посохла; до того ще й татари випалили степи. Не стало чим пасти коней й довелось вернутись назад. Козацька старшина подала Голіцинові обмову, нібито Самойлович навмисне так зробив. Хоч то була чиста неправда, проте царівна Софія, щоб скласти з себе провину за невдалий похід, прикинулася, що повірила обмові.

Кара Самойловичеві 1687 р. Вона звернула всю провину на Самойловича, скинула його з гетьманства, викликала до Москви, закинула до в'язниці й без суду, вкупі з старшим його сином, вислала в Сибір. Маєтки у Самойловичів одібрали й поділили навпіл: половину віддали до скарбу царського, а половину — до скарбу військового. Меншого Самойловичева сина віддали під суд за те, що ставив опір арештові, засудили на смерть і стратили без милосердя. Самойлович помер на засланні в Тобольському.

Розповісти й списати: Як поводився Самойлович із старшиною? — В який похід вирудила царівна Софія Самойловича? — Що радив Самойлович? — Що зробив Голіцин? — Що трапилось на поході? — На кого старшина звернула провину? — Як скарали Самойловича?

ІВАН МАЗЕПА

(1687—1709)

Безлад і обрання гетьмана. Як тільки розійшлася серед козацтва чутка, що Самойловича заарештовано, по полках почався безлад. Козаки стали карати Самойловичевих приятелів. Старшина попросила швидше обрати нового гетьмана.

Року 1687 по згоді всесильного тоді князя Голіцина обрано гетьманом Івана Мазепу. Москва обрання ствердила. Вкупі з тим вона ствердила, що маєтності, роздані царями й гетьманами старшині, залишаються за старшиною: що гетьман сам, без царського наказу, не може відібрати від старшини уряд і т. ін.

Походження Мазепи. Іван Мазепа був родом з української шляхти на Білоцерківщині. Він змалку виховувався при польським королівським дворі, а пізніше він оселився на Україні й вступив до козацького війська. Мазепа був близьким чоловіком у Дорошенка, мав ласку в Москві й у Самойловича. За часів упадку Самойловича Мазепа був генеральним осаулом.

Стосунки з Московю. За перших років гетьманування Мазепи, в Москві йшла боротьба молодого царя Петра I з сестрою Софією. Мазепа, обраний на гетьманування заходами Голіцина, побував у Москві, зумів заслужити собі ласки в молодого царя й навіть випросив багато маєтків для себе й старшини. Все те дуже зміцнило становище Мазепи на Україні.

Мазепа меценат. Мазепа, як освічений чоловік, виявив себе великим прихильником віри й науки. Він будував величні, на той час, будівлі, особливо церкви; обдаровував монастирі багатими, розкішними будинками, образами та всякими дорогими речами. Мазепа відновив Печерську Лавру, оточив її великим кам'яним муром, поставив «святую браму», збудував церкву св. Миколая (тепер військовий собор) в Миколаївським монастирі, вибудував наново братську церкву Богоявлення, поставив новий будинок для Київської академії, змурував величезну церкву Вознесіння в Переяславі й т. ін.

В церкві Гробу Господнього в Єрусалимі на великі свята й досі вживають замість антимінсу срібну плиту чудової роботи, подаровану Мазепою.

Московська політика. Духовенство й старшина, тобто вся тодішня інтелігенція, славилася щедрого й гоїного гетьмана, проте народ важко дихав на Мазепу. Причин для того було багато. Політичну волю й державні права України тоді розуміли й обстоювали тільки люди інтелігентні: старшина та духовенство. Простий же народ дбав тільки про матеріальну вигоду кожного зосібна, а не про добробут загальнодержавний. Московський уряд користувався з цього, щоб роздвоїти український народ. Він обтинав державні права України й виставляв те діло перед народом, як річ ніби потрібну. Для того, щоб старшина не дуже сперечалася й не розкривала людям очей на те, що діялось, уряд обдаровував старшину всякими милостями й тим замазував їй рота. Де ж старшина на підкуп не йшла, там московський уряд виставляв урізування державних прав України як обмеження старшинського свавільства над простим народом. Таким способом Москва накладала на Україну ярмо дуже хитро. Для старшини воно було ласим шматком,

а для простого люду буцімто обороною його волі. Старшина й народ майже раділи, підпадаючи під те ярмо.

Розповіді й списати: Що сталося серед козаків, як розійшлася чутка про кару над Самойловичем? — Коли й кого обрали новим гетьманом? — Що ствердила Москва при виборах гетьмана? — Звідки походив Мазепа, де й як виховувався? — Як поводився Мазепа з Москвою? — Що зробив Мазепа для віри й науки? — Як до Мазепа ставилося духовенство й старшина? — Як народ і через що? — Як московський уряд замазував очі старшині й народові? — Яким було московське ярмо для старшини? — Чим здавалось воно народові?

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ МАЗЕПИ

«Займанщина». За часів Хмельниччини (1648—49 р.) з Лівобережної України вигнали чимало панів. Їх землі залишилися вільними. Коли завірюха минулась, на тих землях оселилися всякі люди. Хто де хотів, там і займав землю під оселю, хутір, хазяйство й т. ін. Ті землі прозвано «займанщиною». Спершу осаджувались тільки прості селяни та козацтво. Жили вони вільно. Панів не було. Панський лад цілком було «скасовано козацькою шаблею». Та згодом туди стали повертатись панки й полупанки, які повтікали були в козацьке військо, шукаючи де сховатись під час повстання. Тепер вони верталися на свої землі, випрошували їх у гетьманів за «вірну службу» та ще й сусідні маєтки самовільно підбивали під себе й таким чином багатіли. Слідом з ними з'являлись і козацька старшина. Вона й собі забирала вільні ґрунти, але вже без всяких формальностей, так як і селяни та козаки. Різниця полягала хіба тільки в тім, що старшина підбивала під себе більше, ніж селяни, бо мала чим обробляти землю.

Випрошування за служби й скуповування. Крім того, старшина випрошувала собі в гетьманів, полковників та у царського уряду грамоти на всякі землі за свої послуги. Не задовольняючись по-рожніми землями, старшина випрошувала собі й ті землі, які зарожнені були вільними селянами. Коли така земля з селянами переходила до рук старшини, то селяни з своїми землями ставали підданцями старшини, ставали її кріпаками. Окрім того старшина всякою неправдою та утисками скуповувала за дурницю землі у сусідніх селян. Козакам продаватъ свою землю було заборонено. Отже, старшина підбивала їх на те, щоб вони переходили до неї в підсусідки. Отак усякими способами старшина забрала до своїх рук великі землі. «Не стало де бідному козакові й коня попасти».

Нове панство. Козацька старшина зайняла місце польської шляхти й стала вважати себе панством. Для більшої пиhi вони повигадували навіть собі всякі герби, позаводили родовідні книги й т. ін. Так виросло на Україні нове поміщицтво.

«Підсусідки» й «піддані». Втікачі з Правобережжя не раз осаджувалися на землях панських, церковних та старшинських. Старшина приймала їх до себе, вписувала в козацький реєстр (компут), накладала спершу «підсусідками», а згодом «підданими». Коли «підсусідки» не сплачували податків, старшина зганяла їх з насиджених місць і заміняла іншими.

Утікання на Правобережжя. Від такого лиха люди тікали назад на Правобережжя до Палія. Старшина ставила на Дніпрі застави, не пускала пересельців на Правобережжя й силоміць повертала їх до себе в «піддані». Так заводилась панщина на Лівобережжі. Мазепа в своїх універсалах визнавав уже законною панщину два дні на тиждень.

Розповіді й списати: Хто залюднював землі, кинуті панамі за часів Хмельниччини? — Як вони спершу там жили? — Хто туди вернувся? — Як забирала землі старшина (займанщина, випрошування, скуповування, «підсусідки» й т. ін.)? — На кого обернулась старшина? — Що повигадували для них? — Через що тікали люди на Правобережжя? — Як пани їх не пускали? — Яку панщину вже визнавав Мазепа?

НАРОДНІ РОЗРУХИ

Народний гнів. Через недобрий лад, який склався на Україні, народ все далі відходив від старшини й запалювався на неї гнівом. Найбільш важко дихав народ на Мазепу. Народ уявляв собі, що він як шляхтич напосівся завести на Україні польської панської порядки. Народ не бачив і не розумів, що Мазепа багато дечого робив тільки з московського примусу, а тому все лихо горнув на нього. Мазепа з старшиною не зумів нічого зробити, щоб задовольнити народ. Чуючи народний жаль, ремство та дорікання, Мазепа став збирати нові полки для своєї оборони. Не покладаючись на козацьке військо, він завів особливі полки найманого з усяких зайд війська. Полки ті прозвано «сердюками» й «компанійцями». Серед народу почались розрухи, бунти. Мазепа з старшиною втихомирював народ страхом та карами. Однак те не помагало.

Повстання Петрика 1692 р. Року 1692 військовий канцелярист Петрик Іваненко втік на Запоріжжя й підняв його проти «нових панів». Запорозький кошовий Гусак дорікав Мазепі, що тепер в Гетьманщині бідним людям стало гірше, ніж за ляхів було.

Ханська поміч. Кримський хан визнав Петрика гетьманом українським і пообіцяв йому поміч для визволення України. Думка була усе Правобережжя й Лівобережжя вкупі з Слобожанщиною зробити окремою державою.

Петрик став закликати народ до повстання. Він писав: «Я стою за посполитий народ, за самих бідних і простих. Богдан Хмель-

ницький визволив народ з неволі лядської, а я хочу визволити його від нової неволі — від москалів і своїх панів».

Від того заклик пішов гомін по Україні. Гетьман і старшина стурбувалися. Однак Запоріжжя не пішло за Петриком. Воно дозволило йому тільки взяти охочих. Петрик вирушив на Україну з одними охочими та татарами. Мазепине військо перейняло його на границі й не дало змоги набрати повстанців. Петрик повернувся назад, нічого не вдіючи.

Року 1693 та 1696 Петрик знов моцювався підняти повстання. Йому знов не пощастило. Нарешті один козак забив Петрика, щоб взяти обіцяну за Петрикову голову платню.

Все ж таки після повстання Петрика народ не заспокоївся. Незадоволені тікали то на Запоріжжя, де нахвалялися, що підуть бити нових панів та орендарів, то за Дніпро, на Рось.

Там Палієве козацтво розганяло польську шляхту на всі боки. Поляки силкувались приборкати козацтво, та Палій з іншими полковниками забрав Немирів, Білу Церкву та інші польські кріпості й не в жарт збирався воювати з Польщею.

Це вабило до Палія всіх незадоволених із Гетьманщини. Палій став народним героєм. Мазепа налякався, що повстання Палієве перекинеться на Гетьманщину. Шукаючи оборони від народного гніву, він написав у Москву, що проти нього повстають козаки й посполиті. Всі, мовляв, недобрі на мене за мою вірну службу московському урядові.

Розповідати й списати: Через що народ гнівався на Мазепу? — Чого народ не розумів в Мазепинім гетьмануванні? — Як Мазепа оборонявся від народного гніву? — Хто такі «сердюки» й «компанійці»? — Хто підняв 1692 р. Запоріжжя проти «нових панів»? Чим дорікав запорозький кошовий Мазепі? — Хто допомагав Петрикові? — До чого закликав Петрик? — Чим скінчилося Петрикове повстання? — Куди тікав народ від панів на Лівобережжі? — Що робив Палій? — Які міста він забрав? — Через що Мазепа налякався Палія? — Де Мазепа шукав захисту від народного гніву?

РОЗБРАТ МАЗЕПИ З МОСКВОЮ

Обтяжування козацтва. Московський цар Петро I воював з турками та татарами. Він безперестанку посилав козацьке військо у походи на турецькі та на татарські міста. Україна терпіла лихо від татарських нападів. Скінчивши війну з турками, Петро I розпочав війну з шведами. Хотів пробити шлях з Московщини до Балтійського моря. Починаючи з 1700 року, Петро I знов посилав козацьке військо у походи. Козацтво ходило завше власним коштом, не маючи за те ніякої нагороди. Ходило воно в далекі походи аж на Північ. Там від незвичного повітря та тяжкої служби гинуло їх без ліку. Хто й вертався, то босий і голий. До того ж козацтво терпіло зневагу від московського панства, що розпоряджалося

ними. Панство те било, лаяло й калічило козаків. Окрім війни цар приневолював козаків ще й до тяжкої роботи: будівлі кріпостей і т. ін.

В той самий час по Україні стояли залогами московські полки й команди. Вони забирали всякий припас та кривдили люд немилосердно.

З того приводу Пилип Орлик, військовий писар і довірений чоловік Мазепи, так писав: «Зачалася робота коло фортифікацій Печерської, наступили переходи через українські міста до головної армії то рекрутів, то всяких начальників, і полковники з старшиною, часто приходячи до гетьмана з жалями оповідали, що пристави коло тієї фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, вуха шпагами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши доми свої, косовицю й жнива, зносять тяготу й спеку на службі царського величства, а тим часом великоросійські люди доми їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять гвалтування, коней, худобу й всяке майно забирають, старшину б'ють смертельним боем».

Ремство старшини. Старшина й козацтво ремствували на Мазепу, що він не боронить їх од московського лиха. Сміливіші казали Мазепі: «очі всіх на тя уповають, і не дай Боже на тебе смерті, а як зостанемося в такій неволі, то й кури нас загребуть... Як ми за душу Хмельницького завсігди Бога молимо, так, навпаки, ми й діти наші во вічні роди будемо душу й кості твої проклинати, коли нас за гетьманства свого в такій неволі залишиш».

Мазепа не знав, як поводитись: старшини було жаль і царя страшно.

Насування шведів. Шведський король, сміливий Карл XII, побив Данію й Польшу й намірився вдарити на їхню спільницю Москву. Перед тим мусив перейти через Україну. Мазепа завів розмову з царем про безпеку України від шведів. Цар рішуче відповів, щоб Україна на нього не сподівалася, бо московського війська самій Москві не вистачає. Мазепа бачив, що самій Україні проти шведів не встояти.

Об'єднання України 1704 р. В той час правобережні полковники, які боролися з Польщею, звернулись до Мазепи, щоб прийняв їх під свою руку. Мазепа на те охоче пристав, та цар, який був у спілці з поляками, не дозволяв того зробити.

Мазепа наважився вдіяти на власну руч. 1704 року цар доручив йому знищити на Правобережжі тих польських панів, які трималися шведської партії.

Мазепа скористувався тим для себе. Він побоявся, як би Палій не заступив його місця, закликав його до себе та й заарештував, а на його місце поставив свого чоловіка. Петрові Мазепа сказав, що Палій накладав з шведами. Палія заслано в Сибір. Після Па-

лія вся правобережна козаччина перейшла до рук Мазепиних. Мазепа став гетьманом по обох боках Дніпра, на всю Україну.

Петро I на те не згоджувався. Він наказав Мазепі повернути Правобережжя Польщі. Мазепа не хотів того слухатись і під всякими причинами відволікав справу.

Розповісти й списати: З ким воював Петро I? — Куди послав козацтво? — З ким розпочав Петро I довгу війну, за що? — Як несло службу козацтво? — До чого приневолювали козаків, крім військової служби? — Що робили московські команди? — Як розповідає Орлик про фортифікаційні роботи козаків? — Що казала старшина Мазепі? — Як поведився Мазепа? — Хто насувався на Україну? — До кого за обороною звернувся Мазепа? — Що відповів цар? — Що трапилось в той час на Правобережжі? — З якого часу Правобережжя було знов під Польщею? — Що відповів Мазепа правобережцям? — Що сказав на те цар? — Яке доручення дав цар Мазепі? — Як Мазепа використав його для себе? — Через що Мазепа заарештував Палія? — В чіх руках опинилася вся Україна? — Якого це було року? — Як до того ставився цар? — Що робив Мазепа?

СПІЛКА З ШВЕДАМИ

Переговори. Двадцять літ свого гетьманування Мазепа поклав на те, щоб зробити гетьманську владу міцною й поважаною в очах громадянства. Найбільше спирався він на старшину. Через те не певен був, чи піде за ним народ.

Коли Карл XII переміг Данію й Польщу, а Петро I відмовився дати московське військо для оборони України, Мазепа намислився йти далі власною стежкою: шукати, де краще. Він залишився бучимто вірним Москві й разом з тим завів переговори з шведською партією в Польщі. Про ті переговори мало хто й знав. Мазепа нічим не виявляв свого ухилення від Москви й посилав козацьке військо скрізь, куди цар загадував. Року 1707 на Донщині повстали донці під приводом Булавіна. Мазепа поміг Москві скорити дончаків, і цар Мазепі вірив. Надмірна обережність однак шкодила Мазепі, бо широкі народні маси не знали, куди хилиться гетьман, і не були готові, щоб підтримати його заміри.

Виказ. Навесні 1708 року військовий суддя Кочубей, розгніваний на Мазепу за те, що той покохався з його дочкою Мотрею, вкупі з свояком своїм полковником Іскрою, виказав цареві, що Мазепа зраджує Москву й накладає зо шведами.

Насування на Україну шведів і московців. Цар не повірив і видав виказчиків Мазепі. Мазепа звелів їх скарати на горло.

Восени 1708 року Карл XII намірився йти на Московщину, але побоявся, що в спустошених московських землях не буде чим прогодувати зимою військо, й раптом повернув на Україну. Несподівана звістка захопила Мазепу не приготованим. Мазепа саме перед тим з царського наказу вислав козацькі полки з України в

землі московські, а на Україну надійшло військо московське. Слідом за тим військом йшов сам цар Петро I. Цар прислав наказ Мазепі з'явитись до нього. Настала страшна хвилина: треба було доконче зважити, до кого пристати. Обставини для Мазепи склалися надзвичайно несприятливі. Однак він, а надто старшина прагнули скористатись з нагоди, при якій можна було визволити Україну.

Перехід до шведів 1708 р. Старшина вимагала від Мазепи, щоб він швидко порозумівся з шведами. Мазепа після спільної ради з старшиною запросив Карла XII перейти Десну, щоб зійтись з козацьким військом. Козацьке військо Мазепа скликав до Батурина й в 20-х днях жовтня поїхав з старшиною на умову до Карла XII.

Умова з шведами. Мазепа з Карлом XII умовились на тім, що Україна обох боків Дніпра з військом Запорозьким і народом українським має бути вічними часами вільна від всякого чужого володіння. Швеція чи інші спільні держави «ані для визволення, ані для опіки, ані для інших цілей не мають претендувати на владу над Україною й військом Запорозьким чи на зверхність або яку-будь підвладність, ані не мають брати яких-небудь доходів чи податків. Не мають забирати собі або займати своїми залогами чи кріпості українські, які були б зброєю чи трататами здобуті від Москви. Мають Україну содержувати в цілості й іншим не дозволяти її неволити яким-небудь чином. Мають свято заховувати волю її неволити яким-небудь чином. Мають свято заховувати цілість границь, непорушність вільностей, законів, прав і привілеїв, щоб Україна вічними часами свобідно уживала своїх прав і вільностей без усякого ущербку».

Своє діло Мазепа робив потай. Козацьке військо, з яким він поїхав до короля на умову, довідалося про його заміри тільки в дорозі.

Розповісти й списати: На кого спирався Мазепа? — З ким завів переговори Мазепа? — Як поведився з Москвою? — Чим допоміг Москві? — Хто виказав Мазепу? — Як поведився з Мазепу? — Чим скінчився той виказ? — Коли настала для Мазепи страшна хвилина? — Як склалися обставини для Мазепи? — Чому Мазепа виступив проти Москви в такий неслухний час? — Як уживався Мазепа з Карлом XII (вільність, податки, залоги, цілість)? — Як проводив своє діло Мазепа?

МАЗЕПИН ВІРШ

Всі покою щиро прагнуть,
а не в еден гуж тягнуть;
той направо, той наліво,
а всі браття: то-то диво!
Не маш любві, не маш

згоди; —
от Жовтої взявши Води
през незгоду всі пропали,
самі себе звозвали!

Ей, братище, пора знати,
що не всім нам панувати,
не всім дано всеє знати
і річами керувати!
На корабель поглядимо:
много людей полічимо,
однак стирник сам керуєт,
весь корабель управуєт.
Пчулка бідна метку маєт

Утікання під турка. Січ зруйнували. Недобитки запорозькі, що вирятувались з тієї біди, втекли на турецькі землі до Олешок, недалеко гирла Дніпрового. Тут вони збудували нову Січ, яка й простояла там дев'ятнадцять літ.

Полтавська перемога 1709 р. Після зруйнування Січі московське військо вдарило на шведів і розбило їх під Полтавою. Шведи з Мазепиними козаками мусили тікати. Москалі погнались слідом за ними. Шведи відійшли до Дніпра. На Дніпрі човнів для перевозу не вистачало. Поки шведсько-козацьке військо сяк-так перевозилось, наскочили москалі. Карл з Мазепою та жменькою козаків і шведських солдатів перехопились на той берег, а решта війська мусила піддатись москалям.

Втікачі з Мазепою. Українська старшина здебільша зараз-таки після полтавського бойовища перейшла на бік Петра I. За Мазепою мало хто подався. За ним пішли тільки найщиріші оборонці державної волі України: генеральний писар Пилип Орлик, небіж Мазепи Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, військовий обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний осаул Григорій Герцик, запорозький кошовий Кость Гордієнко та ще дехто. Всі вони з Мазепою та Карлом XII утекли в Туреччину в Бендери.

Смерть Мазепи 1709 р. Там Мазепа зломлений, змучений тривогою заслаб і 22-го серпня 1709 року помер. Поховали його в Галаці на Дунаї, в монастирі. Козаки обрали гетьманом Орлика.

Розповісти й списати: Коли довідався Петро I про зраду Мазепи? — Як зруйнував він Батурин? — Які маніфести розіслав Петро I? — Які листи розіслав Мазепа? — Куди хилився народ із старшиною? — Де було козацьке військо? — Чи могло воно ставити опір Москві? — На чий бік одразу схилилась перемога? — Які карі оповістив Петро I на Мазепу? — Кого обрано було на гетьмана замість Мазепи? — Як Петро I заспокоїв старшину? — На що сподівався Мазепа? — До чого призвела зимівля шведів? — Хто виступив на поміч Мазепі? — Як москалі зруйнували Січ? — Куди втекли запорозькі недобитки? — Чи довго там простояли? — Де розбили москалі шведів? — Куди тікали шведи з Мазепою? — Що трапилось на перевозі? — Хто втік з Мазепою? — Коли й де помер Мазепа? — Кого обрали на його місце гетьманом? — Скільки стало на Україні гетьманів? — Котрий правував Україною?

УТІКАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ З МАЗЕПОЮ

Наробили колись шведи великої слави —
утікали з Мазепою в Бендери з Полтави;
А з ними й Гордієнко, кошовий із Січі,
веде своїх недобитків та плаче ведучи, —
Того плаче, що поради

не подала мати,
як пшениченьку пожати —
Полтаву достати?
Ой пожали б, як би були
одноставне стали,
та з хвастовським полковником.
гетьмана еднали;
не стреміли б списи в стрісі

у Петра у свата,
не втікали б із Хортиці
славні небожата;
не спиняв би їх прилуцький
полковник поганій*,
не плакала б Матір Божа
в Криму за Україну.
Як мандрували день і ніч,
як покидали запорожці
Великий луг і Матір Січ,
взяли з собою Матір Божу,
а більш нічого не взяли,
і в Крим до хана понесли
на нове горе — Запорожжя...
...Кобзарі нам розказали,
Що ж діялось по Шведчині. —
то й ляхи б злякались,
оніміли б з переляку
п'яні неборакі!
Отак її воеводи.

Петрові собаки
рвали, гризли.
...І здалека
запорожці чули,
як дзвонили у Глухові**,
а гармати ревули,
як погнали на болото
столицю робити,
як плакали по батькові
голодні діти,
а як потім на Орелі
лінію копали,
і як у тій Фінляндії
в снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
з далекого Криму,
що конає гетьманщина,
неповинно гине...

Т. Шевченко

БОРОТЬБА З ПЕТРОМ І ПІСЛЯ МАЗЕПИ

Змагання шведів та козаків з Московією. Карл XII не хотів миритись з Московією. Він подав козакам слово, що буде битись з нею, доки не визволить України. Українська старшина так само не губила надії на перемогу. Карл XII вкупі з козацькою старшиною став намовляти татар та турків до війни з Московією. Вони згодилися. Року 1711 турки вислали своє військо проти Петра I.

Орлик з козаками, татарами та допоміжними полками польських панів з шведської партії рушив на Україну, забрав Умань, Богуслав і Корсунь. Однак під Білою Церквою спинився: багато війська було вибито, а татари взяли за грабування. Орлик мусив повернути назад.

Петро I на Пруті 1711 р. Петро I подався за ним і загнався аж на Прут. Там Петра I обступили турки й стиснули кільцем.

Петро I пустив у діло гроші. Петрова жінка підкупила турецького візира. Турецький візир випустив Петра I на волю на легких і дуже невиразних умовах.

На підставі тих умов Орлик вимагав, щоб Москва покинула обидва боки України. Московці ж доводили, що ті умови ні до чого їх не зобов'язують. З того почалася нова суперечка. Турки стали на бік Орлика. Мала початись знову війна. Тоді московці

* Полковник Іван Ніс зрадив Мазепу й піддав москалям Батурин — столицю козацьку.

** Дзвонили у Глухові, тобто; обирали нового гетьмана.

вдруге сипнули грішми поміж турками, й турецькі паші з'ясували умову так, ніби Москва повинна покинути тільки Правобережжя, крім Києва та Запоріжжя, а Лівобережжя зостанеться за нею.

Претенденти на Україну. В той час поляки стали допомина- тись, що правобережна Україна на основі попередніх трактатів повинна перейти до них.

Таким чином, на Правобережжя з'явилося три претенденти: Орлик, Москва й Польща.

Орлик наприкінці 1712 року пробував вкупі з запорожцями захопити Правобережжя в свої руки, та не вистачило сили.

Року 1713 Москва замирилася з турками. Король шведський мав виїхати з Турції, але помер там до виїзду. Орлик з кількома товаришами перебрався у Швецію. Довго там він не раз ще про- бував знайти собі спільників проти Москви, та нічого вже з його заходів не виходило.

Року 1714 Петро I, перегнавши з Правобережжя народ на Лі- вобережжя, віддав Правобережжя Польщі в подяку за її поміч у шведській війні. Таким чином, Україна знов поділилася: під Москвою знов зосталося тільки Лівобережжя з Києвом, а решта України відійшла до Польщі. На Правобережжі знов розсілося польське панство.

Розповісти й списати: Що робив Карл XII в Бендерах? — Коли турки вирушили проти Петра I? — Куди перебрався Орлик? — Чому повернувся назад? — Куди загнався Петро I? — Що там трапилось з ним? — Як він вирятувався? На яких умовах? — Як змагалися козаки з московцями? — Як турки з'ясували свої умови з Петром I? — Хто змагався за Право- бережжя? — Коли Москва замирилась з турками? — Куди перебрався Орлик? — Кому й коли Петро I віддав Правобережжя?

МОСКОВСЬКІ УТИСКИ НА УКРАЇНІ

Російська імперія. Римляни називали свого головного начальни- ка над військом імператором, цебто можновладцем.

Згодом імператором величали всякого державця, який услав- лювався перемогами над ворогами. Московці звеличали імпера- тором Петра I за перемогу над шведами, а московське царство з того часу стали звати імперією. Доти московське царство й а себе дома, й у нас, і поза границею називалося й по книгах писа- лося Московією або Московщиною. А ставши імперією, воно, з на- жазу Петра, стало величатися Росією, державою російською.

Московські страхи перед українськими вільностями. Україна в свій час пристала до Москви як рівний до рівного. Керувати Ук- раїною повинен був обраний народом гетьман із старшиною. Те все не подобалось московському урядові. Він боявся, що москов- ська людність, придивившись до вільного життя на Україні, й собі захоче такого: переробить старий московський лад на новий.

Москва всіма способами вкорочувала права України, касувала гетьманську владу. Кожного разу, як змінювався гетьман, Москва неволила нового гетьмана поступитися чим-небудь з своїх прав. Кожен раз при тім говорилося й писалося, що стверджуються «статті Богдана Хмельницького», а справді до тих статей дода- валися такі нові додатки, які поволі нищили волю України.

а) Московські залоги. Москва понаставляла по українських містах військові залоги та своїх воевод. Тим вона в'язала гетьман- ську владу: де було московське військо, там гетьман уже не міг нічого вдіяти без дозволу тамтешнього московського воеводи. Московський уряд пильно стежив за всім, що робив гетьман.

Після Мазепиного повстання московські правителі заявили, що «Мазепина зрада» лягла тінню на всіх українців, ославила їх як зрадників, — тому, мовляли, Москва мусить завести на Україні нові порядки, щоб не допустити до другої зради. Доки ще не видко було на чий бік привернеться Україна, на шведський чи москов- ський, доти Петро I урочисто запевняв людей своїми універсала- ми, що він поверне Україні всі вільності. В ті часи обрано було й нового гетьмана, Скоропадського.

б) Резиденти. Коли ж з'ясувалось, що Мазепа програв справу, Петро I сміливіше взявся за скасування гетьманської влади. Він призначив московського боярина Ізмайлова «бути при гетьмані для порядкування вкупі з ним всякими справами зо спільною ра- дою». З нагоди останнього повстання на Україні й запорозького бунту цар доручив Ізмайлову не тільки пильнувати всяких спраз вкупі з гетьманом, а й наглядати за ним та старшиною, щоб вони без його відому чого не вдіяли. Через рік до Ізмайлова цар при- ставив ще одного резидента-доглядача.

в) Перенесення столиці. Гетьманську столицю перенесли з Бату- рина під саму московську границю, у Глухів. Там поставили два полки московської залоги, щоб резиденти мали силу завжди всу- арештувати гетьмана й старшину, якби ті наважились піти всу- переч Москві. Оті всі заходи московські без дозволу царських ре- зидентів, а резиденти порядкували на Україні як хотіли.

Обтяжування козацтва роботою. Царський уряд обтяжував Україну постійно московського війська, яке страшенно обдирало людність, а козаків ганяв в далекі сторони копати канали, буду- вати фортеці в околицях Петербурга, Астрахані, на Кавказі й т. ін.; «на лінію», як тоді говорили. Там козаки від незвичного кліма- ту, тяжкої роботи й голоднечі гинули цілими тисячами. Заплати за роботу не було ніякої. Бідкування оте оплакано й в народних піснях:

У Глухові, у городі, во всі дзвони дзвонять,—
та вже наших козаченьків на лінію гонять.

У Глухові у городі стрільнули з гармати —
не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові огні горять, у Полтаві димно.
На могили гетьман стоїть — геть там його видно.
«Допевняйся, пан-гетьмане, допевняйся плати,
як не будеш допевнитись, будем утікати».
— «Ой, ідіте же, панове, до Петра до свята,
ой, там буде вам, панове, велика заплата —
по заступу у рученьки та ще і лопата!»
Сидить козак на могилі, сорочку латає —
ой, кинувся до череска — копійки немає.
Іхав козак на лінію та й вельми обдурвся*,
іде козак із лінії — як лихо зігнувся!»

Полковник Черняк, що був при роботах на Ладозькім каналі в 1722 році, так описував цю козацьку біду в повідомленні своїм російському сенатові: «При Ладозі у каналній роботі многе число козаків хорих і померших знаходиться, й щораз то більше умножаються тяжкі хороби; — найбільше вкорінилася гарячка й опух ніг, — і мруть з того; одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повелінням господина бригадира Леонтієва без жодного бачення немилостиво б'ють при роботі палицями і, хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть в дні недільні й свята одправляють, — без спочинку до неї приганяють. Боюся я отже, щоб козаків тут не погубити, як торік, — що їх хіба третя частина в минулім році додому вернулася; тому попереджаю сенат цим покірливим моїм писанням і рабсько прошу: благоволить не допустити мою команду вигинути до решти при каналній роботі й щоб не була переведена на інші місця для зачнення іншої роботи, — сам Бог видить, нема ким її робити, бо всі козаки в силі своїй дуже ослабли й ледве живі, — але щоб пустили їх додому принаймні в перших днях септемврія, не заводячи в глибоку осінь, до розкису й плюскості».

В народних піснях теж zostалися ще спомини про ці каналні роботи:

Ой, дали хлопцям широкі лопати —
та послали хлопця молодого та канави копати
Ой, летів ворон да із чужих сторон
та, летаючи, кричаче:
ой, сидить хлопець та над канавою
та жалісінько плаче.
Ой, летів ворон да із чужих сторон
та, летаючи вгору, крикнув:
«ще ж бо я хлопець, хлопець молоденький,
ой, тутечки не привикнув!
Ой, продай же, тату, та вороні коні,
та викупи мене, хлопця молодого,
із темної неволі!»

* Мав черес повен грошей.

Орлик, пригадуючи згодом запорожцям оту біду, з'ясовував їм, що то Москва навмисне хотіла вигубити козацьке військо й тому «по кількадесят тисяч козаків наказами своїми спровадивши, одних тяжкими й незвичайними роботами помордували, других голодом поморили, а інших гнилим борошном струхлим, з ящурками та вапном помішаним, потруїли».

Призначення московців у козацьку старшину. Отаке лихо напосілось на Україну. Ніхто не наслідювався підвести голос проти волі лютого царя. Петро I втручався навіть у дрібні українські справи: він з своєї волі призначав полковників та іншу старшину, не питаючись гетьмана, а часами й зовсім навпроти його волі. Всякі пронози давали генералам-прибічникам Петровим хабарі й здобували собі на Україні уряди без відома гетьмана.

Петро I наказав гетьманові Скоропадському видати його дочку заміж за московського боярина. Той віддав за Толстого. Цар, нібито зважаючи на заслуги Скоропадського, віддав його зятезі Толстому на урядування найбільше українське полковництво — Стародубське. Таким побитом Петро I, всупереч Богдановим стартам, призначив на український уряд московця. То була перша спроба. Після того далі Москва сміливо почала роздавати московцям українські полковництва. До смерті царя на Україні мало що й лишилось полковників українців.

Забирання учених з України. Дбаючи про московську науку, Петро I позабирав з України всіх видатніших учених і перевів їх у Петербург. Він пообсаджував трохи чи не всі вищі духовні посади вихованцями Київської академії, бо московців тоді, здатних до того, справді й не було. Українські учені стали наvertати московську мову на український зразок. Петро того злякався й 1721 р. видав наказ, щоб усі говорили й читали тільки московською мовою, навіть на Україні.

Обмеження української мови. Тим самим наказом він заборонив друкувати на Україні всякі книги, окрім церковних, та й то тільки із старих видань, де більше було слов'янщини. Крім того, Петро I звелів старі книги, перед тим як передруковувати, виправляти на московський зразок, щоб в них не було ніякого сліду української мови, «даби нікакой розні і особаго нарєнія не било». Особливий цензор наглядав, щоб ні одна книга не друкувалася без виправлення.

Так нищили українську грамоту та українську мову в письменстві.

Розповідати й списати: Кого римляни називали імператором? — Кого згодом стали величати імператорами? — Через що московці звеличали Петра I в імператори? — Як стали величати московську державу? — Як звалася тоді Московщина по інших краях? — Як пристала Україна до Москви? — Хто мав порядкувати Україною? — Через що московський уряд боявся українських порядків? — Що зробила Москва, щоб вкоротити

гетьманську владу (залоги, резиденти, перенесення столиці)? — Хто був першим резидентом? — Що йому було доручено? — Як мордували козацтво? — Куди й на які роботи їх посилали? — Як там утримували, годували й одягали? — Що писав про те бідування Черняк (хвороби, катування, безперестанку роботи, перегони з однієї роботи на другу)? — Чим Орлик пояснює московське знущання над козаками? — Хто став з власної волі призначати козакам старшину? — Кого цар призначав? — Хто й де був першим українським старшиною з московців? — Як Петро I збільшував учених на Москві? — Що робили там зразу українці? — Коли й який наказ видав Петро I проти української мови та грамоти? — Хто й як доглядав, щоб не було українських книжок?

«МАЛОРОССИЙСКАЯ КОЛЛЕГИЯ»

(1722 р.)

Нездатність Скоропадського. Скоропадський був нікчемним гетьманом: старий, плохий і недотепний. Порядкувати зовсім не вмів. Між людьми навіть така приказка склалась: «Настя (гетьманіха) носить булаву, а Іван — плахту». З того користувались гетьманські родичі та старшина. Вони кривдили просте козацтво й поспільство. Одбирали в них займанщини, здирали великі податки й т. ін. Гетьманський зять, настановлений на генерального суддю, припустив у суді великий безлад, кривди й хабарництво. Люди ремствували на гетьмана.

Колегія. Того тільки й треба було цареві. Він визнав, що гетьманська влада нібито нездатна до порядкування на Україні й призначив до гетьмана «Малоросійську Коллегію» з шістьох офіцерів. Колегія та мала навести лад на Україні, стежити за всім, що робиться в судах і розбирати всякі скарги на українські суди й уряди. Вона мала доглядати, щоб старшина не кривдила козаків і посполитого люду, наглядати за справами в гетьманській канцелярії та за збиранням податків. Про всі непорядки на Україні колегія повинна була повідомляти сенат.

Цар настановив колегію буцімто для того, щоб захистити просте козацтво й народ від гетьманського та старшинського свавільства. Проте ні одного українця, навіть з «простих» козаків, туди не призначив. Ясно, що він хотів тільки прибрати в московські руки найвищу владу на Україні. Головою колегії цар призначив генерала Вельямина. Все те так стурбувало Скоропадського, що він захворів і помер 1722 року.

Розповісти й списати: Як гетьманував Скоропадський? — Яка приказка про нього склалась? — Як з того користувались гетьманові родичі? — Як з того користувався цар? — Кого призначив до гетьмана? — Що мала робить колегія? — Чим виправдувався цар, призначаючи колегію? — З кого склалася колегія? Хто був її головою? — Для чого цар справді призначив колегію?

ПЕРШЕ СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНСТВА

(1722 р.)

Наказний гетьман. Цар Петро I скористувався зі смерті Скоропадського для того, щоб зовсім скасувати гетьманство. Одверто зробіть це він побоювався й взявся до того потаємці. Виборів гетьмана наказав не робити, а звелів полковникові Полуботкові вкупі з генеральною старшиною заступити місце гетьмана й по всіх справах радитись з Вельяминовим.

Переведення України під сенат. До того часу Україна рахувалася як спільниця Москви, сусідня їй держава. Москва зносилася з Україною через свою колегію закордонних справ. Цар Петро I видав наказ, щоб усі українські справи перенести до сенату, тобто піддав Україну під руку сенату, як звичайну російську провінцію, а не сусідню державу.

Одволікання виборів гетьмана. Старшина вдалася до царя, щоб призначити вибори гетьмана. Цар одповів, щоб йому тим ділом не докучали. «І без гетьмана, мовляв, визначений Україні уряд дає добрий лад». Крім того, казав цар, треба ще часу, щоб вишукати на гетьманство надто вірного й певного чоловіка, «бо від часів першого гетьмана Богдана Хмельницького аж до Скоропадського всі гетьмани виявили себе зрадниками». Цар одклав вибори гетьмана на невідомий час. Гадав, що й на завше. Одкладання виборів він виправдував тим, що робить це на користь українському народові.

Панування Вельямина. На Україні запанував голова «Малоросійської Коллегії». Він що хотів, те й робив. Поводився зо всіма як найстарший на Україні. Він порядкував усім, давав накази старшині й на самого Полуботка, гетьмана наказного, кричав як на свого підвладного: «Що твоя служба проти моєї, — кричав він. — Знаєш, що я бригадир і презес (колегії), а ти проти мене ніщо!» Вельямин нахвалявся, що зігне старшину так, щоб аж тріснула. На пригадування про старі українські права він кричав: «Уж ваші давнини велено переміняти, а поступать с вами по-новому. Я вам указ!».

Кривди козацтву й народові. Колегія позаводила небувалі податки й побори. Вона розпоряджалася тими грішми й поборами самовільно.

Полковники з московців, покладаючись на те, що уряд московський їх оборонить, припускали нечуване свавільство, кривдили козацтво й народ.

Розповісти й списати: Як скористувався Петро I зі смертю Скоропадського? — Кого призначив наказним гетьманом? — З ким наказний мусив радитись? — Хто такий Вельямин? — Як до того часу Москва зносилася з Україною й через що? — Під чью руку віддав Петро I Україну й для

чого? — Хто допоминався виборів гетьмана? — Що відповів цар? — Як обізвав цар усіх гетьманів? — На коли цар одклав вибори гетьмана? — Хто запанував на Україні? — Як він знущався над Полуботком та старшиною? — Що позаводила колегія? — Як поводитись полковники з московців?

ПАВЛО ПОЛУБОТЬКО

(1722—1724)

Порядкування Полуботка. Наказний гетьман Павло Полуботко щиро любив Україну. Він був чоловік завзятий. Побачивши, що Москва ламає українські права, чіпляючись до всякої нагоди, Полуботко заповзявся завести на Україні лад, щоб Москва не мала до чого присікатись. Він розписав універсали, якими під страхом тяжкої кари заборонив старшини вживати козаків на свою службу, кривдити народ і т. ін. Полуботко звелів, щоб по судах не було хабарництва, щоб судді не кривдили людей; щоб по сільських, сотенних та полкових судах судив не сам суддя або отаман, а вкупі з засідателями; встановив лад оскарження постанов нижчого суду й завів кращий лад в найвищому військовому суді. Полуботко противився незаконним постановам колегії. Він скаржився Москві на той нелад, який робили на Україні московські урядовці, посилався на статті Богдана Хмельницького й допоминався обрання нового гетьмана по звичаю й закону українському.

Вельяминова скарга. Все те не подобалось московцям. Їм хотілось, щоб на Україні й далі було безладдя, щоб було до чого чіплятись і заводити свій лад. Вельяминов поскаржився цареві, буцімто Полуботко намовляє народ проти Москви. Цар викликав Полуботка й старшину до Петербурга, а військо козацьке звелів вирядити на полудневий кордон. Стерегти, мовляв, Україну від татар, а справді, щоб не обстоювало Полуботка.

Змагання за права. В Петербурзі Полуботко подав цареві прохання, щоб повернув Україні старі права, щоб московці в українські справи не втручались, щоб московців старшин на Україні не було й т. ін.

Вельяминов тим часом підмовив Стародубський полк просити царя, щоб прислав їм полковника з московців. Цар, буцімто шукаючи правди, послав на Україну Рум'янцева розпитатись, чого саме хоче народ: чи старих прав, за які допоминається Полуботко, чи нових, за які просять стародубці. Полуботко знав, що погрозами й неправдою можна назбирати досить голосів за нові московські порядки. Через те він послав на Україну своїх людей розтлумачити народові справу, аби він не дався ошукати себе.

Козацьке військо з полудневого кордону прислало цареві скаргу на московських урядовців за всякі кривди: незаконні побори,

здирства, тяжкі постої московського війська й т. ін. Козаки просили дозволу обрати гетьмана стародавнім козацьким звичаєм.

Кара на Полуботка й старшину. Цар страшенно розгнівався, що справа пішла не так, як він хотів. Він звелів закинути у в'язницю Полуботка й усю козацьку старшину, як ту, що була в Петербурзі, так і ту, що стояла з козаками на кордоні. Незважаючи на те, Полуботко сміливо докоряв Петрові за касування українських прав, «додовив, що поневолення України не робить йому ніякої честі, бо далеко більше слави правити свобідним і вдячним народом, ніж гнобити його силою». Полуботко пригадував цареві вірність і службу українців і докоряв, що за все те він платить гнівом та ненавистю.

Полуботкові дорікання цареві. «За те все — казав він — ми замість вдячності здобули тільки зневагу й поневір'яння, попали в останню неволю, платимо дань ганебну й незносну, змушені копати вали й канали, сушити болота непроходими, гноючи їх трупами наших покійників, що цілими тисячами гинули від втоми, голоду й нездорового повітря, й всі ті біди й кривди наші тепер ще збільшились під теперішніми порядками: начальствують над нами урядовці московські, не знають краю й звичаїв наших і, майже неписьменні — знають тільки, що їм все над нами чинити можна».

Петро I розгнівався на ті слова, крикнув, що скарає за те Полуботка на смерть і звелів кинути його у в'язницю. У в'язниці Полуботко занедужав. Цар прийшов його відвідати, просив пробачення й радив лікуватись, щоб не померти. Полуботко відповів: «За невинне страждання мое й моїх земляків будемо судитися у спільного й нелицемірного судії, Бога нашого. Скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом».

Пам'ять про Полуботка. Так у в'язниці Полуботко й помер (1724 р.). Його смерть зробила на Україні велике враження, надто серед освіченого громадянства. Полуботка славили як героя-мученика за Україну. По хатах переховували портрети Полуботка з словами тієї промови, з якою Полуботко звернувся до царя Петра, а саме: «Вступаючись за отчизну, я не боюсь ні кайданів, ні тюрми й для мене лучче найгіршою смертю умерти, ніж дивитись на повшехну гибель моїх земляків».

Розповісти й списати: Якої вдачі був Полуботко? — Що він зробив, щоб Москві не було до чого вчепитись? — Чому противився Полуботко? — На кого скаржився? — Хто поскаржився на нього? — Що зробив цар? — Як Вельяминов намовив Стародубський полк? — Що зробив Полуботко? — Яке прохання прислало козацтво з полудневого кордону? — Як за те цар скарав Полуботка й усю старшину? — Як Полуботко дорікав цареві? — Як цар за те скарав Полуботка? — Що трапилось Полуботкові у в'язниці? Яка пам'ять осталася про Полуботка серед народу? — Що написано на портреті Полуботка, який переховували по хатах освічені українці?

ПОЛУБОТЬКО

Із города із Глухова
полки виступали
з заступами на лінію,
а мене послали
у столицю з козаками
наказним гетьманом.
О, Бже мій милосердний!
О, царю поганий!
Царю проклятий, неситий,
гаспиде лукавий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав

благородними кістками!
Поставив столицю
на їх трупах катованих
і в темній темниці
мене, вольного гетьмана,
голодом замучив
у кайданах!!! Царю, царю!
І Бог не розсудить
нас з тобою: кайданами
скований зо мною
на вік-віки.

Т. Шевченко

БЕЗГЕТЬМАННЯ

Самоправство. Після Полуботька Петрові І легше було хазяйнувати на Україні: визначніша старшина сиділа по тюрмах, а решта від страху приносила. Вона не насмілювалась і голосу зняти проти дужого Вельяминова. Всякі ж підлесники, пронози та перзвертні продавали волю України за московські милості. Україну сповнили московським військом, до козаків понапризначали за старшину московців, на народ наклали через колегію податки на утримання московського війська й т. ін.

Катерина І та її гадки. Страшенна руїна нависла над Україною. Люди не знали, звідки сподіватись порятунку. Аж тут помер цар Петро І (1725 р.). Його жінка, Катерина І, не почувала себе такою дужою та певною, як лютий Петро І. Заносилося на війну з турками. Треба було козацького війська. Вона й надумалась дещо попустити українцям. Гадала скасувати колегію, обрати гетьмана, повернути старі права, скинути новозаведені податки й т. ін. Проти того повстало московське боярство. Йому залюбки було хазяйнувати на Україні. От воно й доводило, що Петро І навмисне не дозволив обирати гетьмана, «даби Малюю Россію в руки прибрать». Скінчилось на тім, що випустили тільки з в'язниць заарештовану старшину й зменшили деякі податки».

Московські правителі за Петра ІІ. 1727 р. цариця Катерина І померла. На московський престол зійшов Петро ІІ, молодий онук Петра І. Він правувати зовсім не міг. Замість нього правили бояри — спершу Меншиков, а після нього Долгорукови. Меншиков ще за Петра І та Катерини І нахватав на Україні силу земель. З того приводу він не мирився з «малоросійською колегією», бо колегія докоряла йому за грабування земель та маєтків. Щоб знищити колегію, Меншиков встоював за повернення Україні старих прав.

Долгорукови походили з людей старожитнього побуту. Вони не любили ніяких новин, заведених Петром І. Тим-то й вони стояли за скасування тих «новшеств», які Петро І позабудив і на Україні

Полегкості. Через те московські правителі за Петра ІІ повернули Україні чимало з її стародавніх прав і скасували непотрібні новини: Україну з-під сенату перевели назад до колегії закордонних справ; «малоросійську колегію» скасували; заведені нею податки й повинності скасували; козацьку старшину, яку до того часу тримали в Петербурзі, пустили на Україну; за безладдя, заподіяне на Україні, притягли до суду Вельяминова, а влітку 1727 року вислали на Україну таємного радника Наумова, щоб перевів вибори гетьмана й став поруч нього резидентом.

Розповісти й списати: Як хазяйнувалося Петрові І на Україні після смерті Полуботька? — Які кривди заподіяно українському народові (пронози, московське військо, московська старшина)? — Коли помер Петро І? — Хто сів на його місце? — Що гадала Катерина І про Україну й через що? — Хто їй суперечив, як і через що? — На чому скінчилось? — Коли померла Катерина І? — Хто після неї правив Московщиною? — Через що Меншиков був проти колегії? — Через що Долгорукови встоювали за поверненням Україні старих прав? — Що повернув московський уряд Україні за Петра ІІ? — Кого послано до виборів гетьмана?

ДАНИЛО АПОСТОЛ

(1727—1734)

Обрання гетьмана. І жовтня 1727 р. в м. Глухові скликав раду обирати гетьмана. До церкви на майдан зійшлося козацтво й народ. Приїхав туди й московський посланець Наумов. За ним принесли гетьманські клейноди. Наумов вчитав царську грамоту про обрання гетьмана. Старшина наперед з ним погодилася обрати Данила Апостола. Він був до вподоби Москві й Україні. Наумов для годиться тричі спитав, кого хочуть обрати на гетьмана. Народ в один голос одповів: Данила Апостола. Наумов оповістив Апостола гетьманом. Апостол, як те личить, одмовлявся, а врешті згодився й запрягнув на вірність цареві.

Зміни в порядках. При виборах Апостола, наперекір старому звичаю, не було вже мови ні про які «статті», царським іменем не ствердили старих українських прав, а до гетьмана приставили Наумова за резидента, щоб доглядав за порядком у судах. Військового суд мусив складатись з трьох московських і трьох українських офіцерів. Для відання військовим скарбом призначили двох підскарбіїв: одного українця, а другого — москвича. У військових справах гетьмана віддали під руку фельдмаршала російського війська. Гетьманового сина забрали в Москву в запоруку гетьманської вірності. Проте українці раді були, що мали вже гетьмана, позбулися вельяминівщини та вернулись до своєї, хоч і втятої, автономії.

Апостола вдача. Апостол був з старих козаків, літ на сімдесят. Він зріс ще за тих часів, коли українська сила була міцна.

ї люди вміли боротись за козацьку волю. Апостол був одним із кращих товаришів Мазепи, коли той умовлявся з шведами. За Мазепою він не пішов, побачивши, що зі спілки з шведами нічого не вийде. Москва через те мала на Апостола добре око, хоча він ніколи не ставився вороже до українських справ. Апостол повсякчасно додержувався українства. Він належав до тієї невеликої купки старшини, яка не покаляла своїх рук кривдженням народу.

Апостолове гетьманування. Ставши гетьманом, Апостол поволив ї обережно, але непохитно простував до того, щоб зміцнити гетьманську владу на Україні ї звести нанівець московські впливи. Він, як і Полуботок, доглядав за порядками в судах і урядах, обороняв народ від кривди старшинської, викориняв свавільство ї хабарництво. Робив це все для того, щоб не дати приводу московському урядові втручатись в українські справи. Апостол виявляв московському урядові свою вірність, але не попускав йому самоправно поводитись на Україні. Він уперто повертав Україні старі права, ствержені статтями Богдановими.

«Рішительні пункти» 1728 р. 1728 р. в Москві коронувався молодий цар Петро II. Апостол з старшиною побував там і добився того, що уряд видав «рішительні пункти». По тих пунктах Москва визнала,

- 1) щоб гетьмана на Україні обирали вільними голосами, але з дозволу царя;
- 2) щоб полкову ї генеральну старшину обирала полкова старшина ї значне козацтво, а стверджував гетьман;
- 3) щоб кандидатів на полковників та генеральну старшину стверджував цар;
- 4) щоб сотників обирало козацтво, а стверджував гетьман ї т. ін.

По тих пунктах переобрали всю старшину. Тоді ж таки обрали ї особливу комісію з українських правників. Тій комісії доручили 1) зібрати докупи всі українські закони ї права в одну збірку законів, 2) зревизувати права старшини на землю, 3) упорядкувати полкові канцелярії та всі суди так, щоб там судили не самі судці, а з товариством, колегіально.

Розповісти ї списати: Коли ї як обрано Апостола? — Які зміни заведено в порядках («статті», резидент, військовий суд, завідування скарбами, військова залежність)? — Як прийняли українці обрання гетьмана ї через що? — Якого походження був Апостол? — Через що Москва мала на нього добре око? — До чого простував Апостол? — Чого Апостол пильнував на гетьмануванні? — Як поведився з Москвою? — Яких пунктів добився? — Що сказано в «пунктах» про обрання гетьмана ї старшин? — Що зроблено по тих пунктах? — Для чого склали комісію з правників?

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ

(1734 р.)

Життя в Олешках. Запорожцям в Олешках жилося не зовсім гаразд. Вони гадали, як би повернутись назад на Україну. Гордієнко ї Орлик стримували їх. Коли ж Гордієнко помер, запорожці впросили російський уряд, щоб дозволив їм вернутись на Україну.

Перемовина з Москвою. В Росії тоді вже царювала небога Петра I Ганна Іванівна. Московський уряд зразу не зважився прийняти запорожців: боявся турків. По згоді з турками він визнав запорожців турецькими підданими ї не хотів ту згоду ламати. Москва пообіцяла запорожцям, що як почнеться війна з турками, то вона охоче прийме їх до себе.

Лубенська умова з Москвою. 1734 р. російський уряд намислився воювати з турками. Він послав в Олешки до запорожців царську грамоту, щоб вони вертались на Україну під московську руку. Запорожці прислали своїх посланців. В Лубнах вони склали з Москвою умову, щоб запорожцям жити на старих місцях, як ї до 1709 р., керуватись своєю виборною старшиною, підлягати безпосередньо головному начальникові російського війська на Україні, стерегти границі, вільно промишляти ї т. ін. Москва зобов'язалась платити запорожцям за службу 20 000 карб. на рік. На тім запорожці ї записягнули Москві.

Перехід на Базавлук 1734 р. 1734 р. запорожці покинули Олешки ї перейшли на р. Базавлук. Там вони заснували Січ на березі р. Підпільної при усті Базавлуку, всього на одну милю нижче старої Січі. Було їх тоді більше 7000 чоловік. По умові з Москвою запорожці вже не корилися гетьманам України, а просто — Москві.

Розповісти ї списати: Як жилося запорожцям у Олешках? — До кого вони звернулися з проханням? — Що відповіла Москва? — Коли ї яку умову склали запорожці з Москвою? — Коли ї куди перебрались? — Кому підлягали з того часу?

ДРУГЕ СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНСТВА

(1734 р.)

Слабкість ї смерть Апостола 1734 р. 1734 р. старий Апостол завслаб. Цариця не дозволила передати управління Україною старшині українській. Вона призначила для того свого резидента князя Шаховського ї приставила до нього раду, наполовину з московців, а наполовину з українців.

Нове правління. 1734 р. Апостол помер. Російський уряд скористувався з того, щоб знов скасувати гетьманство. Він видав наказ, що поки знайдеться «добрий, вірний ї до того здатний чоло-

вік», Україною правуватиме «по рішительних пунктах» особливий уряд з шістьох осіб (трьох українців і трьох московців). Україну знов завдано під сенат на правах звичайної провінції. Уряд потай сповістив Шаховського, що він не має на думці обирати гетьмана.

Наказ Шаховському. Разом з тим він наказав Шаховському, 1) щоб той наглядав за українськими членами уряду й арештував їх та заміняв іншими, як вони робитимуть що навпроти Москви; 2) щоб обирав московців на українські посади обережно, «даби» народ український на Москву не ремствував; 3) увесь нелад на Україні скидав на гетьманське правування, щоб народ до гетьманів охоту стратив; 4) нові московські порядки виставляв як оборону простого люду від кривди старшинської; 5) вживав заходів, щоб українська старшина з «закордонними жителями» (цебто правобережцями та поляками) не зносилась і одружувалась та ріднилась з московським боярством і чиновництвом і т. ін. Шаховський став порядкувати на Україні, як сам того хотів. В його руках опинилася вся доля українського народу.

Розповісти й списати: Що трапилось 1733 р. з Апостолом? — Кого призначила цариця правити Україною? — Коли помер Апостол? — Який наказ видала цариця? — З кого складався український уряд? — Що то за «рішительні пункти»? — Про що оповістив московський уряд Шаховського потай? — Який наказ йому дано (про українських членів уряду, призначення московців, гетьманування, московські порядки, громадські зносни)? — Хто порядкував на Україні?

УГОРСЬКА УКРАЇНА

Оселення українців. Здавна (XI — XII століття) за Карпатами осілися українські сім'ї. Вони жили там своїм окремим життям: випасали худобу по глухих карпатських закутках та нетрах і мало чим давали про себе знати. Згодом туди насунулись угри, німці та поляки. Між Галичиною й уграми почалась довга боротьба за той край. Нарешті угри відірвали Закарпаття для себе. Угри поділили його на комітати (округи). Українців найбільш скупчилось по комітатах Шариському, Землинському, Узькому, Березькому та Мармароському.

Угорське панування. Запанували там угри та німці. Вони задали українську людність в кріпацтво. Навіть духовенство сільське відбувало панщину: його відривали для панської роботи від олтаря й так само обходились з ним, як і з кріпаками. Через те український народ був темним. Як тільки хто з українців здобував яку освіту, вибивався в люди, — зараз кидав свій народ і приставав до угрів: вигідніше було.

Боротьба за віру. Єдиною ознакою української національності на Закарпатті була православна віра. Релігійним осередком були два монастирі: св. Миколая на Чорній горі в Мукачеві (Бере-

зька округа) та св. Михайла в Глушеві (Мармароська округа). Народ міцно тримався православ'я, як своєї національної віри. Він вороже зустрів заходи панства коло унії. В XVII столітті угорський пан Гомонай, в маєтках якого було до 70 православних парафій, закликав до себе уніатського владика з Перемишля, щоб той навертав кріпаків його на унію. Попи й ченці, зібрані з маєтків Гомоная, під утисками пана згодились на унію. Та протий народ обурився, збунтувався, взявся за вила та кії, розігнав зборище й покалічив (трохи не вбив) владика.

З того часу пани з унією сховались. Робили своє діло потай. Тільки 1649 р., коли уніатів назбиралося вже багато, вони формально оповістили унію.

Церковний розкол 1649 р. Православні не захотіли тому користь. Закарпатська церква розкололася надвоє: уніатську й православну. З того часу було там по два владики — православний та уніатський. Мукачівський монастир довго ще тримався православно. Року 1680 Угорщину прибрала до своїх рук Австрія. Вона ширила на Закарпатті унію всяким насильством, військовою силою та карами.

Розповісти й списати: Визначити на мапі угорську Україну? — Коли там осілися українці? — Як вони там жили? — Хто до них насунувся? — Хто змагався за Закарпаття? — Хто й як запанував на Закарпатті? — Що було національною ознакою українців? — Чому не мова? — Як українці противились унії? — Коли й як там запроваджено унію? — Як розколася церква? — Хто й з якого часу ширив унію всякими насильствами?

ПОЛЬСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

Спольщення. Обидві частини України після поділу 1667 року розійшлися різними шляхами. Правобережжя залишилося під польськими впливами, а Лівобережжя пішло за Московію. Змосполськими впливами, а Лівобережжя від Правобережжя української школи відіпхнуло Лівобережжя від Правобережжя. Лівобережці обмосковлювались, а правобережці польщились. Всі заходи правобережців вибороти собі від поляків воле так само не мали успіху, як і заходи лівобережців од політичного і громадського життя Польщі. На сеймиках рідше й слабше озивалися голоси за православну віру й український народ. Українська шляхта польщилась. Братства занепадали.

1676 р. сейм заборонив під страхом смертної кари виїздити православним на Московщину й зноситись з патріархом. Братствам наказано слухатись владик, а при суперечках отдавати справу на розсуд польського суду, а не патріарха.

Опанування унії (1700 р.). Львівський владика Йосип Шумлянський потай став за унію. Він намовив уряд роздавати православні владичтва тільки тим, хто згодиться на унію. Уряд охоче на те

Московська підмога августівцям. Росія стала на бік Августа. Вона вислала в Польщу проти конфедератів своє військо на поміч августівцям. Московський полковник опанував Умань і розіслав до поляків августівської партії листа, щоб вони приставали до нього й присилали йому військо воювати конфедератів. Народ те діло зрозумів по-своєму. Гадав, що московське військо прийшло виганяти з України всіх поляків та жидів, щоб визволить українців. З того скористувались гайдамаки. Вони стали громити суспіль усіх поляків, не розбираючи, де августівці, а де конфедерати.

Верланові заходи. Старшина надвірних козаків князя Любомирського, Верлан, одержавши такого листа, пустив поголоску, що цариця Ганна Іванівна прислала наказ, щоб всі люди повстали на ляхів та жидів і завели козацький лад. Тоді, мовляв, усе Правобережжя відійде від Польщі до Гетьманщини. Для того, мовляв, і московське та козацьке військо на Правобережжя наслано. Люди тим чуткам вірили й ставали проти панів. Вони писалися в козаки, заводили козацький лад, складали козацькі десятки й сотні.

Верлан оповістив себе полковником, призначив сотників та іншу старшину, зібрав велике військо й рушив по Брацлавщині. По дорозі він руйнував панські оселі, піднімав людей та наказував їм присягати на підданство московській цариці. Так перейшов він Поділля й Волинь.

Приборкання повстанців 1734 р. Року 1734 партія Августа розбила конфедератів. Лещинський утік за кордон. В Польщі настав спокій, і поляки попросили Москву приборкати верланівців, які й далі громили польське панство, не розбираючись в партіях. Московські начальники, яким уже не треба було помочі Верлана, стали вкупі з польськими панами гамувати українське повстання. Побачивши те, селяни й козаки згубили надію на Москву й стали піддаватись панам.

Недобитки. Багато повстанців не захотіло вертатись в неволю. Вони вкупі з своїми ватажками повтікали на Запоріжжя та за волоську границу. Звідтіля вони ще не раз приходили громити польських панів.

В роках 1735 та 1736 великого страху нагнали на поляків напади Гриви, Медведя, Харька та Гнатка Голого. Вони здобували міста, містечка й замки та чинили розправу над панамі та зрадниками українського люду, що служили панськими посіпаками.

Розповіді й списати: Через що й на які партії поділилося польське панство 1733 р.? — Кому допомагала Росія? — Що вона зробила? — Як зрозумів народ прихід московського війська? — Хто цим скористувався? — Хто такий був Верлан? — Які поголоски він розпускав? — Що зробив для гуртування повстанців? — Де пройшов походом? — Чия партія в Польщі перемогла? — Що робили повстанці? — До кого за підмогою звернулися поляки? — Як приборкали повстанців? — Куди втекли недобитки? — Що вони там робили?

ГАЙДАМАЧЧИНА

Гайдамакування. На протязі 1734—1760 рр. гайдамацтво на Україні не переводилось. Воно то збільшувалось, то зменшувалось. Розвелось чимало таких людей, які тільки з гайдамацтва й жили. Гайдамакування стало роботою, яку люди проводили з року в рік. Ні пани, ні коронне військо не мали сили покласти тій роботі край. Селянство охоче помагало гайдамакам і переховувало їх. Багато селян, раз приставши до гайдамаків, залишалися при них назавше.

Боротьба з панами. Головним ділом гайдамацтва була боротьба з панщиною. Та боротьба проводилась всякими способами. Не раз вона оберталась в звичайне грабіжництво й насильство над панами. Однак народ не вважав гайдамаків за звичайних грабіжників, бо здебільшого вони боролись не заради особистої користі, а за народні права.

Оборона віри. Крім боротьби з панщиною, гайдамаки увесь час обстоювали за віру православну. Гайдамацькі ватажки боролись проти унії, обороняли православних священиків та проганяли уніатських, наставлених панами.

Православне духовенство та монастирі, як в польській, так і в московській Україні, вважали спасенним ділом помагати гайдамакам, як оборонцям «благочестивої віри».

Сава Чалий. Гайдамацькі ватажки не раз перекидалились й на службу до панів. Гайдамаки їх за те тяжко карали. В 1740-х роках у князя Любомирського служив сотником надвірних козаків Сава Чалий, міщанин з Комаргорода. Коли почалося Верланове повстання, Чалий пристав до нього й гайдамакував. Коли ж московське військо розбило гайдамаків, Чалий вкупі з іншими ватажками утік від повстанців. Він вернувся до Любомирського, покаявся перед ним і став знов до нього на службу. З того часу Чалий люто розправлявся з гайдамаками. Пан зробив його за те полковником і послав скрізь на втихомирненя гайдамаків. Ім'я Чалого стало страховиськом для гайдамаків. Гайдамаки зважились скарати його за зраду. 1741 р. гайдамацький ватажок Гнатко Голий з своєю ватагою, на саме Різдво, напав на Чалого в його маєтку, вбив його й забрав дещо з майна.

Розквіт і занепад гайдамацтва. Особливої сили гайдамацтво набрало коло 1750 року. Тоді воно опанувало Брацлавщину, Поділля та Київщину й прибрало до своїх рук великі міста: Умань, Вінницю, Летичів, Радомишль.

Гайдамацьке панування тяглося не довго. Воно не було згуртоване в одну силу; кожна ватага робила на власну руч: не було одного осередка, не було одного певного ватажка. Все це призвело до того, що після 1750 р. гайдамацтво швидко стало вщухати. Як само собою виникло, так само собою й зникло. Гайдамацькі

ватажки не мали широких замірів. Скаравши ближчих, особисто їм відомих панів, пограбувавши їх маєтки, вони тим цілком задовольнялись і заспокоювались. Гайдамацтво потроху розпоршувалося. Селянство, побачивши, що гайдамаки нічого не спромоглися зробити для того, щоб скасувати панщину по всій Україні, охолодило до них, втратило надію на їх поміч. Гайдамацькі ватаги, хоч подекуди й гуртувались, але великого успіху серед народу вже не мали.

Розповіді й списати: В які роки не переводилось гайдамацтво? — Хто його підтримував? — Яке було головне діло гайдамаків? — На що вони не раз переходили? — Як допомагали вірі? Як шанував народ гайдамаків і за що? — Як карало гайдамацтво зрадників своїх? — Хто найбільше зраджував їх? — Що зробив Чалий? — Як його скарала й коли? — В які роки гайдамацтво набрало найбільшої сили й опанувало багато міст? — Чи довго панувало? — Через що воно розпоршилось?

ДРУГЕ БЕЗГЕТЬМАННЯ

(1734—1750)

Московські утиски. Царський уряд наказав своїм слугам нищити українську волю «секретно», «під рукою» та «іскусним образом». Проте московські правителі не церемонились.

а) На духовенство й старшину. Київського митрополита Ванатовича скинули з посади тільки за те, що не відправив молебня в царський день. Найвищу старшину трусили, забирали папери й листування без всякої підстави — по виказу. 1737 р. тодішній московський резидент князь Барятинський заарештував увесь київський магістрат. Разом з тим Барятинський забрав і всі грамоти міста Києва, щоб магістрат не мав чим довести свої права. Замість воевод у Київ прислано воєнних губернаторів. Ті губернатори поряdkували українським військом, як хотіли.

б) На козацтво й народ. Козаків обтяжили військовою службою в турецьких, кримських та польських походах. Людей примушували ходити з підводами, давати харчі на військо задурно або ніби за плату, якої ніхто ніколи не бачив (на квиток). Волів забирали з України десятками тисяч; з того приводу й приказка склалась:

«москалики-соколики,
поїли ви наші волики,
а коли вернетесь здорові,—
поїсте й останні корови».

Отим забиранням волів, провіанту та підводами страшенно нищили народ.

«Слово и дело». Російський уряд розумів, що його самоправство не до серця припадає українцям. Через те він їм не вірив,

скрізь прислухався, вишукував зраду, змови й за кожну дрібницю брав людей на нечувано суворе тодішнє слідство з немилосердними муками. Страшні перекази про ті слідства й допити довго ходили по Україні. Там «не переставали допитувати, розпитувати, мучити різними машинами й, нарешті, пекти шиною нещасливих людей, що попадали їм в руки», — оповідає автор «Історії Руссов». «Діла ці й подвиги на теперішній час здалися б гарячковими привидами або божевільством, але тоді це були справи важні, секретні — й давали великі доходи. Людей катували й мучили на підставі самих тільки обмов та причіпок перехожих і розквартированих солдатів, а ще більше — дезертирів і всяких заволок; для обмови досить було слів «о слове и деле государеве», й це «слово и дело» було для злих і нікчемних людей немов талисманом злоби й помсти; воно містило в собі три пункти: життя, честі й добра государевої особи й його фамілії. Кожного обивателя, хоч би й найчеснішого й зовсім певного, брали на муки за обмовою очевидного злодія й нікчемника. Не учавував хто солдата, або якого-небудь заволоки, не обдарував або не обережно чимсь розгнівав — вже біда! Заволока йде до міського або сільського начальника й кричить перед ним, що має на того й того довести «слово и дело государево» — «куй (в кайдани) його й мене!» Начальство, не маючи що розбирати, остовпівши від одного слова викажчиковаго, кує в кайдани однаково обвинуваченого й викажчика й відсилає під найсильнішою сторожою в міністерську (тайну) канцелярію. А там не входять в відносини викажчика й обвинуваченого й в причини обмови — чи може вона бути правдива, не розбирають навіть, чи обвинувачений по своєму віддаленню й способу життя може вчинити якусь шкоду цареві й його фамілії, котрих він не бачив і бачити не може. Сліпо тримаються інструкції, ставлять викажчика на тортури й, коли він три способи їх витримає й тим обмову свою ствердить, то вже обвинувачений не має що казати: його мучать і замучують напевно».

Знищення українського народу. Українська старшина, перелякана свавільством московських правителів, їх підозрілістю та тяжкими карами, мовчки корилась. Вона не наслідувалась навіть згадувати про обрання гетьмана та повернення старих порядків.

Все те призвело до великої руїни на Україні. Московський міністр Волинський, що переїздив Україну у 1737 р., так писав про правителів Біронові: «до самого в'їзду мого в Україну не гадав я, що така вона пуста й таке множество тутешнього народу пропало; а й тепер стільки вигнано (на війну), що не зосталося й стільки хліборобів, щоб їм самим для себе збіжжя посіяти, й хоч то вважають за їх упертість, що багато поля лишилось без засіву, але як по совісті розсудити, то й робити нема кому й нема чим, бо вже стільки торік волів викуплено й на підводах поморено».

а тепер ще й понадто з одного Ніжинського полку взято в армію чотирнадцять тисяч волів; а скільки з інших полків узято,— того докладно сказати не можна».

Українська старшина пізніше про те писала: «за минулої турецької війни, крім того, що Україна кілька літ несла її тягар, утримуючи армію на квартирах, постачаючи провіант і фураж дачею, а ще більше забиранням силоміць на підводи коней і волів від усякого стану людей,— ще brano з неї всякі побори: волами й кінями до кілька сот тисяч і всякими іншими для армії потрібними речами — на рахунок пізнішої заплати по квитках або й без квитків. Так само й під час нинішньої пруської війни забрано волів і коней. А крім того, як попередніх років, так і тепер Україна утримує провіантом і фуражем кілька полків на рахунок будучої заплати. Але за все вище писане, окрім деякої суми, заплаченої за волів і коней, забраних під час турецької війни, ніколи заплати не було, й через це всі загалом обивателі українські, а особливо козаки й мужики прийшли до крайньої нужди й бідності».

Такі непорядки викликали на Вкраїні народне невдоволення й бажання повернути назад гетьманське урядування.

Розповідати й списати: Як Москва наказувала своїм правителям нищити українські права? — Як вони робили? — Як кривдили духовенство, старшину, козацтво й народ? — Що таке «слово й діло»? — Як допитували в тайній канцелярії? — Як винищили Україну (що про те писали Волинський та українська старшина)? — До чого той безлад призвів?

ОЛЕКСА РОЗУМОВСЬКИЙ

Родина. В селі Лемешах Козелецького повіту на Чернігівщині жила бідна вдова реєстрового козака Грицька Розума. При ній жило два сини та дочки. Сини помагали матері службою в громадських пастухах. Старший, Олекса, мав добрий голос. Він помагав дякові сусіднього села Чимерів співать у церкві.

В півчих. Року 1731 через Лемеші вертався з Угорщини до Петербурга полковник Вишенський. Він почув у церкві спів Розуменка й забрав його з собою. В той час у Петербурзі була велика мода на все українське: пісні, музику, одержу, навіть страву й т. ін. Люди вищого кола тримали при собі українських бандуристів, бандурищиць, «малоросіянок-воспевательниц», півчу й т. ін.

Розуменка віддали в придворну півчу, яка набиралася виключно з «черкассів» (українців). Там його голосом зачарувалася царівна Єлисавета, Петрова дочка. Вона взяла хлопця ближче до себе. З того часу Розум пішов угору. Року 1741 Єлисавета сіла на московський престол. Вона потаємці взяла шлюб з Розумом, призначила його фельдмаршалом російського війська й дала йому титул «графа Розумовського».

Вдача. Олекса був чоловік розумний і негордовитий. Своєю долею не вихвалявся й не пишався ні перед ким. У всякі двірські інтриги не втручався, був добрим та щирим і до всіх привітним. За те його шанувало й московське панство, яке товклося й плазувало коло царського трону.

Обстоювання батьківщини. При дворі ніхто не звертав уваги на далеку Україну. Україна стогнала під ярмом московських урядовців. Розумовський пам'ятав про свою батьківщину. Він дробився того, що московцям заборонили повертати українців у кріпацтво й чинити їм кривди. З сибірської каторги повернули багато українських засланих. Звістка про силу й вплив Розумовського, про його любов до батьківщини та охоту обстоювати своїх земляків дуже втішила українців. Всі вільніше зітхнули — виникла надія на кращу долю. Генеральна старшина загомоніла про вибори гетьмана.

Розумовський прищепив свою любов до Вкраїни й жінці. Року 1744 цариця подорожувала по Вкраїні, була в Києві, оглядала його святощі й про свою любов до українського народу сказала: «полюби мене, Боже, в царстві Твоєму, як я полюбила народ цей благонравний і незлобивий».

Розповідати й списати: Де родився Олекса Розум? — Хто його батьки? — Що робив дома? — Як попав у Петербург? — Через що? — Хто звернув на нього увагу? — Яка доля його спіткала далі? — Як він поводився з людьми? — До чого навернув царицю? — Як він побивався за своїми людьми? — Про що загомоніла старшина?

ВИБОРИ ГЕТЬМАНА

(1750 р.)

Намічення гетьмана. Року 1744, як цариця Єлисавета була в Києві, генеральна старшина попросила в неї дозволу обрати гетьмана. Цариця дозволила. На гетьмана намітили Олексиного брата Кирила Розумовського. Кирилові було всього лиш 20 літ. Його виховували на великого пана. В той час він подорожував з своїми учителями за границею.

Старшина мусила чекати, поки він повернеться. Року 1746 Кирило повернувся з подорожі й одружився з царською своячкою Катериною Нарішкиною. Цариця призначила його на президента російської академії наук, обдарувала всякими чинами, орденами й т. ін.

Року 1747 сенат видав наказ про вибори гетьмана. Проте лиш 1749 р. цариця вирядила на Вкраїну графа Гендрикова для вибору гетьмана.

Вибори гетьмана (1750 р.). 1750 р. Гендриков пишно прибув до Глухова й 22 лютого з великою пишнотою впорядив вибори гетьмана. «Спереду процесії йшли військові музики, за ними

секретар міністерства закордонних справ віз царську грамоту; козацькі полки стояли вздовж дороги й ясували їй; за нею бунчукові товариші несли гетьманську корогву, далі йшов генеральний хорунжий Ханенко з двадцятьма бунчуковими товаришами. За ними бунчукові товариші Маркович і Ширяй несли на червоній подушці гетьманську булаву, а за нею йшли генеральні старшини: суддя Горленко, підскарбій Скоропадський і писар Безбородько; при них йшло двадцять чотири бунчукових товариші. Далі бунчукові товариші Лизогуб і Чорнолузький несли на оксамитній подушці гетьманський бунчук і йшов генеральний бунчужний Оболонський з бунчуковими товаришами й іншою старшиною. Бунчукові товариші несли на оксамитній подушці гетьманську печать. За нею йшов писар генерального суду Пиковець з канцеляристами генеральної канцелярії й військового суду. Нарешті бунчуковий товариш Мокрієвич ніс військовий прапор, з ним йшли військові товариші, а в кінці їхав каретою царський представник Гендриков. Ця процесія пройшла в церкву. Там вичитали царську грамоту й звелили військові й народові обрати гетьмана. Всі заявили, що воліють Кирила Розумовського. Гендриков тричі спитав, кого хочуть і, почувши ту саму відповідь, оповістив Кирила обраним. Після того вся процесія з клейнодами перейшла в другу церкву, св. Миколая. Там з нагоди радісної події відправили службу Божу. Генеральна старшина піднесла в дарунок Гендрикові за труд і честь десять тисяч карбованців (на той час дуже великі гроші), його товаришам — три тисячі, а полкам на втіху — більше 900 відер горілки.

Царські «милости». Цариця обрання гетьмана затвердила, дала йому найвищий російський орден — св. Андрія Первозванного — й видала наказ, щоб гетьмана рахували нарівні з російськими фельдмаршалами.

Зміни порядкування на Україні. Московське урядування, заведене на Гетьманщині, скасували; відновили український устрій; віддали під владу гетьмана нову Запорозьку Січ (Базавлуцьку) й перевели Україну з-під сенату до відома міністерства закордонних справ. Але Розумовський посварився з президентом закордонної колегії й випросив, щоб його з Україною повернули назад під руку сенату.

Приїзд гетьмана. Навесні 1751 р. гетьман отримав від цариці гетьманські клейноди та грамоту й прибув на Україну, в свою столицю Батурин. Там його зустріли з великою шаную. Гетьманські клейноди везла генеральна старшина на конях і в каретах, кругом неї виступали бунчукові та військові товариші, вони везли й царську грамоту. Сам Розумовський їхав у розкішній кареті, запряженій шістьма кіньми встяж, оточений скороходами, льяками, бунчуковими товаришами, запорозькими козаками, компанійцями й т. ін.

Розповісти й списати: Коли старшина попрохала царицю про вибори гетьмана? — Що вона відповіла? — Кого намітили на гетьмана? — Де він був? — Чи довго довелося чекати? — Коли, де й як впорядили вибори гетьмана? — Як цариця звеличала нового гетьмана? — Які зміни зробила в порядкуванні Україною? — Коли гетьман прибув у свою столицю й як його зустріли?

ГЕТЬМАНУВАННЯ РОЗУМОВСЬКОГО

(1750—1764)

Гетьманська резиденція. Розумовський, вихований в Петербурзі та за кордоном серед високого панства, по духові чужий був Україні. Спершу він оселився в м. Глухові. Завів там двір на зразок петербурзького й тишився всякими розвагами. Блискучі бенкети, вечори, маскаради чергувалися один за одним. Музика розлягалась в Глухові вдень і вночі. Проте Розумовському не сподобалось «гнусное место Глуховское» й він переніс гетьманську резиденцію в стару зруйновану столицю — Батурин. В Батурині збудували палац, церкви, фабрики, заводи, школи й т. п. Стара столиця поволі поновилась і набрала колишнього вигляду.

Реформи Розумовського. Розумовський дбав про порядки на Україні. Він звелів поліпшити суди й поділив Україну на двадцять судових округ; для розвитку торгівлі скасував митниці між Московщиною та Україною; для зменшення пияцтва заборонив курити горілку духовенству, селянам та купцям-москвцям; задля поширення освіти збирався відчинити в Батурині університет на європейський зразок на чотири факультети — історично-філологічний, юридичний, природничий та медичний. При університеті мала бути закладена семінарія для підготовки дітей шляхти та всякого служачого люду на студентів університету. Професорів збиралися запросити із-за кордону. Цариця Катерина II, що заступила московський престол 1762 р., не допустила відчинити той університет. Розумовський єдиний з гетьманів склав величезну бібліотеку, яка стала відомою всій тогочасній Європі.

Гетьманував Розумовський по тих звичаях і правах, які до того часу поволі склалися на Україні й не були скасовані московськими царями.

Рада. Військова рада з часів Самойловича збиралася тільки для виборів гетьмана. Всі важніші справи рішала рада старшин, яку скликав гетьман.

Гетьманська управа. Гетьман порядкував Україною через дві найвищі установи: 1) військову або генеральну канцелярію та 2) генеральний суд. Військова канцелярія видала всі військові й загальні справи. На чолі її стояв генеральний військовий писар. Військовою арматою й призначеними на те маєтками та доходами

керував генеральний обозний з артилерійською канцелярією. Окрім того, військовими скарбами хазяйнували два підскарбії, скарбова канцелярія, державний контролер при ній та канцелярія рахункова.

Територія. Гетьманщина, після відходу Правобережжя до Польщі, складалася з десятих полків: Стародубського, Чернігівського, Київського, Ніжинського, Прилуцького, Переяславського, Лубенського, Гадяцького, Миргородського та Полтавського. Полки поділялися на сотні. Число сотень і кількість військових людей в сотнях було неоднакове.

Військо. Всього в десятих полках було до 50.000 козацтва. З того числа уряд вибрав 30.000 «виборних», які справляли всяку військову службу, а решта була тільки «підпоможчиками».

Старшина. З того часу, як московський уряд сам призначав полковників і заборонив гетьманам скидати їх без московського дозволу, влада полковницька зміцніла. Хоча кожен полк мав свою полкову старшину, проте насправжки полком керував майже сам полковник. Хоча по закону сотників повинна була обирати сотенна рада, але справді їх призначали полковники або обирала тільки сотенна старшина.

Полковники й сотники правували не тільки козацтвом, а й усім людом, що сидів на території їхніх полків та сотень.

Козацька старшина всякими правдами й неправдами передавала свої уряди дітям та родичам. З того витворилася особлива верства громадянства, яка завше стояла при службі, на урядах. То були всякі бунчукові, значкові та інші військові товариші, з яких призначалися полковники, сотники й т. ін. Вони поволі утворили з себе українське шляхетство. Козацька старшина стала панством, аристократією. Козацьке самоврядування зійшло нанівець.

Закон, право й суд. Звичаєве народне українське право, яким судилися по всяких судах, не було ніде списане. По судах зверталися за поміччю Литовського статуту та Магдебурзького права. Комісія, скликана на основі «рішительних пунктів», щоб зібрати народні закони, тих законів не збрала, а тільки звела до купи деякі статті Литовського статуту та Магдебурзького права й таким чином до 1743 р. утворила новий збірник законів під назвою «Права, по которим судитися малоросійській народ». Литовський статут найширше обороняв права шляхетства. Старшинські юристи поволі ввели його в закон і обмежили українське народне звичаєве право.

За Розумовського Генеральний суд доповнили виборними депутатами від полків. Полкові суди перемінили на міські, а для справ земельних та цивільних установили повітові суди підкоморські й земські з виборних шляхетських суддів.

Розповісти й списати. Як був вихований Розумовський? — Де він оселився? — Як проводив час у Глухові? — Куди переніс свою резиденцію? — Які порядки змінені за Розумовського? — Як дбав про тверезість, торгівлю, справедливість та освіту? — Що в той час робила військова рада? — Через які установи гетьман правував Україною? — Хто порядкував військовими скарбами? — Як поділялася тоді Україна? — Скільки було війська? — Як зміцніла влада полковників? — Яку силу мали полковники? — З кого склалося нове українське шляхетство? — Які тоді були закони й суди? — Як перемінив Розумовський полкові суди?

СЛОБОЖАНЩИНА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНІВ

Слобідська Україна складалася в п'ять полків: Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький та Ізюмський. Полки поділялися на сотні й порядкувалися так само, як і на Гетьманщині, виборною старшиною. Слобідські полковники підлягали не гетьманові, а просто Москві. Через те Слобідщина більше залежала від Москви, ніж Гетьманщина. Гетьмани домагалися, щоб ті полки віддано було під їхню руку. Москва не згодилася.

В Слобідщині Москва раніш, ніж де інше, завела свої порядки й розпочала похід проти всього українського козацького ладу. 1732 р. козацькі полки на Слобідщині обернули на драгунські. Знатних козаків переписали в драгуни, а всіх інших перевели в селянство. Офіцерів призначили з московців.

1743 р. цариця Єлисавета відновила козацький устрій, але віддала всі полки під владу губернатора. 1763 р. цариця Катерина II ті полки знов скасувала й на їх місце запровадила полки гусарські.

Громадські порядки на Слобожанщині були такі самі, як і на Гетьманщині, та тільки там швидше одмінили їх на московські. Московський уряд обдарував вірну та покірну старшину великими маєтками. Старі заїмки та військові землі обернулися на величезні старшинські маєтки, а старшина — на московських поміщиків. Селянство опинилося в кріпаках.

Розповісти й списати. Із скількох полків складалася Слобожанщина? — Кому підлягали слобідські полковники? — Чим скінчилися домагання гетьманів на Слобідщину? — Як хазяйнувала Москва на Слобідщині? — Як скасували там козацтво? — Який там був громадський лад? — Як старшина обернулася на панів, а селянство — на кріпаків?

ОСТАННЄ СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНСТВА

Катерина II (1762—1796). 1762 р. на російський престол сіла цариця Катерина II. Вона дуже не злюбила українських порядків. Катерина II казала, що Україну треба звести до того, «аби вік і ім'я гетьманів счезло». Боялася, що московці надивляться на українські вільності та й собі того захочуть. Спершу Катерині II важко було зробити щось проти України, бо гетьман Розумовський

був одним з найближчих та найвірніших прихильників її. Однак 1763 р. вона знайшла зачіпку.

Старшинське прохання. З Києва прийшла звістка, що українська старшина збирає підписи під проханням до цариці, щоб назавше залишила гетьманство в поколінні Розумовського, тобто зробила гетьманство спадщинним. Дехто гадає, що старшина таким способом хотіла назавше забезпечити на Україні гетьманське правління. Інші переказують, що Розумовського до того навмисне намовив правитель його канцелярії Теплов. Царський підлесник Теплов хотів таким способом дати цариці привід завинити Розумовського в змаганнях до царської влади й скасувати гетьманство. Хоч прохання те до цариці не дійшло, бо генеральна старшина його не підписала, проте цариця вхопилася за ті чутки як за привід до скасування гетьманства.

Записка Теплова. Теплов — людина егоїстична й лукава — подав цариці записку «о непорядках в Малоросії». В тій записці Теплов, очевидно, з доручення самої-таки цариці, гудив українське селянство, «від якого сердешні поміщики в велику бідність приходять». Він радив обернути тих селян на кріпаків. Крім того, Теплов писав, що увесь нелад на Україні йде від гетьманського правління, що українці такі самі «россіяне», як і московці; тільки через недбальство київських князів одрізнилися від московців; що через те їх треба без всякої церемонії приєднати до московців і т. ін.

Скасування гетьманства 1764 р. Цариця визнала ту записку справедливою й звеліла Розумовському покинути гетьманство. Розумовський вагався й одволікав справу. Цариця настрахала його. Розумовський подав прохання до цариці, щоб увільнила його «від такого тяжкого й небезпечного уряду» та проявила ласку до його «многочисної сім'ї». 10 листопада 1764 р. цариця видала маніфест, яким увільнила Розумовського з гетьманства. Про вибори нового гетьмана не згадала й словом. Розумовському за його покору поклала незвичайно велику пенсію — 60.000 карб. щороку й величезні маєтки, які раніш призначені були на утримання гетьмана. Старшина гадала, що й їй щось перепаде від цариці за послушенство, але цариця про неї «забула».

«Малоросійская Коллегія». На місце гетьмана цариця призначила «Малоросійскую Коллегію» з чотирьох українців і чотирьох московців. Президентом колегії й генерал-губернатором «Малой Росії» цариця призначила графа Рум'янцева. Вона наказала йому вести Україну до того, щоб зовсім скасувати її своїрідні порядки й замінити їх російськими законами. Цариця радила робити це так, щоб простому народові здавалось, буцім то нові московські порядки заводяться на його користь і визволяють його з-під панських, старшинських та гетьманських кривд.

Останні роки Розумовського. Розумовський по скасуванні гетьманства деякий час подорожував по Західній Європі, прожив кілька літ в Петербурзі, в Петровському під Москвою й т. ін. Почувши, що наближається старість, він, щоб «погребсти свої кості в отчизні», повернувся на Україну й оселився в Батурині. Там Розумовський взявся за господарювання: випишував з-за кордону кращі породи овець, розводив шовковицю, заводив шовківництво; випишував всякі машини, будував млини, поліпшував фабрики свічок та сукон у Батурині й т. ін. Коло Батурина виросла ціла «Фабрична слобідка». Там з'явилися заводи: цегельний, свічковий, миловарний, тартак, листового срібла та золота, кінський, овечий; суконні фабрики, красильні, керамічні майстерні й т. ін. Розумовський любив гарні будівлі й чимало їх збудував артистично. Найбільше ушляхилися козелецький собор Різдва Христового та гетьманський палац в Батурині. Вони залишилися кращими пам'ятками тогочасного будівництва. Гетьманський палац будували та прикрашали найкращі тогочасні європейські майстри: будівничі, художники, різьбярі й т. ін.

Серед господарювання та будівництва, далеко від політики й державних справ, покинутий усіма, навіть дітьми, доживав останній гетьман України свого віку в Батурині. Помер він 1803 р. Поховали його в Батурині, в церкві Вознесіння Христового, а на могилі поставили мармурове погруддя гетьмана з гербом і підписом.

Доля гетьманського палацу. Після смерті Розумовського в його палаці ніхто не жив. Сусіди розікрали спершу обстанову його, а далі стали трощити на паливо двері, вікна та паркет. Згодом стали розбирати й цеглу та кахлі на свої печі. Так і зруйнували чудовий палац. 1908 року в Батурин заглянув правнук Розумовського, граф Каміл Розумовський, який увесь час пробував у Австрії. Він дав конотопському земству чимало грошей на відновлення палацу та полагодження фамільних церков і пам'ятників Розумовських. В селі Лемешах на ті гроші збудовано в українському стилі школу імені Розумовських.

Розповісти й списати: Хто сів на російський престол 1762 р.? — Як Катерина II ставилась до України й через що? — Яку зачіпку вона знайшла до скасування гетьманства? — Чому боялась спадщинного гетьманування? — Хто подав їй записку про «непорядки в Малоросії»? — Що писав Теплов у тій записці? — Хто такий був Теплов? — Як цариця скасувала гетьманство? — Якого року видала маніфест? — Чим задобрила Розумовського? — А старшину? — Через що «забула»? — Кого настановила на місце гетьмана? — З кого складалася «Малоросійская коллегія»? — Хто був її президентом? — Як цариця наказала керувати українськими справами? — Де Розумовський проводив час після гетьманування? — Де оселився на останці? — Що він зробив для поліпшення хазяйства? — Що любив, крім господарства? — Які видатніші його будівлі? — Коли помер Розумовський? — Яка доля спіткала його палац? — Де живуть нащадки Розумовського?

МОСКОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ, ПОЛЬСЬКЕ — НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ Й АВСТРО-ПОЛЬСЬКЕ — В ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ

РУМ'ЯНЦЕВ ТА ВИБОРИ В КОМІСІЮ «УЛОЖЕНІЯ»

Рум'янцеве порядкування. В «Малоросійской Коллегії» всі діла вершив Рум'янець. З наказу цариці колегія зробила «генеральний перепис» на Україні, щоб вяснити заможність України й збирати з неї податки в російську казну.

Цариця подарувала Рум'янцеву на Україні великі маєтності. Рум'янець став звичайним паном на Україні. Дбав тільки про вигоди для панства. Ніякої полегкості сільському людові не давав. Навпаки, всі ті кріпацькі порядки, які старшина з московської ласки крадькома позаводила по своїх маєтках, він ствердив владою урядовою й московськими законами. Селяни вже не мали права навіть переходити від одного пана до другого, як було раніш. Московські правителі на Україні говорили, що касують українські порядки ніби заради волі простого люду, а справді стверджували панщину.

Вибори в «Комісію Уложенія» 1767 р. Цариця Катерина II надумалась завести в Росії кращі закони й порядки. Вона видала наказ, щоб зо всіх країв Росії прислали до Петербурга виборних людей у «комісію для складання Уложенія», тобто в комісію складання нових законів. Обранці повинні були привезти з собою «накази» своїх виборців, яких саме вони порядків бажають. Вся українська людність, як старшина, так і просте козацтво та міщанство й духовенство, заявили в своїх наказах, щоб Україні повернули стародавні права по статтях Хмельницького. Рум'янець на те дуже розгнівався й вжив усіх заходів, щоб налякати й вгамувати виборців. Він скрізь домагався, щоб обирали людей «поміркованих»; цензурував і нищив небажані «накази»; віддавав під суд тих, що найбільше обстоювали бажання автономії України; арештовував і не допускав до виборів цілі військові частини, які стояли за автономію; засудив на смертну кару 33 чоловіка Ніжинського полку тільки за те, що вони вкупі з іншими домагались переобрання «поміркованого» депутата, який не захотів прийняти наказ про автономію й т. ін. Незважаючи на всі його заходи й суворі кари, майже всі депутати з України повезли з собою накази про негайне повернення стародавніх українських прав на основі статей Хмельницького. В наказах пригадували статті Бог-

дана та обидва маніфести Петра I, якими він приваблював людей відкинутись від Мазепи й урочисто обіцяв повернути українцям усі стародавні права по статтях Богдана. Окрім того, в наказах вимагали освіти; просили не тільки шкіл народних та середніх, а й університетів та навіть вищих шкіл для дівчат, про що серед московського люду й гадки тоді не було.

Зібрання Комісії «Уложенія». Коли комісія для складання «Уложенія» збралась, то голова її не дав українцям голосу висловити свої бажання. Тоді українці порадились між собою під проводом видатного тогочасного політичного українського діяча Григорія Полетики й вдались просто до цариці. Але в той час почалась війна Росії з турками, й цариця розпустила всю комісію. Так нічого та комісія й не зробила.

Розповісти й списати: Хто вершив справи «Малоросійской колегії»? — Який вона зробила перепис і для чого? — Чим став Рум'янець на Україні? — Як він зміцнив панщину? — Що надумала зробити Катерина II? — Які «накази» писались по Україні? — Як з тим борюся Рум'янець? — Які «накази» повезли депутати в Петербург? — Чи прочитали їх там, кому слід? — Через що? — Що зробила «комісія»?

КУЛЬТУРНЕ СТАНОВИЩЕ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ за XVIII ст.

Утиски на книжки. З того часу, як українську церкву взяли під руку московських патріархів, культурне життя на Україні занепадо: українську книжку вигнали з ужитку, не допускали її в школу, заміняли московською. Навіть релігійних книжок не дозволяли друкувати по-українськи.

1726 р. в Києві хотіли надрукувати по-українськи акафіста св. Варварі, написаного митрополитом. Уряд московський заборонив і присилував перекласти акафіста на «великоросійськое наречіє». 1769 р. Лаврська друкарня просила дозволу надрукувати українську граматку, бо московських букварів не хотіли купувати. Синод не дозволив. Владикам звеліли забирати по церквах старі книги й заміняти їх новими, друкованими по-московськи.

Книжна мова. В книжній мові й раніш панувала слов'янщина. Народну мову на письмі вживали тільки подекуди, для кращого розуміння. По школах учили правильно писати й читати тільки по-слов'янськи. З того ж часу, як на Україні запанувала Московщина, народну мову й книги геть вигнали з школи. Українські письменники XVII — XVIII століть пишались вже знов церковно-слов'янщиною всуміш з московщиною. Народну мову вживали тільки для буденного вжитку: в листуванні, записках, віршах та жартах.

Рукописи. Книги тоді друкували майже виключно церковні. Люди ж цікавились і письменством та історією. Вони розповсюджували все те рукописами. Навіть вірші не попадали в друк. Хіба які похвальні на дуже відомих осіб.

Вірші й драми. З тогочасних рукописних творів найбільш відомі історичні писання, побутові вірші та драми, написані школярами Київської академії. Серед них найбільш відома драма «Милость Божія, Україну от неудобносимих бед людських через Богдана Зеновія Хмельницького свободившая».

Вона написана 1728 р. з нагоди відновлення гетьманства. Студенти Київської академії (спудеї) любили писати на релігійні теми вірші та інтермедії. В тих віршах та інтермедіях вони охоче описували й тогочасний народний побут, вживали народної мови, жарту й т. ін. Московська цензура не дозволяла того друкувати. Все те писання ходило з рук до рук в рукописах. Книжок же українських не друкували, й через те їх місце заступили книжки московські.

Школи. Головним огнищем української шкільної освіти була Київська академія. Там учились діти козацької старшини та заможних міщан. З академії повиходило чимало учених людей на Україні. Багато тих учених забрала до себе Москва. Академія була школою переважно богословською. Тому, коли в Петербурзі й Москва заснували світські школи, то заможніше українське громадянство стало посилати своїх дітей в ті столичні школи та в заграничні університети.

З Петрових часів московська мова вживалась в зносинах з російським урядом, входила в українське діловодство, в письменство й навіть в приватне життя на Україні.

Раніш українську народну мову одпихала від книжки слов'янщина, а тепер стала одпихать московщина. Цензура доглядала, щоб не було ніяких відмін від московської мови, ніяких слідів мови української. Українці мусили писати по-московськи.

Патріотизм. Незважаючи на все те, українці не забували своєї України. Московський правитель після Розумовського, граф Рум'янцев казав, що українське панство «при всіх науках та в чужих сторонах в обраченнях зосталося козаками й заховало гарячу любов до своєї власної нації й любобі батьківщини». Воно, казав, хоч і піддавалося дужчій московській культурі, проте було дуже високої гадки про український народ і інак про свою націю не відзивалося, як тільки «що то вони найперші на всім світі й що нема від них нікого сильнішого, нікого сміливішого, нікого розумнішого, й нема ніде нічого достого, нічого корисного, нічого дійсно свобідного, що могло б їм придатися, і все, що в них,— те найкраще».

Розповідати й списати: Як розпоряджалися московські патріархи на Україні? — Як не допускали до друку українських писань? — Яка тоді була

книжна мова? — Що розходилося в рукописах і через що не друкувалося? — Хто любив писати вірші, інтермедії та драми? — Яка драма вславилась? — Про що писалось в віршах та інтермедіях? — Якою мовою вони були написані? — Як вони розходилися поміж людьми? — Які книжки заступили місце українських і через що? — Яка школа була огнищем науки? — Чому там навчали? — Хто там учився? — Куди згодом посилало українське панство своїх дітей у науку? — Де на Україні вживалась московська мова? — Як українське панство думало про свою націю? — Що про український патріотизм казав Рум'янцев?

КАНТ «РАДУЙСЯ, МАРІЄ!»

Радуйся Маріє, Дівам царице!
Жіліще Божіє, Мати-дівце!
Звіздо утренняя, Діва-царице!
враздо внутренняя,
Мати-дівце!
Глас ангельск возносим, Дівам
царице!
Тя усердно просим,
Мати-дівце!

Гіуть правий сотвори
в небесні двори!
Убіжим злих літ,
узрим добрий світ!
Розрши смертві узи гріховніі,
просвіти темні очі духовніі.
Всі согласно поем, Дівам
царице!
Даруй нас покоєм,
Мати-дівце!

З рукописного Богогласника XVII ст.

КАНТ «О СМЕРТИ»

Кажуть люди, же я умру, же я умру...
А я хочу жити!
Скільки живеш на цім світі,
но треба умерти.
Зостається срібло-золото і драгія шати,
трудно ж мні їх із собою на той світ забрати.
І хоча й бим мог забрати, мог забрати,—
там того не треба.
Штирі доски, сажень землі
спасенія неба!
Як ударять во всі звони о смертній годині,
поклонися всьому світу і своїй родині.
Дадуть мені смутну трумну і твердее ложе...

Не даждь в гріхах умирати, милостивий Боже!
Як опустять грішне тіло, грішне тіло в глибокі доли.
І засиплють піском очі,— не глянуть ніколи.
В гробі будуть ребра, боки, ребра, боки, з головою руки,
душа пойдет несмертенна, на вічні муки!
Поминай же, чоловіче, так велику страту,
ибо, як хто служить Богу, так бере заплату!

(З почаївського Богогласника XVIII ст.)

КАНТ СВ. ЮРІЮ

Були люди невірні,
вони в Бога не вірили,
а вірили у цмочище

у лютеє та зміїше.
В його з рота огонь паше,
в його з очей искри скачуть...

Дали цмоку та й оброку —
щонеділі по людині.
Прийшла пора аж до царя:
хоч сам ступай, хоч дочку дай!
Де узався святий Юрій
на білім коні з копієм.

Вдарив цмока серед ока,
забив цмока на вік віка.
«По всім світі росписання,
по всім людям розіслання,
щоб читали і писали,
Георгія святкували».

ЧУМАЦТВО

Торговельні тракти. Україна торгувала з Московщиною та з загрою. З загрою вона торгувала через Галичину, Польщу та Чорне й Азовське моря. Залізниць тоді не було. Все, що треба, перевозили підводами та водою. Від Києва розходилися торговельні шляхи, биті тракти на Московщину (через Чернігів), на Азовське море й на Дін (в Ростов й Таганрог) через Полтавщину, на Чорне море й Крим (Одеса, Херсон й інші міста) та в Галичину (через Кам'янець). З України вивозили зерно, а привозили рибу, сіль та всякий московський і заморський крам.

Ізда. Возили волами, запряженими в великі вози — мажі. Іздити степами було небезпечно. В дорозі нападали всякі грабіжники. Чумаки гуртувались у валки 20—50—100 й більше підвод, обирали собі отамана й гуртом рушали в дорогу. Рушали завше на самій провесні, щоб восени повернутись додому. Хто запізнявся, той терпів всяке лихо від холоду та браку паші.

«Чумаки». Вештаючись на торгах поміж усяким азійським людом, що з різних країв з'їздився на ярмарки в приморські міста, підводчики не раз набиралися від них страшної азійської хвороби — чуми. Вони завозили її й на Україну. За те їх прозвано «чумаками». Щоб забезпечити себе від чуми, чумаки завше ходили й їздили в білих штанях та сорочках, вимашчених в дьоготь або смолу, які захищали від тієї пошесті.

Чумаки їздили з хурою або самі від себе, або наймалися до хазяїв, що завше тією справою клопоталися.

Чумакування розпочалося на Україні, мабуть, ще з тих часів, як по березі Чорного моря осілися греки й стали торгувати з слов'янами. Воно зростало в міру того, як розвивалася на Україні торгівля.

Розповісти й списати: З ким торгувала Україна? — Як тоді перевозили вагу? — Які були торговельні шляхи? — Що вивозили з України, а що привозили? — Чим небезпечна була їзда? — Як захищалися підводчики? — Коли рушали в дорогу й чому? — Чого набиралися по приморських містах? — Як їх за те прозвано? — Як чумаки боролися від чуми? — З якого часу розпочалося чумакування? — Як воно зростало?

БОРотьБА З УНІЄЮ В ПОЛЬЩІ (НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ)

В 1760 році уніатські митрополити оснувалися в Радомишлі. Вони завели там свою консисторію й почали ширити унію по всьому Правобережжі. В Києві православного владики вже не було. Православне духовенство й народ на Україні польській слухались православного владики Переяславського, як найближчого. Переяславському владиці керувати з-за границі православними на Україні польській і боротися там з унією було зовсім незручно. Владика доручив боротьбу там з унією архімандритові Мотрининського монастиря (коло Жаботина) Мелхіседекові Значко-Яворському.

Уніати за поміччю польського війська не раз силоміць наvertsали православних на унію. Православні ж громади не хотіли приймати уніатських попів і силою виганяли їх або примушували повертатись на православ'я. Польська влада карала неслухняних.

В отій боротьбі православні не раз вдавались за обороною до російського уряду тому, що він здавна брав під свою опіку православних у Польщі. Мелхіседек їздив до цариці. Цариця Катерина II дещо йому пообіцяла й наказала своєму послові в Варшаві заступитись за православних перед польським урядом. Заступництво те нічого не помогло. Однак народ, прочувши, що цариця обстоює за його права, сміливіше взявся виганяти унію. Уніати напасілися ще дужче й давили православних, що було сили.

В селі Млієві громада не пускала до себе уніатського попа. Він осівся силоміць. Громада наказала титареві Данилові Кушнірові заховати дароносицю, щоб піп-уніат не мав з чим службу Божу правити. Розлютовані уніати обвинили Кушніра в блюзнірстві. Набрехали на нього, буцімто він ходив з дароносицею до шинку й пив з неї горілку. Кушніра засудили до лютої кари. Силоміць зігнали народ і на його очах обмотали Кушнірові руки клоччям, обмазали смолою й спалили, а після того вже відрубали голову й прибили на палю.

Дике свавільство уніатів розхвилювало народ. Почалися розрухи й бунти. На сторону народу стали запорожці й гайдамаки. Гайдамацтво знов ожило й заворушилось. Кріпаки кидали своїх панів і втікали в ліси та монастирі, гуртувалися в гайдамацькі ватаги й розганяли уніатів, польських панів та ксьондзів.

Розповісти й списати: Хто вигдав унію й для чого? — Коли відбулася Флорентійська унія? — Чому вона не розійшлася в народі? — Коли відбулася Брестська унія? — Як говорило освічене українське громадянство до владичої унії? — Що говорило на Брестському соборі? — Через що не прийняло унії, хоч вважало її потрібною? — Як ширив унію уряд? — На чому погодилися уніати з православними 1642 р.? — Чи дотримували згоди? — Де оснувалися уніати в 1760 р.? — Кого слухались?

православні в Польщі? — Кому переяславський владика доручив боротьбу з унією? — Хто помагав православним силою? — До кого вони звертались за опікою? — Як помагала православним у Польщі московська опіка? — Як уніати страхали православних? — Що трапилось в с. Млієві? — До чого привело мліївське катування?

КОЛІВЩИНА

(1768 р.)

Польське безладдя. В Польщі ніколи не було певного хазяїна держави. Сейм завше сперечався за право з королем, король — з сеймом, а пани поміж собою. Через те не було ні ладу, ні війська, ні грошей. З того користувались сусідні держави. Вони силі пали поміж польської шляхти золотом і керували нею, як хотіли, підбурювали одну партію проти другої: сейм — проти короля, короля — проти панів і т. д.

Права дисидентам. 1763 р. цариця Катерина II оступилась за права православних у Польщі. Вона послала туди своє військо й помогла сісти на королівство своєму прихильникові Станіславові Понятовському. З того часу вона стала порядкувати всіма справами в Польщі. Катерина II вкупі з сусідами Польщі, Австрією та Пруссією присилувала польський уряд видати закон про рівноправність дисидентів. Всім некатоликам даровано було такі самі права, які мали й католики.

Барська конфедерація 1768 р. Багатьом панам та ксьондзам закон той не сподобався. Вони не захотіли його признавати. Зібралися в м. Барі (на Поділлі), склали конфедерацію (союз, спілку) й зняли повстання, щоб скинути Понятовського та скасувати ненависний закон. Понятовський попросив підмоги в Катерині II, й Катерина вислала в Польщу своє військо.

Гайдамацьке повстання 1768 р. Російське військо вступило на Україну. Люди заговорили, що воно прийшло визволяти українців з-під польської кормиги. Народ не розбирався в польських панах, котрий з них конфедерат, а котрий — ні, де приятель Росії, а де — ворог. Для українського народу всі польські пани були ворогами. Народ важко дихав на всіх панів. Генерал московського війська закликав народ помогти йому проти панів конфедератів. Серед народу пішла така сама чутка, як за Верлана: що цариця видала «золоту грамоту», щоб люди винищували всіх панів, ксьондзів та жидів і забирали собі їх добро. Народ тим чуткам повірив. Він гуртувався ватагами й приставав до гайдамаків. Гайдамакам помагало й духовенство. Воно вважало, що настав час обстояти православну віру.

Похід Залізняка 1768 р. 1768 р. запорожець Максим Залізняк з архимандритом Значко-Яворським згуртували ватагу гайдамаків,

у Мотронинським лісі. Залізняк розіслав по Київщині посланців захищати народ до повстання, а сам вирушив з своєю ватагою на Україну. По дорозі до нього приставали повстанці, й ватага збільшувалась. Залізняк пройшов Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав та Лисянку. Гайдамаки розбивали по дорозі панські двори, проганяли надвірне військо польських панів та розправлялись з панами, ксьондзами й жидами. Повстанців називали «коліямн».

Уманська руїна. В той самий час, як Залізняк хазяїнував на Уманщині, інші гайдамацькі ватажки порались по інших країнах Київщини: Семен Неживий — на Черкащині, Іван Бондаренко — на Поліссі коло Радомишля, Яків Швачка — коло Василькова та Білої Церкви.

Панство тікало до Умані. Там стояло багато польського війська й надвірних козаків гетьмана Потоцького. Обороняти Умань допомагав сотник Іван Гонто. Гайдамаки підступали до Умані. Гонто змовився з Залізняком і перейшов з надвірним козацтвом до гайдамаків. Гайдамаки взяли Умань і геть зруйнували його.

Забравши Умань, Залізняк з Гонтою скликали народну раду. Рада обрала Залізняка гетьманом України.

Втихомирнення гайдамаків. Тим часом московське військо вкупі з польським урядом приборкало панів-конфедератів. Ні московцям, ні польському урядові вже не потрібна була гайдамацька підмога. Навпаки, гайдамацькі напади на польських панів вадли польській державі й виривали з її рук Україну. Польський уряд став благодати царицю Катерину II припинити гайдамацький рух. Катерина II наказала полковникові Гур'єву, що стояв з московським військом на Поділлі, розігнати гайдамаків. Гур'єв підступив до гайдамацького табору. Гайдамаки вважали його за спільника, бо до цього часу вкупі били панів-поляків. Гур'єв запросив до себе Залізняка й Гонту з старшиною на пораду. Вони пішли. Гур'єв підпоїв їх, звелів зв'язати й вдарив на гайдамацький табір. Гайдамаки від несподіваного нападу не встояли й розбіглись. Московський уряд вислав Залізняка в Сибір, а Гонту, як польського підданця, віддав полякам. Поляки люто скарали його в с. Сербах на Поділлі. Вкупі з Гонтою та Залізняком покарано було багато всяких гайдамаків. Їх ловили хитрощами та підступом і карали по суду й без суду. Гайдамацька сила розпоршувалась і поволі зникала.

Розповідати й списати: Хто хазяїнував у Польщі? — Через що не було певного хазяїна? — До чого це призводило? — Хто й як з того користувався? — Як 1763 р. Катерина II встряла в польські справи? — Кому помагала? — З ким була в спілці? — До чого присилувала уряд і сейм? — Кому той закон не сподобався? — Що зробили незадоволені? — До кого вдався за підмогою Понятовський? — Куди вступило московське військо? — Що тоді діялося на Україні між православними та уніатами?

За чим звернувся московський генерал? — Які чутки пішли серед народу? — Коло кого гуртувались повстанці? — Хто помагав гайдакакам? — Хто зібрав ватагу в Мотронинським лісі? — Куди вирушив Залізняк? — Де пройшов і що зробив? — Хто ще й де хазяйнував на Україні? — Куди тікало панство й чого? — Хто допомагав обороні Умані? — Як гайдамаки взяли Умань? — Коли скликали народну раду? — Що зробила рада? — Як йшло тим часом втихомирення конфедератів? — Чого попросили поляки в Катерини II? — Кому вона наказала втихомирити гайдамацтво? — Як Гур'єв підманув гайдамаків? — Як скарали Залізняка й Гонту? — Як винищували гайдамаків? — Коли була Коліївщина? — Через що так прозвана?

ПРИЛУЧЕННЯ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ ДО АВСТРІЇ (1772—1774)

Російсько-турецька війна. Під час Коліївщини 1768 р. гурток запорожців заскочив у м. Балту, на Поділлі. Балта наполовину була польська, а наполовину турецька. Запорожці погромили польську частину та не проминули й турецької. Турки тим обурились. Вони вважали запорожців підданцями Росії й оповістили їй війну. Росія радо тим скористувалась й узялася до війни, щоб одбити в турків Крим та Молдову, на які давно зазіхала. Проти того виступила Австрія. Вона сама зазіхала на Молдову. Поляки надумались скористуватись з російсько-турецької війни, щоб здихатись російської опіки, й виступили проти Росії. Бачивши всю ту колотнечу, прусський король захотів і собі з того скористуватись. Зміцнення Польщі йому було не на руку. Отже, він порадив Росії взяти собі замість Молдови шматок Польщі. Росія, Австрія й Пруссія змовились між собою й поділились польськими землями.

Перший поділ Польщі 1772 р. 1772 року Росія взяла собі від Польщі Білорусь, Пруссія — землі по узбережжю Балтійського моря, а Австрія — Галичину (воєводство Руське, майже все Белзьке, сусідні частини Подільського та Волинського й землі Холмські). Це був перший поділ Польщі між сусідами.

Австрія виправдувала своє право на Галичину тим, що колись Галичина була під уграми (королевич Кольоман), а угри підлягали тоді Австрії.

Окупація Буковини 1774 р. Прибравши до рук Галичину, Австрія не забула й про Молдову. Росія від Молдови відсахнулась. Австрії дуже потрібна була дорога з Галичини до Семигородщини. Вона простувала через Молдову. 1774 р. австрійське військо переступило молдовську границю та й опанувало Чернівці, Серет і Сучаву. Молдавський воєвода запротестував, але сили прогнати австрійців не мав. Султан турецький, якому Молдова підлягала, згодився віддати той край Австрії. Послані комісари відмежували його від Молдови й 1776 р. прилучили до Галичини. За густі бу-

кові ліси той край прозвано Буковиною. В Чернівецькій окрузі жило українське селянство, а в Сучавській — румуни (молдавани).

Розповісти й списати: Коли була Коліївщина? — Як козаки роздратували турків? — Кому й через що турки оповістили війну? — Що гадала відбити у турків Росія? — Хто ще зазіхав на Молдову? — Як скористувалися поляки? — До чого додумався прусський король? — На чому погодились сусіди Польщі? — Коли й як поділили вони Польщу? — Чим виправдувала свої права Австрія? — Для чого потрібна була Австрії Молдова? — Як вона заступила той край? — Хто відмежував його від Молдови? — Як той край прозвано? — Який там народ жив? — Коли Буковину зроблено окремою провінцією? — Чим відрізняється окрема провінція від інших земель держави?

КАСУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ ВІЛЬНОСТЕЙ

Запорозьке свавільство. Запоріжжя мало зважало на поєднання України з Московщиною. Запорожські козаки ніколи не зважали, чи Москва в злагоді з турками або татарами, чи ні. Вони шарпали своїх сусідів, коли їм припадала охота. Не раз бувало, що Росія підписувала з кримцями, турками та поляками згоду, а запорожці наче того й не чули: робили по-своєму.

На Запоріжжі переховувались й усі ті, хто не любив Москви й не хотів їй коритись.

Залюднення степів. Через те московський уряд не йняв віри запорожцям. Для оборони своїх границь від татар і турків він надумався обійтись без запорожців. Починаючи з 1720 р. уряд московський заселяв пограниччя всякими людьми, відбирав «запорозькі вільності» (землі) й видавав їх пересельцям. На «вільності» сунув усякий безземельний люд. В степах швидко виростили нові села й міста.

«Нова Сербія». В 1732—1752 рр. там осідося чимало сербів. Вони повтікали сюди від турецького знущання в Сербії. Сербські осади прозвано «Новою Сербією». «Нова Сербія» захопила весь північний край запорозьких земель. Сербські осади влаштовано було на військовий лад. Сербів-поселенців гуртували в полки й роти, піші й кінні (гусарські). Серби, розселяючись по «запорозьких вільностях», тиснули запорожців.

Всіх пересельців на «запорозькі вільності» гуртували в козаці слободи й пікінерські полки для оборони пограниччя, від татар. Там збудовано було й кріпость св. Єлисавети (Єлисаветград). Всі запорозькі землі в околицях кріпості й далі на схід уряд одібрав від запорожців і видав новим пересельцям. Так поволи й заселялися «запорозькі вільності».

Боротьба за землі. Все те дуже гнівало низових лицарів. Вони обурювались, що на їхні предковічні степи насилають непроханих гостей, відбирають старі займанщини, уходи, рибні та звірові лови

та й знати не хочуть ні Січі, ні її влади. Запорожці пробували доходити своїх прав законним способом, але московський уряд не звертав на те уваги. Запорожці стали силою руйнувати ненависні слободи та відбирати назад свої «вільності». Московський уряд заступився за пересельців. Після скасування гетьманства він поділив Україну на губернії й звелів усі пограничні землі звести до купи в одну Новоросійську губернію. Запорожці не дозволяли вести границі нової губернії через свої землі, не давали оселятися слободам і переманювали людей на свій бік. Московський же уряд заповзвся заселити всі південні степи та опанувати береги Чорного моря, а потім і Царгород. Запорожці заважали на тім шляху Москві. Через те між Москвою та Запоріжжям не вгавала ворожнеча.

Розповісти й списати: Як Запоріжжя слухалось московського уряду? — До чого думався московський уряд, щоб боронити свої землі без запорожців? — Що таке «Нова Сербія»? — Чого серби тікали з рідного краю? — Як їх гуртували? — Через що на військовий лад? — Як боронили запорожці свої землі? — Куди сягала оком Москва?

ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

(1775 р.)

Ворогування Москви проти Січі. За цариці Катерини II Січ не мала вже тієї сили, що раніш. Після того, як запорожці впросилися під російську руку, вони вже й Москви мусили слухатись. А Москва їм добра не мислила. Останній кошовий Петро Калнишевський (з 1765 р.) був чоловіком дуже розважним, обережним і розумним. Він боровся з московськими поселенцями на запорозьких вільностях так само, як Москва з Січчю: заселяв вільні козацькі землі своїми людьми, українськими хліборобами; розмножував на «запорозьких вільностях» запорозькі слободи й села. Московський уряд сунув туди своїх людей і шукав всякої зачіпки, щоб знищити запорозьку силу. Хоч запорожці сумлінно помагали Москві в її війнах з турками й татарами й несли важку вартову службу, проте Москва не забувала їхнього самоцинства. Вона тільки чекала слушного часу, щоб остаточно приборкати січовиків. Коли скінчилася війна з турками, Москва зараз і взялася до запорожців. Одверто напасти побоялася. Повела діло потай.

Напад на Січ (1775 р.). Вона наказала московському військові, яке верталось з Криму, відбирати в запорожців зброю. Генерал Текелій з секретного наказу цариці заступив великим військом запорозькі землі, позаймав запорозькі паланки (округи), несподівано обступив Січ, виставив перед нею свої гармати й сповістив січовиків, щоб склали зброю та піддалися. Запорожці, збентежені несподіванкою, не знали, що робить. Одні радили не кори-

тись москалеві, а битись до останку. Другі ж, з Калнишевським на чолі, бачили, що не сила боротись, і намовляли запорожців скоритись. Запорожці послухались старшини й піддалися. Московське військо вступило в Січ і пограбувало все, що можна було.

Здирства. Московська старшина забрала військові клейноди, вивезла з Січі військову канцелярію, вивезла з пушкарні всю зброю, списала й вивезла з скарбниці гроші, сукна та всякий військовий припас; у церкві з-під престолу забрали найдорожчі військові документи. За нею вскочили в церкву донські козаки. Вони поздирали з образів золоті хрести та срібні й золоті шати, одірвали срібну царську браму, побили й порубали її на шматки й поховали по кишнях. У запорожців одібрали зброю й звели їм розійтись, куди хочуть. Курені поламали, пушкарню й скарбницю засипали землею; все поростягали й порозбивали. Тільки окопи залишилися.

Доля Калнишевського. Кошового отамана Калнишевського заслали аж у Соловецький монастир на Білому морі. Там його замкнули в самотню келію, де продержали 25 літ. На світ Божий випускали його тільки тричі на рік (на Різдво, на Великдень та на Спаса). Прочани бачили його там худим і сивим від старості та нещастя, а вбраним усе по-козацьки: в синій жупан китайчаний, з двома рядками гудзиків. В Соловецькім монастирі й до цього часу показують його могилу з кам'яним на ній надгробком.

Розповісти й списати: Як Калнишевський боровся з московськими осадками? — Як Москва підманула січовиків? — Що гадало козацтво? — На чому погодилося? — Що зробили московці в Січі? — Як скарала Калнишевського?

УТІКАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ПІД ТУРКА

Розгін запорожців. Після того, як московське військо заступило Січ, запорожцям наказали розійтись по своїх родинах, звідки хто прийшов, або залишитись на запорозьких землях, взявши собі від казни землі під оселю й жити з господарства. Запорожці розійшлися. Одні пішли на зимівники, хутори та слободи й осілися на хазяйство; другі залишилися на рідних, политих братньою кров'ю степах, а треті втекли світ за очі, аби не коритися Москві.

Утікання під турка. Вони помандрували до моря на турецькі землі. Там вони осілися навколо Дністрового лиману, поблизу м. Білгорода. Туди стали тікати запорожці й з хуторів та зимівників. Москва заступила своїм військом шляхи й не пускала запорожців під турка, завертала назад. Боялася, що зберуться там і відбиватимуть Січ. Запорожці надумались хитрощами «взяти до Текелія в шори». Випрошували собі пашпорти на рибні лови до Тілігула на 50 чоловік, а виїздили туди сотнями та вже й не

вертались. Так зібралось їх коло Очакова до 10 000. Вони послали до султана послів, щоб прийняв їх під свою руку й дав землі на Січ. Султан подарував їм острів св. Юра з гирлами Дунаю й дозволив вільно рибалити, полювати й оселятись зимівниками й слободами по всіх річках та лиманах від Очакова до Дунаю. 1778 року султан забезпечив козакам військовий устрій, віру та волю й подарував військові клейноди: булаву, бунчук, печатку та корогву, посвячену патріархом. На тій корогві з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого, на чорному полі, — срібний місяць. Запорожці присяглися служити султанові на морі й суходолі.

Оселення в Туреччині (1778 р.). На нових землях запорожці осідались скрізь понад Хаджибейським та Тілігульським лиманами, на острові Березані, на Пересипі і т. ін.

Запорожцям на нових землях було дозвілля. Чутка про запорожські вільності хутко розбіглась по Україні. Всі, кому важко жилося під панами та злиднями, всі, хто не хотів коритися Москві, посунули за Буг до запорожців. Тікали туди поодинокі й цілими сім'ями. Московські пани не пускали. Кому щастило перехопитись за Буг, той оселявся на вільних землях, будував собі землянку чи хатину й брався за господарювання. Виростали нові козацькі слободи, які не знали ніякої панщини. Турецька сторона стала мрією кріпацького люду на Україні.

Розповіді й списати: Куди московці розігнали запорожців? — Куди запорожці тікали від московщини? — Де осідалися? — Як до них утікали товариші з хуторів та зимівників? — Що подарував султан запорожцям? — Де вони розсілися? — Як там жилося їм, хто рушив і собі до запорожців? — Хто не пускав переселенців за Буг?

ДОЛЯ ЗАПОРОЖЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Конфіскація. Зимівники й займища військової старшини Москва сконфіскувала (повернула на свою користь), розпродала й роздарувала своїм генералам, полковникам та іншим панам. Військові череди товару та косяки коней забрали в казну. Добро січової церкви, яке залишилося після грабування, коханець цариці Катерини II, Потьомкін, почасти подарував у собор м. Миколаєва, а почасти собі прибрав.

Роздаровування. Запорожські землі поділили між губерніями Новоросійською та Азовською. Петербурзькі вельможі випрохували в цариці ті землі за всякі послуги. Цариця намір дарувала їх. Найбільше захопив генерал-прокурор князь Вяземський (200 000 десятин); трохи менше — Потьомкін (150 000 десятин); решта панів по 15, 20, 30 тисяч. десятин. Цариця Катерина дарувала запорожську землю всякому панові, аби тільки він на кожних півтори тисячі десятин землі садовив 13 дворів кріпа-

ків та сплачував по 2 1/2 коп. з десятини в казну. До 1784 р. запорожські землі було роздаровано: 4 470 302 десятини.

Заселення. Згодом запорожську землю роздавали вже всяким поселенцям. Найбільше роздано німцям. Їм оддали острів Хортицю та західний берег Дніпра. На всяку німецьку душу давали дурно по 65 десятин землі. Крім того, помагали грішми й лісом на будівлю та господарство. Хотіли, щоб і духу запорожського не залишилось на тих землях.

Закріпачення. Роздаючи землі панам, московський уряд вимежовував з них тільки ті села, які значились на великих генеральних мапах. Дрібні зимівники на мапах не значились. Уряд віддавав їх вкупі з землею й людьми в руки панів. Пани відбирали запорожські оселі під казарми своїм кріпакам, худобу їхню забирали до своєї роботи, а самих запорожців записували в кріпаки.

Розповіді й списати: Де поділися зимівники та займища січової старшини? — Товар, коні? — Добро січової церкви? — Як розділили січові землі між губерніями? — Кому їх роздавали? — Хто найбільше взяв? — На яких умовах цариця дарувала землю всякому панові? — Яким колоністам роздавали й на яких умовах? — Що сталося з запорожськими зимівниками й оселями? — Яка доля спіткала тих запорожців, що zostалися під Московщиною?

НЕДОБИТКИ ЗАПОРОЖЦІВ У РОСІЇ ПІД ТУРКАМИ ТА В БАНАТІ

Новоросія. Землі, відібрані в запорожців та відвойовані від Криму, Москва збила до купи в один край, який назвала Новоросією. Порядкувати тим краєм цариця Катерина доручила своєму коханцеві Потьомкінові. Потьомкін швидко побачив, що Москва погано зробила, скасувавши Січ та розігнавши запорожців. Край залишився без оборонців. Потьомкін заходився скликати запорожців. Гадав згуртувать їх знов у військо.

Гуртування пікінерів. Року 1776 Потьомкін порадив цариці скласти з запорожських недобитків та інших оселенців краю дев'ять гусарських (кінних), шість пікінерських (піших) та два запорожських (всякої зброї) полків. Цариця згодилась. Потьомкін закликав запорожців записуватись у ті полки, але земель їм не повертав. Запорожці не пішли. Тоді він звелів силою писати їх в пікінери. Запорожців ловили, відрізували оселедці, відбирали козацьку одежу, знущались і писали в пікінерські полки. Недобитки кинулись тікати до свого товариства за Буг. Потьомкін схаменувся й став дурити запорожців ласкою.

Царські маніфести (1779—80 рр.). Року 1779 цариця Катерина II, за намовою Потьомкіна, видала маніфест до всіх запорож-

ців, що втекли в Туреччину. Вона запрошувала їх вернутись назад і обіцяла дарувати землі та російські чини й ордени за військову службу. Запорожці на те не поквапились. Року 1780 царя знов видала до запорожців такого самого маніфеста. Запорожці й того не послушали. Вони чули, як на їхніх землях хазяюють московські генерали та інші царські посіпаки, а тому не вірили царициним обіцянкам.

Московські домагання від турків. Російський уряд після того став вимагати від турків, щоб вони повернули запорожців назад. Султан одповів, що не видасть нікого; коли ж хто хоче повернутись, тому він не забороняє. Ніхто не вернувся. Росія стала тоді вимагати, щоб султан одсунув запорожців кудись далі від російського жордону. Султан звелів запорожцям одійти від Бугу на Дунайські гирла. Перехід той був запорожцям незручний: не було де добре осістися. Проте мусили скоритись.

Задунайські січовики. На Дунайських гирлах здавна сиділи липовани — донські козаки, некрасовці, що втекли туди під проводом ватажка свого Некрасова ще за царя Петра I. Вони дуже неласкаво зустріли запорожців і не дозволили султанові. Султан, де дозволив султан. Запорожці поскаржились султанові. Султан здивувався, що запорожці й донці, будучи всі козаки, не по-розумілись між собою. Він порадив запорожцям підшукати собі інше місце для Січі, вище по Дунаєві. Запорожцям дуже не хотілось відходити далі від України. Проте більшість мусила згодитись. Вони перейшли у Сеймени (місцевість поміж Сілістрією та Рущуком), збудували там Січ і осілись. Жили січовики в Сейменах так само, як і в старій Січі, — військовим товариством. Живились з рибних ловів та деякого господарства.

Банатські січовики (1785—1805). Деякі січовики не захотіли забиватись аж у Сеймени. Вони попросили австрійського царя Йосипа II, щоб прийняв їх до себе й дав їм землі під Січ поблизу України. Цісар радий був мати при собі проти турків таких славнох вояків, про яких слава три віки ходила по всьому світові. Він дав їм землі у провінції Банаті біля річки Тиси.

Року 1785 в Цісарщину перебравось 8000 січовиків. Вони повинні були під час війни складати собою окремий полк верхівців та відділ плавачів по Дунаю на байдаках. Цісар надав їм право порядкуватись своїми стародавніми звичаями, обирати собі старшину вільними голосами, судитись своїм судом, носити свою одягу й зброю, яка кому до вподоби. За службу їм платили гроші нарівні з австрійським військом.

Розповісти й списати: Що таке Новоросія? — Кому цариця доручила керувати нею? — Що намислився зробити Потьомкін? — Як він гуртував пікінерські, гусарські та запорозькі полки? — Коли і які маніфести видала цариця до турецьких січовиків? Що з того вийшло? — Як намагався

московський уряд повернути січовиків у Росію? — Куди султан переселив січовиків? — Хто такі липовани? — Де січовики збудували нову Січ і як там жили? — До кого впросилися ті, що не захотіли забиватись у Сеймени? — Як прийняв їх цісар? — Коли й скільки їх перебравось в Банат? — Яку вони службу повинні були справляти? — Як їм за те платили? — Як вони там порядкувались?

ВІДМІНА УКРАЇНСЬКИХ ПОРЯДКІВ НА МОСКОВСЬКІ

Губернії 1780 р. Восени 1780 р. цариця видала наказ, щоб Гетьманщину, як і всю Росію, поділити на губернії. В кожную губернію настановили губернатора, щоб правував нею.

Суди й палати. На другий рік скасували «Малоросійську Коллегію», генеральний суд, генеральну та полкові управи. Замість того завели суди й палати на російський зразок: військовий суд замінили уголовною та гражданською палатами, а суди громадські та земські — «уездними». Замість військового скарбу постановили «казенную палату», а для справ міських — губернські магістрати й т. ін.

1783 р. цариця Катерина II зовсім скасувала козацьку службу й козацькі полки. На їх місце запровадила полки карабінерські. Козацьких полковників позвільняли від служби.

Чини, ордени й дворянство. Щоб замазати їм очі, обдарували бригадирськими чинами. Старшину українську зрівняли з московською; тим, хто вище, надали право дворянства й т. ін.

Рекрутчина. Козаків звели на особливу селянську верству, з якої набирали військо рекрутчиною.

Кріпацтво. Решту селянства порівняли з московським. 1783 р. заборонили йому відходити з того місця, де застала його ревзія¹, тобто зробили такими самими кріпаками, як на Московщині.

Конфіскації. Року 1786 одібрали всі монастирські й владичі землі в московську казну. Монастирям призначили штати, скільки там ченців повинно бути й скільки на них платні видавати з державного скарбу.

Так поволі знищували українські порядки, щоб Україна нічим не відрізнялась від Московщини, щоб народ український забув, хто він і які його права.

Старшинські заздрощі. Старшині українській дещо з того навіть подобалось, як от надання їй дворянства та закріпощення селян. Вона мовчки дивилась на те й лиш жадібно поглядала, щоб її не забували «милостями». Вона пнула до чинів, до «доброго жалування», тішилась статками та багатствами й легко забувала стару Гетьманщину.

¹ Ревзією звався перепис людності.

Один тільки народ український не мав чим себе потішити. Московський уряд дурив, що новими порядками оборонить його від старшинської сваволі, а насправжки зовсім підбивав його під панську руку, повертав на кріпаків.

Розповісти й списати: Як поділили Україну? — Замість чого позаводили російські «суди й палати»? — Коли зовсім скасували козацьку службу? — Що завели замість того? — Як привертали до Москви старшину? — Коли ствердили кріпацтво? — Як хазяйнували монастирським добром? — Як до скасування старого ладу ставилась старшина? — Як дурили народ?

ГУРТУВАННЯ ЧОРНОМОРЬСЬКОГО КОЗАЦТВА 1783 р.

Козацтво Сидора Білого 1783 р. 1783 р. Потьомкін надумався для війни з турками використати козаків. Він розіслав по землях колишнього Запоріжжя та за Буг (до січовиків у Туреччину) листи, щоб вони сходились в Херсон. Там він мав скласти з них охочі команди. Задунайці не відгукнулись. Із російських земель зібралось біля тисячі козаків. Потьомкін призначив їм отаманом запорозького військового старшину Сидора Білого, а в поміч йому дав суддю війська запорозького Антона Головатого. Козаки стали в поміч Росії воювать турків.

Сидір Білий подав Потьомкінові прохання, щоб визволив з кріпацтва поневолених панами запорожців і дозволив їм перейти хоч у казенні села. Потьомкін згодився. Поневолених запорожців переписали. Однак з того перепису нічого не вийшло. Пани не захотіли відпустити запорожців, а Потьомкін не обстоював за тим, бо й сам їх чимало тримав на своїх землях.

Перемови з задунайцями. 1784 р. скінчилась війна в Криму. Потьомкін залишив запорожців на службі. Він здобув від цариці дозвіл поновити військо запорозьке на зразок донців і заходився коло того. Сидора Білого він послав до дунайських січовиків, щоб намовив їх вернутись назад. Задунайці відповіли, що вернутись тоді, як цариця поновить запорозьке військо на старих правах, з усіма вільностями й клейнодами. Білий повернувся ні з чим. Коло нього згуртувалось тільки те козацтво, яке пробувало в Росії, та й то не все. Козацтво те прозвано «чорноморським». Воно стерегло чорноморські береги.

Розповісти й списати: Ким задумав скористатись Потьомкін під час війни 1783 р.? — До кого звернувся? — Хто зібрався? Кого призначив Потьомкін отаманом? — А на поміч йому? — Чи в Січі старшина призначалась? — Чого добивався Білий? — Чому не випустили на волю закріпачених запорожців? — Що Потьомкін зробив з козаками по замиренні з турками? — На що згодилась цариця Катерина II? — Хто їздив до задунайців? — Що вони відповіли? — Хто згуртувався коло Білого? — Як прозвано те козацтво?

ПРИЛУЧЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

(1792 р.)

Боротьба за конституцію в Польщі 1791 р. Після поділу Польщі 1772 р. деякі поляки схаменулись і заповзялись зробити лад у Польщі. Їм обіцяли поміч Австрія й Пруссія. 1791 р. вони проголосили в Польщі нову конституцію, тобто нові закони про нові порядки. Та конституція обмежила права магнатів і надала деякі права простому народові. Сусіднім державам та конституція не сподобалась, надто Росії. Вони боялись, щоб і їхні народи не забажали таких прав, які здобув народ польський. Польські магнати, які теж були проти конституції, з'їхалися в м. Тарговиць, оповістили конфедерацію й віддалились під опіку Росії.

Другий поділ Польщі 1792 р. Російське військо з їхнього прохання заступило Варшаву. Магнати скликали новий сейм і присилювали його скасувати конституцію. Пруссія, яка вступила в Польщу на поміч полякам-реформаторам, пристала й собі до Росії. 1792 р. сусіди Польщі, Росія, Австрія та Пруссія, знов погодились між собою й одпаювали від Польщі ласі шматки. Пруссія забрала собі ті землі, які заступило її військо, йдучи на поміч реформаторам, а Росія забрала Правобережну Україну (Київщину, Поділля, Волинь) та деякі білоруські землі.

Скасування Польщі 1796 р. 1794 р. польські реформатори знов зняли повстання. Хотіли скинути панський уряд й визволитись з-під опіки Пруссії та Росії. Повстанцями керував генерал Костюшко. Він завзято боровся за волю Польщі, але вдіяти нічого не міг. Російське та пруське військо розгромило повстанців. Москалі забрали Варшаву й Вільно. Після того Росія, Австрія й Пруссія остаточно приборкали Польщу й поділили її між собою. Росія забрала ще деякі білоруські та українські землі, окрім Холмщини та Підляшшя. Австрія й Пруссія забрали решту Польщі.

Так зникла зі світу польська держава, та держава, до якої довгий час належало чимало українських земель, яка завдала багато горя українському народові.

З того часу в російських руках опинилась більшість земель українських. Тільки Галичина, Буковина та на деякий час Холмщина й Підляшшя залишились під Австрією.

Розповісти й списати: Хто заповзявся зробити лад у Польщі? — Чого добивались повстанці? — Хто обіцяв їм поміч? — Яку конституцію оповістили? — Чому сусіди були проти неї? — Куди звернулись польські магнати? — Що зробила Пруссія? — Коли й як погодились польські сусіди? — Коли знов знялось в Польщі повстання й чому? — Хто ним керував? — Хто розгромив повстанців? — Як остаточно поділили Польщу?

Розділ XII

МОСКОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА УКРАЇНІ. АВСТРО-ПОЛЬСЬКЕ — В ГАЛИЧИНІ

ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ГАЛИЧИНИ (1780 р.)

Уніатство — національна ознака. Поляки вигадали унію, щоб швидше окатоличити та спольщити українців. Проте сталося так, що хоч частина українців унію й прийняла, однак на римо-католицтво не пристала й не спольщилась. Вони залишились українцями, як і були, тільки тримались уніатської віри. Спершу українці-уніати соромились свого уніатства: всякому відомо було, що уніатство приймали тільки заради вигоди та з малодушності. По-уніатству виросли нові покоління українців, які змалку виховувались батьками в уніатстві. Вони звикали до уніатства, як до рідної батьківської віри. Вони вже не соромились його, а, навпаки, шанували як рідну віру, як усякий шанує свою віру. Поляки тримались тільки католицтва, а українці — уніатства. Уніатство стало звичайною вірою українців у Польщі, особливо в Галичині; воно стало там національною ознакою українського народу.

Австрійський уряд, прибравши Галичину до своїх рук, допоміг уніатському духовенству вибитись з темноти та злиднів.

Освіта рідною мовою. Австрійський цісар Йосиф II зробив трохи добра для бідного, трудящого люду. Він обмежив владу поміщиків і подарував усім народам право заводити школи для селян та міщан і вищі школи для духовенства, а по тих школах дозволив учитись своєю рідною мовою. Від того була велика користь усім народам, бо наука рідною мовою найшвидше й найбільше розвиває людей та робить їх освіченими.

У Відні закладено було духовну семінарію для уніатів. Згодом таку саму семінарію закладено було й у Львові. По тих семінаріях та по народних школах українці стали учити своїх дітей українською мовою. Коли 1784 р. у Львові закладено було університет, то встановлено було деякі науки вчити українською мовою. При університеті заклали лицей для підготовки українців до університету. Так поволі розходилась в народі наука рідним словом. Та наука, еднала народ в один національний гурт.

Вороги української мови. На Буковині так само дозволено було вчити «місцевою мовою». Там жило багато румунів. Вони почали доводити урядові, нібито на Буковині живуть самі тільки румуни, й через те «місцева мова» там тільки румунська, а тому й по школах Буковини треба вчити тільки по-румунськи.

Швидко й у Галичині знайшлись люди, що стали виганять із шкіль українську мову. То були поляки. Вони боялись, що український народ через рідну мову в школі швидко здобуде освіту й не захоче служити панам — полякам. В той час польська шляхта мала при царському дворі велику вагу. Вона залякала австрійський уряд, ніби українці хиляться до Росії й хочуть одкаснутись від Австрії. Заходами польського панства скасовано було українську мову спершу в університеті та лицей, а згодом і по інших школах. Натомість запровадили польську мову.

Боротьба за мову в школах. Уніатський митрополит Левицький, намовлений каноніком Могильницьким, вдався до уряду, щоб по народних школах учили-таки по-українськи. Багато людей стало за ним. Тоді уряд дозволив сільським громадам закладати своїми коштами приватні школи з українською мовою. Адміністрація наказувала духовенству, щоб воно не дуже до таких шкіль заохочувало.

Тогочасне українське уніатське духовенство не шанувало свого народу. Здобувши освіту, воно відривалось від народного життя. мови, звичаїв і т. ін. й пнулось до панства. За вірець собі брат польських панів, польську інтелігенцію, а тому й говорило по-польськи. А дехто тримався старої книжної змертвої мови, нездатної вже до розвитку. Українська мова, як «мова мужиків», їх не цікавила, й вони за нею по школах не впадали.

Та проходив час. Поволі з'явилися тямущі люди, які дбали не про себе, а про народне добро, про його освіту та добробут. Вони ширили народну освіту рідною мовою, допомагали народові в хазяйстві, розвивали його національну свідомість і т. ін.

Канонік Іван Могильницький згуртував у Перемишлі перше просвітне товариство. Українці стали заводити свої парафіяльні й тривіальні (вищого типу) школи. Впорядили в Перемишлі учительську семінарію для підготовки учителів; склали українські підручники, наламували поволі стару книжну мову на живу народну й т. ін.

Розповісти й списати: Для чого поляки добивались унії? — Чи справдились їх мрії? — Чим стала унія для українців у Польщі? Хто й які зробив полегкості для народної освіти? — Через що наука рідною мовою корисніша? — Де заведено було українську мову? — Хто й як виступив проти української мови на Буковині та в Галичині? — Як українці обстоювали за свою мову? — Чого добились? — Як і через що зразу уніатське духовенство не дбало про українську мову? — Що трапилось згодом? — Чим уславився канонік Іван Могильницький?

МОСКОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ

Панщина. В той час, як на Україні галицькій прокидалось національне українське життя й свідомість, на Україні наддніпрянській воно як раз забивалось, нищилось.

Польща, як держава, згинула, але на українських землях, що відійшли з-під Польщі до Росії, залишилися ті самі порядки, які й були, навіть погіршали. Кріпацтво не полегшало від того, що український народ перейшов під православну державу. Російський уряд надав польським панам більше права над кріпаками, ніж вони мали раніш. Перше, хоч гайдамаки та селянські повстання лякали й стримували панів. Тепер же пани нікого не боялись: знали, що військові російські команди все втихомирять, що поліція нікому не попустить образити чи пошкодити панові й т. ін. Пани стали цілковитими хазяями кріпаків. Вони кріпаків навіть за людей не вважали: перепродували їх як звичайні речі, міняли на товари, на крам і т. ін. Без дозволу пана кріпак не мав права нічого зробити, навіть одружитись. Пан сам судив своїх кріпаків: карав їх різками, нагаями, а то й на смерть. Ніхто не мав права втручатись в його стосунки до кріпаків. Панські отамани досвіту обходили попідвіконню й виганяли на панщину всіх, хто стояв на ногах. Люди не знали ні неділі, ні свят. Робили на панських ланах від світання до смеркання.

Рекрутчина. Після скасування козацької служби на українську людність наклали нову важку повинність — рекрутчину. Російське військо в ті часи набиралося й поповнялось через рекрутчину. Коли треба було війська, уряд розсилав накази панам та сільським громадам, щоб приставили до війська стільки-то рекрутів. Військова служба тяглась двадцять п'ять років і була дуже важка. Після неї рідко хто вертався додому. Пани, а де не було панщини (козацькі села), там громади віддавали до війська тільки тих, хто чим-небудь провинив перед паном або громадою. Рекрутчиною карали за злочини.

Обмосковлювання. Український народ не тримався одного гурту. Селянство гинуло в кріпацтві, козацтво — в суперечках, а духовенство й панство запобігало «милостей» в московського уряду. Не було кому боронити й обстоювати українські національні інтереси. Російський уряд з того скористався й переводив на Вкраїні все на московський зразок. Українські національні традиції й культура поволі забувались. Тільки пісні про старовину, про козацьку волю подекуди нагадували минуле. Та й вони забувались. Хіба було де кобзар або лірник проспіваеть.

Доки Правобережжя було під Польщею, там панувала польська освіта й культура. Українське панство, міщанство, духовенство й навіть селянство спольщувались. З того ж часу, як Правобережну Україну приєднано до Росії, там російський уряд став заводити московщину. Завели російські урядові установи, російські школи; наслали московських урядовців (чиновників), священників, учителів і т. ін. По урядах, судах та школах завели московську мову. Навіть молитви в церкві звеліли вимовляти по-московськи. Таким

чином, українське життя на Правобережжі, яке до того наvertsалося на польщизну, повернуто було на московщину.

На Лівобережжі українське життя обмосковлювалось ще більше. Сюди Московщина влізла раніше. Коли ж заведено було нові суди, палати та всякі губернiальні та повітові «присутствiя» на російський взір, з того часу Московщина цілком запанувала в краї. Всі ті «присутствiя» разом з російськими школами сунули в народ московську мову й обмосковлювали людей. Народне українське слово переховувалося тільки серед простого народу: по селах та серед сільського духовенства, дяківства, бурсацтва й т. ін.

Розповіді й списати: В той час, як національно оживала Галичина, що робилось на наддніпрянській Україні? — Показати на мапі, які українські землі були тоді під Росією? — Як російський уряд поставився до польських панів? — Яку силу взяли пани? — Яка була панщина? — Що таке рекрутчина? — Де вона взялась? — Кого віддавали в рекрути? — Чи тримався український народ гурту? — Що з того виходило? — Яка культура ширилась на Правобережжі: доки вона була під Польщею? — Що сталось, як вона відійшла до Росії? — Якими способами переводилось змосковлювання? — Яке становище було на Лівобережжі? — Де затримувалась українська народна мова? — Через що мова — найдорожчий скарб всякої національності? — Яка користь народові від національної культури? — Яка користь народу від більшої освіти?

БІДУВАННЯ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦТВА

Подорож цариці 1787 р. 1787 р. цариця Катерина II подорожувала Дніпром у Крим. Потьомкін зігнав людей з усіх запорозьких земель до Дніпра, щоб показати цариці, як густо він заселив новий край. Разом з тим Потьомкін намислився показати цариці й запорожців. Він викликав Білого й Головатого з ватагою запорозьких верхівців і доручив їм провжджати царицю. Вони провжджали царицю й подали їй прохання про відновлення війська Запорозького.

Скликання Чорноморського козацтва 1787 р. Згодом знов почалась війна Росії з турками. Потьомкін знав уже, як придатні до тієї війни козаки. Він оповістив по всіх запорозьких землях, що доручає Білому та Головатому збирати запорожців на козацьку службу. На той заклик відгукнулось чимало запорожців. Краще їм було нести козацьку службу, ніж поневiряться по панах та підпанках. Першим прибув полковник Чепіга з козаками, 1788 р. Потьомкін дав йому полковницького пернача й доручив збирати військо. Чепіга їздив за Буг намовляти задунайців вернутись назад. Лаштування турків до війни з Росією збентежило задунайців. Виходило, що їм треба було битись за басурменів з своїми одновiрними християнами та ще й братами-козаками. Деякі задунайці побоялись того й перебрались в Росію. Вони згуртувались коло Сидора Білого. Проте кіш задунайців залишився під турка-

ми. Старі січовики не вірили, щоб Потьомкін хотів добра козакам, кількасот яких держав у себе в кріпацтві.

Чорноморський кіш 1788 р. Під орудою Білого та Чепіги козаки розташувались коло Прогноїв і заклали свій кіш. Білого обрали кошовим.

Генерал Суворов, що керував усім російським військом, яке воювало з турками, називав тих козаків «військом вірних запорозьких козаків». Потьомкін слово «запорозьких» викидав і казав просто: «Військо вірних козаків».

Запорожці просили, щоб їх оселили на Тамані. Цариця подарувала їм клейноди (булаву, бунчук, корогви, перначі й печатку) й наказала Потьомкінові задовольнити їх так, як сам визнає крайшим. Запорожці клейнодами втішились, бо вважали їх ознакою повороту козацьких вільностей. Після того чимало задунайців ще пристало до Білого. Решта, хоч і залишилась під турками й воювала вкупі з ними проти Росії, але проти козаків не виступала.

Участь чорноморців у війні 1787—1791 рр. Козаки Білого давали велику поміч російському військові. Найбільш вони вславились під час облоги Очакова та штурму Ізмаїла. Під Очаковим поранено було Білого. На його місце козаки обрали Чепігу. Під проводом Чепіги та Головатого козаки відбили від турків острів Березань. Після того Очаків мусив упасти, а за ним взято було й Ізмаїл.

Козаки своїми байдаками плавали аж по гирлах Дунаю. Там вони зустрічались з задунайцями, що з турецького боку несли таку саму службу, як чорноморці з російського. Чорноморці й задунайці сходились до купи, як брати, переказували одне другому про заходи московців та турків і т. ін. Кривавих сутичок між ними не траплялось.

1791 р. Росія замирила з турками. Межею призначено було р. Дністер.

Поневіряння козацтва. Скоро-но вщухла війна, всякі московські генерали стали знущатись з козаків. Вони посилали їх на важкі роботи та на всяку небезпечну варту, а пани ловили їх, обертали на кріпаків. Тільки було запорожець повернуться до батьків чи до сім'ї на ті землі, які захопили пани, зараз того запорожця хапали, обрізували оселедця, не пускали до коша й повертали в кріпака.

Отаман розсилав запорозьку старшину рятувати товаришів з панських рук. Старшині не завше в тім щастило, бо панські пазури були цупкі. Потьомкін з прохання Чепіги видав наказ, щоб урядовці пильнували, щоб ніхто не забороняв запорожцям переходити у «Військо вірних козаків» і ніхто не кривдив їхнього сімейства.

Та й у війську запорожцям було не легко. Московські генерали не дуже слухались Потьомкіна. Вони не сплачували вчасно гроші козакам, не видавали сукна на одягу, не постачали харчів по умові, а на важку роботу гонили безперестанку. Всякий московський генерал вимагав, щоб до нього присилали козаків на роботу, як невільників, а за те, щоб одягти їх, взути та нагодувати не клопотався. Козаки того не витримали й почали розбігатись за Дунай та в степи.

Новий кіш у Слободзеї. Тим, що залишились, Потьомкін дозволив оселитись на відвойованих у турка землях між Дністром та Бугом. Козаки заклали кіш у селі Слободзеї, над Дністром, коло Бендер. Цариця доручила керувати тим військом Потьомкінові й надала йому титул «великого гетьмана козацьких військ Катеринославських та Чорноморських».

Окрім відвойованих у турків земель між Дністром та Бугом, цариця подарувала козакам ще й Єникальську округу та Тамань. Межа козацьких земель ішла від Чорного моря по Дністрові до Бендер, а далі через верхів'я Березані до Бугу. Козацькі родини сотнями приходили у Слободзею. Звідтіля розселяли вже їх по новому краю. Таким способом швидко заселили три паланки (округи): Наддністрянську, Березанську та Кинбурську. На нових землях запорожці будували собі хати або оселялись в хатах молдован, які під час війни повтікали за Дністер.

Одбирання козацьких земель. Швидко після миру 1791 р. помер Потьомкін. Його смерть дуже стурбувала чорноморців, бо тільки він один обстоював за ними перед царицею. Як тільки помер Потьомкін, російські урядовці стали перестерігати чорноморців, щоб не розташовувались на Дністрі, бо ті землі роздадуть панам, як колись запорозькі, а чорноморців повернуть у звичайні полки московського війська. Чорноморці стурбувались. Потьомкін, хоч і дав їм землі між Дністром та Бугом, але грамоти на них не видав. Запобігаючи лихові, чорноморці послали до цариці послів з Головатим на чолі, щоб видала грамоту на подаровані землі, або забезпечила їх землею хоч на Тамані. Поки козацькі послі доставили до цариці, пани вже походили коло неї, й вона видала наказ щоб одвойовану в турків землю між Дністром та Бугом прилучити до Катеринославської губ. під загальне порядкування губернатора та панів. Чорноморці не знали, що вдіяло їхнє посольство. Почувши наказ цариці, вони стали розбігатись, щоб не потрапити в кріпацтво.

Розповісти й списати: Коли Катерина II подорожувала в Крим? — Як вихвалявся перед нею Потьомкін? — Коли й як Потьомкін скликав запорожців і для чого? — Хто їздив до задунайців? — Що сталося серед задунайців? — Де козаки Білого заклали свій кіш? — Як називали козаків Білого? — Що подарувала їм цариця? — Яку поміч дали козаки московському військові? — Коли й як знущались над козаками московські гене-

рали та пани? — Де заснували козаки новий кіш? — Який титул цариця дала Потьомкіну й за що? — Які землі подарувала цариця козакам для поселення? — Як вони розселялись? — Що сталося після смерті Потьомкіна з козацькими землями й через що? — Куди послали чорноморці послів? — Який наказ і через що видала цариця? — Як його зрозуміли чорноморці й що стали робити?

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Царські грамоти й клейноди 1792 р. 1792 р. цариця Катерина II видала посланцям чорноморських козаків грамоту на землі Тамані, по р. Кубані та по березі Азовського моря. Вкупі з грамотою цариця подарувала козакам нові військові клейноди (корогву та срібні літаври) на знак їхнього права порядкуватись козацькими звичаями: вибирати старшину, суд й т. ін.

Залишення Наддністрянщини 1792 р. Того ж таки року чорноморці стали збиратись на Кубань. Важка то була робота. Жінки й діти не хотіли покидати свої оселі, до яких за три роки приклали чимало праці й позивали. Плач лунав поміж Дністром та Бугом. Головатий наказав списати, хто згоден переходити на Кубань, а хто хоче залишитись там, де й був. Січовики, оберігаючи свою козацьку волю, згодилися йти на Кубань. Інші ж подались за Дунай. Усі ті поселенці, що набрались сюди з запорозьких поселенців заради господарства, не схотіли покидати свої оселі.

Чорноморці спродали свої хати, худобу й рушили на Тамань. Слідком за ними на Наддністрянщину налетіло панство з царськими грамотами на власність вічними часами на землі між Дністром та Бугом. Чимало запорозьких родин, які недавно тільки ледве вихопились з кріпацтва, а тепер не схотіли податись на Кубань, знов опинились в панській неволі: всі поселенці Наддністрянщини подаровані були панам укупі з землею.

Осаджування на Кубані 1793 р. 1793 р. чорноморці під проводом Головатого достались до Кубані. На Кубані чорноморцям жилося спершу скрутно. Доводилось одночасно й будуватись, і від черкесів одбиватись. Кубанські степи були дикі, як колись запорозькі. Так само буяли там височенна трава та бур'яни, а по степах плодилась сила всякого птаства та дикої звірини, вибрикували дикі коні (тарпани) й т. ін. По лиманах та озерах повно було риби.

Головний кіш війська Чорноморського став біля річки Кубані в Карасунському куті, а курені осадились окремими слободами та станицями. Всього осілось сорок куренів. Більшість із них назвались так само, як і в старій Січі звались.

Новий «порядок» (1794 р.). 1794 р. Чепіга, Головатий та військовий писар Котляревський склали й оповістили для Чорноморського війська новий статут під назвою «Порядок общей пользы». Втім «Порядкові» геть було скасовано старий козацький лад і

змінено на новий: старшина козака стала вже не виборною, а призначалась та стверджувалась московським урядом. Призначена старшина не хотіла вже радитись з товариством, вважала себе вищою за нього й не корилась контролеві виборної військової ради; вона й самий «Порядок» видала без відому й бажання козаків. «Порядок общей пользы» нічого вже не згадував про військову раду, наче її ніколи й не було. Зате він надав і забезпечив за військовою старшиною, «яко вождями», право на вічне володіння землями, які цариця подарувала всьому військові.

До того старшина стала ласувати на російські чини та ордени. Все це поділило козацтво на Кубані на панів та простих козаків.

Розповісти й списати: Що видала Катерина II з прохання послів чорноморських козаків? — Чи всі перебирались на Кубань? — Що робили неохочі перебиратись? — Яка доля спіткала тих, що залишились в Наддністрянщині? — Де осадилися козаки на Кубані? — Як їм там жилося? — Які були природні багатства краю? — Коли, хто й через що склав «Порядок общей пользы»? — Кому він був на користь, а кому на шкоду? — Які найбільші відмінні зробив він у козацькій житті?

ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ

Хатній патріотизм. Українське панство, хоч і тишилося з московських «милостей» (кріпацьке право, чини, ордени, дворянство й т. ін.), проте подекуди не забувало, що воно є нащадками вільної козацької старшини. Незважаючи на своє вільне й невільне змосковлення, воно подекуди застерегло українські звичаї, мову, історичні згадки тощо, мало якийсь певний український патріотизм. Вищі верстви його, більш освічені, з жалем згадували колишню козацьку славу, українську незалежність, автономію гетьманщини, нарікали на свавільне скасування старих прав, ладу й т. ін. Однак, бачивши, що не сила їх, вони приховували свій патріотизм для хатнього вжитку.

Романтизм. Наприкінці XVIII ст. в європейському письменстві запанувала мода на описування рідної старовини, на збирання своєрідних переказів, оповідань, легенд, пісень й т. ін. Все те викликало замишування старовиною й любов до всього свого рідного. Освічені люди збирали народні перекази, приглядались до народної творчості й т. ін. Раніш народну словесність легковажили, як щось некультурне й непотрібне, тепер стали високо її цінувати за своєрідну красу й оригінальність. Оце замишування рідною старовиною в письменстві прозвано романтизмом.

Романтизм із Англії та Германії перекотився й в Росію. Він захопив і освічених українців.

Замишування народною поезією. Раніше вони вважали свою народність за темну, некультурну масу. Гадали, що вона може

користатись тільки з сусідньої культури, а не з своєї. Українську мову вважали за непотрібний уламок старовини, хоч і цікавий та милий, але ні до чого не здатний, засуджений на смерть. Тепер глянули на все іншим оком. Безцінні скарби народної української словесності (оповідання, казки, загадки, приказки, прислів'я, байки, пісні й т. ін.), краса побуту, оригінальність історії звернули на себе увагу навіть чужинців (московців, поляків, німців, чехів й т. ін.). Тим більше заохотилось тим усім освічене українське панство. А полюбивши словесність, пісні, історію українського народу, воно зацікавилось і самим народом, стало пильніше придивлятися до його життя.

Раніш українська старшина й панство дбали тільки за свої вигоди, намагались найшвидше засвоїти собі панський вигляд і зовсім одмежувались і відрізнитись від «мужиків». Українська нація поділилась на «мужиків», які додержувались своєрідного, національного ґрунту, та панів, що підшивались як не до поляків, то до московців. Українські пани, хоч і називали себе інколи «малороссянами», проте намагались нічим не відрізнитись від «великороссян».

Пошана до «мужика». Тепер інтелігентне панство стало дивитись на український народ іншими очима. Воно побачило, що оті сірі «мужики», кріпаки володіють дорогоцінними скарбами поезії. Воно довідалось, що найкращі в світі зразки поетичної народної творчості (оповідання, легенди, пісні) склали звичайнісінькі українські «мужики», «хами», прості селяни. В цього селянства збереглась пам'ять про минуле України, про козачу славу. Тільки в устах селян збереглась народна мова — найцінніший скарб культури. Побачило все оте інтелігентне панство та й стало дивитись на народ з повагою. Стало шанувати народ, як носителя життєвої краси й правди.

Зближення з «мужиком». Стало й собі зближатись з народом, щоб зачерпнути в нього тієї краси поезії, яку він має. Шукаючи в народі пам'яток старовини й поезії, інтелігентне панство навчилось розуміти народне життя, селянські інтереси, людське горе, мужицькі потреби й болі; навчилось розуміти, що й кріпак — людина, що й в кріпака є людська душа. Інтелігентне панство зрозуміло, що в тяжких обставинах кріпацького життя, під солом'яною стріхою, під сірою свитиною живуть високі, чисті людські змагання; ті змагання, які споріднюють душу неписьменного селянина з душею найбільш освічених панів.

Початки нового українського письменства. Зросійщені службисти, які кров свою проливали за російське «отечество», не з страху, а з сумління заводили на Вкраїні московські порядки, ширили московську мову (писали по московських журналах і говорили в себе дома тільки по-московськи), з побожною любов'ю

стали після того збирати пам'ятки української старовини. Вони записували українські вірші та пісні, слова й прислів'я, виславляли в своїх записках (частіш потай) колишню українську свободу, хвалили давніх борців за українські вільності й т. ін.

Отак поволі роздвоювалась душа тогочасного українського інтелігента в Росії. Чим більше зміцнювались в російській літературі романтизм та народництво, тим дужче розцвітало серед українців замилювання рідним словом. Хоч російський уряд забороняв друкувати книжки українською мовою, проте українці, що прихилились до свого народу, не вгавали писати тільки стара, книжзаборони українського друку й науки вимерла тільки стара, книжна слов'яно-українська мова. Народна ж мова, навпаки, зміцніла в письменстві. Охочі писати не мали друкованих зразків мови й відшукували їх в народі, пристосовувались до того, як говорив народ. Через те вони писали мовою живішою й чистішою, ніж була стара книжна українська мова.

Живе українське слово — мова, пісня, перекази про минуле — збереглися в устах народу й привернули до нього панство, відірване історією та московською політикою. Об'єднання різних верств громадянства завше зміцнює націю й помагає її культурі.

Розповідати й списати: До чого призводили родинні згадки українського панства? — В чім виявлявся хатній патріотизм? — Що таке романтизм? — Де він узався? — До чого призвів? — До чого романтизм навернув українців? — До чого призвело зацікавлення народною словесністю, побутом та історією? — Що підняло «мужика» в панських очах? — Як пани стали зближатись з «мужиками»? — До чого взялося українське панство? — Як виникло нове українське письменство? — Через що заборона друкувати українські книжки помогла чистоті народної мови при відродженні письменства? — Яким способом письменство єднає націю?

МАНДРУВАННЯ ТОГОБІЧНИХ СІЧОВИКІВ

Переселення банатців у Сеймени та на Мальту. На січовиків, які оселились в Банаті, напірали угри. З кожним роком січовикам ставало тісніше. Доводилось щодня, щогодини змагатись з уграми за відмежовані землі. До того й земля січовикам не дуже подобалась: не було там ні розлогих степів, ні рясних дібров, ні рибних лиманів... А найголовніше — була вона далеко від України. Ніхто з України туди не заглядав. Січове товариство, відірване від рідної землі, переводилось саме по собі. Щоб не допустити до остаточного вимирання товариства, банатські січовики погодились з султаном і 1804-5 рр. перебрались у Сеймени, куди зразу пішли їхні товариші 1785 р...

Гурток січовиків, що не схотів іти під бусурмена, відколовся від свого товариства й подався на острів Мальту. За тих часів на

тім острові животіли ще мальтійські рицарі¹, які своїм життям дуже скидались на запорожців. З ними й побратались переселенці січовики.

Усть-Дунайське військо 1807 р. У Сейменах військо січовиків не зменшувалось; туди з України тікали всі, хто не хотів користись панам.

1806 року розпочалась нова війна турків з Росією. Задунайцям знову доводилось іти брат на брата. Коли почались бої біля Русука, провідці задунайців потай стали перемовлятись з російським військом і, де можна було, уникали проливати «християнську кров». Коли ж російське військо підступило до Ізмаїла, частина задунайців на чолі з Іваном Губою та Хомою Бучинським передались на російський бік. Вони перебрались в Росію й осілись коло Буджаку. Там вони обрали собі кошовим отаманом Івана Губу.

1807 року цар Олександр I звелів їм зватися «Усть-Дунайським військом». Військо те довго не проіснувало. Ще війна не скінчилась, як воно, невідомо з якої причини, було скасоване. Клейноди його передали в Катеринодар. Туди, на Чорноморію, пішла й частина устьдунайців, решта ж їх залишилась на Буджаці й повернулась на «казенних поселеннях».

Боротьба з липованами (1811—1814). Запорожцям за Дунаєм було тісно. 1811 року вони стали потроху випихати своїх сусідів липованів (некрасовців) і розташовувались на їхньому місці по гирлах Дунаю. 1814 р. запорожці відібрали в липованів Дунавець і зовсім запанували на Дунаї. В яких саме межах турки дозволили їм хазяйнувати на Дунаї, того певно невідомо.

Життя задунайців. У Верхньому Дунавці запорожці впорядили Січ, подібну до Запорозької. Там було 38 куренів для життя («землянки», «бурдюги»), паланки, церква й титарня. Навкруги Січі йшли шанці (окопи). Січове життя мало чим відрізнялось від стародавнього на Дніпрі. Жінок так само в Січ не пускали, а жонатих січовиків оселяли по хуторах та слободах навколо Січі. Недалеко від Січі осілося велике село січовиків. Турки прозвали його «Райя».

Усім поряdkувала військова рада. Вона щороку обирала старшину. Так само, як і два століття раніш, рада збиралась після служби Божої на майдані коло церкви, куди виходила й старшина з клейнодами. Суд був старий, козацький, товариський. Землю ділили між усіма січовиками, як і на Дніпрі: всякому давали стільки, скільки міг обробити. Жили січовики переважно з рибальства та полювання. Султан платив їм жалування за військову

службу й давав припас: борошно, сочевицю, оцет, олію, порох, оліво й т. ін.

Доки січовики жили на Дніпрі, доти вони знали, за що воюють: за віру, за свій народ. З того ж часу, як перебрались на чужі землі, вони повинні були обороняти бусурменів від християн. Це відвертало в них бажання воювати. Поволі військовий запал стухав. Старі січовики вимирали. Вкупі з ними вимирали й лицарські звичаї та старий бойовий дух. Нові січовики-утікачі від панщини з України — більше тішились господарством, ніж лицарською славою. Січ була їм не школою лицарської справи, а тільки добрим захистком від панів. Завзяті вояки поволі обертались на звичайних селян-хліборобів.

Розповісти й списати: Хто тіснив банатських січовиків? — Чим січовикам не до вподоби був Банат? — Куди перебрались банатці? — Як жилося у Сейменах? — Чому 1806 р. частина задунайців перебралась в Росію? — Де вони там осілись? — Хто й як їх там назвав? — Що з ними трапилось там? — Куди вони розійшлись? — Через що тісно було у Сейменах? — На кого січовики стали натискати? — Коли відібрали в липованів Дунавець? — Як жили січовики за Дунаєм (Січ, хутори, села, рада, старшина, суд, рибальство, полювання, господарство, плата за службу)? — Через що вшухав войовничий запал? — На кого обертались січовики?

ПОЧАТКИ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОСІЇ Й НА УКРАЇНІ

Нащадки Катерини II. Цариця Катерина II померла 1796 р. Син її Павло I дав деякі полегкості Україні. Царював він не довго. Був нестриманої вдачі чоловік, мало що не божевільний й тяжкогнобив усіх. Придворне панство того не стерпіло і позбавило його життя 1801 р. Син його Олександр I врізав в Україні й ті полегкості, які дав батько. Після того вже московські царі ніколи й не думали про будь-які полегкості для України.

Війна з французами 1812—1814 рр. 1812 р. Росія воювала з французами. Російський уряд на поміч своєму військові став скликати на Україні охочі козацькі полки. Щоб заохотити людей, — дурили, що згодом Україні дано буде права. На тодішнього генерал-губернатора кн. Рейніна, свояка Розумовських, кивали як на майбутнього гетьмана. Однак все те скінчилось зле. Уряд, незадоволений козаками-добровольцями, заслав їх на Кавказ і там оселив.

Російське військо розбило французів і пішло за ними навздогін. Воно пройшло чимало всяких земель і загналось аж у Париж. Переходячи всякі землі та пробуваючи в Парижі, російське офіцерство надивилось на тамтешнє вільне життя й надумалось запровадити кращий лад і в себе дома, в Росії.

¹ Мальтійські рицарі, це духовне товариство, яке колись було складене задля боротьби з невірними й відвоювання Гроба Господня.

Потайні гуртки: а) в Росії. Як повернулось в Росію, стало воно ширити серед громадянства звістки про те, як вільно, без кріпацтва, живуть люди по світах. Російське громадянство заврушилось. Почався жвавий політично-літературно-освітній рух. Думка про потребу скасування кріпацтва і зміну державного ладу швидко поширилась поміж людьми. Уряд налякався. Став вживати всіх заходів, щоб затулити громадянству рота. Не дозволяв друкувати небажані йому статті, спинав газети й журнали, арештовував і засилав всіх, кого вважав за «неблагонадежних». Люди стали критись від уряду. Гуртувались в потайні гуртки й там обмірковували, що й як треба зробити, щоб змінити російський державний лад на кращий.

Серед тих потайних товариств особливо вславилось два, так звані «тайних обществ» (товариств) — Південне й Північне. Там найбільше гуртувалось військових. Один осередок його був у Петербурзі, а другий в м. Тульчині на Поділлі.

б) на Вкраїні. На Вкраїні так само згуртувались потайні політичні товариства. Вони домагались волі Україні. 1820 р. склалося потайне товариство «Соединенных Славян». Воно добивалось, щоб усі слов'янські народи поєднались в одну спільну державу народів-спільників, щоб у тій державі всі народи мали однакові права, жили спільно (федерацією). Тоді ж таки на Вкраїні склалося й «Малоросійське общество», яке домагалось політичної самостійності України.

Культурно-просвітні товариства. Поруч з потайними політичними гуртками народились легальні культурно-просвітні товариства. Зацікавлення українською мовою, народним побутом, історією й т. ін. зводило тогочасну українську інтелігенцію в культурно-просвітні та народницькі гуртки. В 1820—1830 рр. особливо відомий був Харківський гурток. Коштом місцевого дворянства, — нащадків слобідської старшини, — в Харкові засновано було 1805 р. університет, а згодом дівочий інститут, театр; видавалися журнали, збірники й т. ін. Освіта тоді проходила тільки московською мовою. Письменство так само було московське. Проте, поруч московського, з'явилися й українські вірші, оповідання й статті. Щодалі, то більше. Крім Харкова, українські гуртки заклались в Москві й Петербурзі.

«Декабристи» 1825 р. 1825 р. помер цар Олександр I. По закону його місце мав заступити брат Костянтин. Костянтин зрікся престолу на користь третього брата Миколи. Миколу не любили за його жорстокість та свавільність. Військові люди зі згаданих потайних товариств, на чолі з полковником Пестелем, Муравйовим-Апостолом та поетом Рилеевим, вийшли 14 грудня 1825 р. на вулиці Петербурга й стали вимагати, щоб царем був Костянтин згідно конституції, тобто по особливій умові з народом. Миколи не

хотіли. Микола вислав проти повстанців гармати. Декого постріляно, а декого зловлено чи розігнано. Половлених віддали під суд. Ватажків (Пестеля, Рилеева, Каховського, Муравйова-Апостола, Бестужева-Рюміна) засудили на смерть і стратили. Решту заслано в Сибір на найтяжчу каторгу. Серед них були й українці. Через те, що вся подія сталася в «декабрі» місяці, всіх причетних до того повстання прозвано «декабристами».

Розповісти й списати: Хто царював у Росії після Катерини II? — Як вони ставились до України? — З ким воювала Росія в 1812 р.? — Як ошукували тоді українців, щоб набрати охочого козацтва? — Про що довідалось російське офіцерство під час походу на Париж? — Що воно робило, повернувшись назад? — Як до того поставився уряд? — Як виникли потайні гуртки? — Де вони були? — Які були на Вкраїні? — Чого домагались українські потайні гуртки? — Які товариства існували поруч потайних? — Чим уславилось Харківське? — Де ще були просвітні товариства? Хто такі «декабристи»? — Коли й як вони добивались зміни державного ладу? — Чим скінчилась їх справа?

ЗРУЙНУВАННЯ ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧІ

Перемови з Росією. 1827 р. комендант російської придунайської кріпості Ізмаїла Тучков переказав за Дунай, на Січ, що швидко Росія воюватиме з турками. Тому, мовляв, задунайцям треба про себе заздальгидь подбати. Задунайці обрали кошовим Осипа Бондаря, а по-письменному Гладкого. Гладкий — чоловік хитрий і потайний — став потай перемовлятися з Тучковим. Виговоривши собі в Росії панське становище та добре жалування, а козакам-утікачам помилування, Гладкий згодився передатись Росії. Старе козацтво не повірило російському урядові й оперлось: не захотіло йти під Московщину. Гладкий свої думки затаїв.

Зрада Гладкого. 1828 р. великий візир прислав на Січ наказ наготовити йому до війни козаків і вислати їх 13.000 у Сілістрію. Багато січовиків, прочувши про те, розбіглося по плавнях, щоб не йти брат на брата. Гладкий намислився використати наказ візира, щоб здихатись старих січовиків. Він зібрав їх до 200 і відвів у Сілістрію, а сам вернувся буцімто ще набирати. Справді ж скликав у Січі похапцем своїх однодумців, чоловік з 200, захопив на байдаки церковний престол, образи, корогви, військові клейноди та, що встиг з військового добра, й подався на російський берег, в Ізмаїл.

Руйнування Січі 1828 р. За Дунаєм залишилось до 13000 козацького війська, розкиданого по плавнях, селах та хуторах. Скороно прочули задунайці, що їх кошовий утік у Росію, покинув їх на одчай, вони дуже стурбувались. Знали, що турки за його зраду помстяться над ними. Всі, хто тільки міг, кидали свої насиджені місця й тікали морем до російських берегів. Сусіди січовиків — молдовани, москалі, довідались про те й наскочили на козацькі

села, побили багато людей й пограбували їх дощенту. За молдованами вступило турецьке військо. Воно застало в Січі тільки п'ять старих дідів, що не схотіли покинути її. Турки їх вирізали й спалили церкву та січові курені.

Турецька помста. Сілістрійський візир, як довідався, що Гладкий перекинувся до Росії, звелів одібрати від усіх січовиків, що прибули в Сілістрію, зброю й відіслати їх в Адріанополь. Хоча старі січовики не були спільниками Гладкого, навпаки — супротивниками його, турки втім не розбирались. Розгніваний султан звелів їх усіх скарати на смерть. За січовиків вступився австрійський посол. Тоді султан звелів держати їх усіх у в'язниці й ганяти на тяжкі роботи, доки не скінчиться війна.

Піддання Росії. Гладкий з товаришами прибув у Ізмаїл. Там був московський цар Микола I. Гладкий передав йому військовій клейноді та грамоти турецького султана й німецького цесаря (банатські) на козацькі вільності. Цар прийняв задунайців під свою руку.

Гладкий з товариством помагав російському військові у війні з турками: показав найкращу переправу через Дунай, сам перевіз на той бік царя й т. ін. За те цар зробив його генералом.

Увільнення з в'язниці. Коли скінчилась війна, турки випустили з в'язниці задунайських січовиків, яких держали там з наказу султана. Січовики вернулись на дунайські гирла й осілись там, але Січі вже не закладали, жили просто, як рибалки, хлібороби й т. ін.

«Азовське військо». Гладкого й товаришів його російський уряд хотів оселити на Кубані. Гладкий того не схотів: побоявся, щоб задунайці не приєднались до чорноморців і не відібрали від нього булави. Він попросив, щоб із задунайців склали окреме військо. Цар Микола I задовольнив його бажання. Цар дав задунайцям землю на берегах Азовського моря, призначив наказним отаманом Гладкого й звелів їм називатись «Азовським козачим військом». Козацькі вільності було скасовано; всім порядкувала старшина. Січовики, побачивши, що старі права й лад касуються, покидали азовське військо й вертались за Дунай. Там жили вкупі з тими, що вернулись з турецької в'язниці. Гладкий через те мусив набирати в козаки всяких зброднів: молдаван, циган, злодіїв і т. ін.

1832 р. азовське військо розташувалось між річками Бердою та Кальчиком. Старшину обдарували землею. Ніякої січі там уже не закладали. Військове товариство скасували. Гладкий став звичайним генералом, старшини — панами та підпанками, а козаки — селянами.

Скасування азовського війська 1865 р. 1865 р. азовське військо зовсім скасували. Деяких козаків переселили на Кубань та на Кавказ, а деяких обернули в звичайних поселенців. Серед них набирали рекрутів у російське військо.

Азовські козаки, побачивши, що їх оселяють на Кавказі не вкупі, а розкидають поміж донцями, терцями та гірськими народами (чеченці, тавлинці тощо), спротивились тому й підняли бунт. Їх швидко вгамували й зневолили осаджуватись там, де «начальство приказало».

1866 р. помер Гладкий. Після Гладкого не обирали вже кошових; він був останнім. Усю старшину козацьку призначало начальство. Отак і вивелось запорозьке козацтво.

Розповіді й списати: Коли й яку звістку подав Тучков задунайцям? — Кого обрали кошовим задунайці? — Якої він був вдачі? — Про що він умовився з Росією? — Як глянули на те січові діди? — Як Гладкий збувся старих січовиків? — Як утік до Росії? Скільки козацтва залишлось за Дунаєм? — Як воно рятувалось від турецької помсти? — Хто бив і грабував тих, що не встигли втекти? — Що зробили турки з Січчю? — Як турки помстились на тих січовиках, що відведені були Гладким у Сілістрію? — Хто за них заступився? — Як Гладкий піддався Росії? — Що там робив? — Що сталось після війни з січовиками, які були в турецькій неволі? — Що сталось з товариством Гладкого? — З кого поповнялось азовське військо? — Як зникли козацькі порядки? — Коли скасували азовське військо? — Куди переселили козаків? — Що там сталося? — Коли помер Гладкий? — Як доживали віку колишні запорожці на Дунаї? — Як жило козацтво на Кубані? — Через що виводилось козацтво? — На кого воно скрізь оберталось?

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РЕЖИМ В РОСІЇ

Скасування унії на Правобережжі 1839 р. На Правобережжі люди поволі звикли до унії так само, як і в Галичині. Виросли нові покоління, що забули й думати про православ'я. Вони любили й шанували тільки унію, як свою рідну батьківську віру. Іншої віри й знати не хотіли. Православ'я було вже їм зовсім чуже й незрозуміле. Тим часом російський уряд, прилучивши Правобережжя до Росії, намагався всіма способами повернути уніатів до православ'я. Уряд хотів, щоб усі уніати нічим не відрізнялись від московців. Уніати опирались. Їх гнобили й кривдили. Проте вони міцно тримались унії. Цар Микола I надумався враз знести унію. З його наказу деяке уніатське духовенство, заохочене царськими милостями, зібралось 1839 р. в Полоцькому й написало урядові прохання, щоб дозволив їм перейти на православ'я. З тієї нагоди цар видав наказ, щоб усі уніати в Росії перейшли на православ'я. Уніатські церкви й монастирі скасували. Уніатських священників, ченців і черниць, які не схотіли пристати до православ'я, їх московське військо нагаями розганяло з церков та монастирів. Їх позакладали по тюрмах, позасиляли в Сибір. З того часу уніатів залишилися тільки в Холмщині та в Галичині, за кордоном Росії.

Боротьба з громадянством. Цар Микола I не любив, щоб хтось виказував безлад і кривду його царювання. Він вимагав, щоб усі мовчки корились йому. З того користувались царські піддесники та пани. За його царювання пани набрали великої сили. Ніхто не мав права говорити про панське свавільство або безладдя в державі. Микола I все своє життя боровся проти вільних думок російського громадянства. Він хотів задушити все громадське життя. Хотів, щоб без його дозволу в Росії ніхто й слова з уст не пустив. Він заборонив привозити в Росію з-за кордону книжки, щоб в Росії з тих книжок люди не довідались, як живуть інші люди по світах. Він скрізь понастановляв жандармів та поліцію доглядати, щоб ніхто не говорив нічого проти царя та панства.

Царські посіпаки. Царські посіпаки мали велику волю: що хотіли, те й робили. Їм тільки цар і йняв віри. Вони обносили цареві всіх, хто їм не подобався, брали хабарі, а діла не робили. Тільки й роботи їхньої було, що вишукували потайні товариства та люто карали членів тих товариств.

Незважаючи на те, чесні люди не мовчали. Вони скрізь виказували царську та панську неправду, допоминались скасування панщини та зміни державного ладу. Серед таких людей дуже вславився Тарас Шевченко.

Розповідати й списати: Хто тримався на Правобережжі унії? — Як нові покоління людей ставились до унії й православ'я? — Чого хотів російський уряд й через що? — Що робили уніати? — Як зробив цар Микола I? — Хто й через що зібрався в Полоцькому? — Який наказ видав Микола I? — Як приневолювали уніатів переходити на православ'я? — Чи то добре зробили? — Чому не добре? — Де залишились ще українці-уніати? — Як Микола I правував Росією? — Чого не любив і чого вимагав? — Проти чого він боровся? — Що заборонив привозити з-за кордону й для чого? Хто мав при ньому силу? — Кому він вірив? — Що робили царські посіпаки? — Про що люди не мовчали? — Хто серед тих людей вславився?

1848 РІК ТА ЙОГО НАСЛІДКИ В ГАЛИЧИНІ Й БУКОВИНІ

Польське повстання в Галичині. Року 1848 майже всю Європу перелетіла завірюха революції. Вона, між іншим, призвела до того, що в Австрії скасовано панщину. Одночасно з тим галицькі поляки підняли повстання за відновлення Польщі. Українцям те повстання було не на руку. Українці думали, що коли поляки гнобили їх в Австрії, будучи самі в ярмі, то що вже вони робитимуть, як вирвуться на волю? Польське повстання підтримували польські пани. Тим-то українці й ставились вороже до нього. Австрійський уряд, побачивши те, став підтримувати українців, щоб знесилити поляків.

Національне гуртування. Українці заснували політичне товариство «Головна Рада». «Головна Рада» давала провід усім україн-

ським національним справам і виясняла австрійському урядові, чого треба українцям.

Товариство видавало свою газету «Зоря Галицька». Проти польських повстанців згуртовано було українську гвардію та українські батальйони стрільців. Щоб поляки не правували українцями, українці домагались, щоб Галичину поділили на західну (польську) та східну (українську).

Собор 1848 р. Восени 1848 р. з'їхався «Собор руських учених» — зібрання всіх прихильників культурно-національного розвитку галицької України. Собор той твердо стояв на національним українським ґрунті. Він одмежував український народ від польського й московського, визнав конче потрібним встановити одностайну граматику й правопис, незалежні від польських і московських. Собор домагався, щоб по всіх школах Галичини вчили українською мовою. Для поширення народної освіти засновано було товариство «Просвіта».

Уряд пообіцяв завести українську мову по всіх школах, гімназіях і університетах, а 1850 року видав наказ про поділ Галичини на західну (польську) й східну (українську). Однак поділ той не переведено було в життя.

На Буковині. На Буковині 1848 рік призвів до того, що румуни зажадали одрізнити Буковину від Галичини й прилучити її до угорських земель. Українці були проти того. Вони домагались поділу Буковини на українську й румунську.

На Угорщині. На Угорщині 1848 року піднялось велике повстання проти Австрії. Австрія не мала сили придушити його й попросила підмоги в Росії. Російський цар Микола I послав на Угорщину своє військо. Те військо втихомирило угрів. Бажаючи й надалі знесилити угрів, австрійський уряд став допомагати українцям, яких до того угри гнобили. Серед українських ватажків у той час визначився Адольф Добрянський.

Добрянський. Він під час угорського повстання утік був в Галичину. Звідти Добрянський вернувся на Угорщину вкупі з російським військом як комісар австрійського уряду при російській армії. За його проводом угорські українці виставили свої домагання. Цісар пообіцяв одрізнити українські землі в окремі столиці (округи), завести українську мову по школах та урядових установах, заснувати в Ужгороді українську академію й т. ін. Добрянського призначили намісником чотирьох столиць, де найбільше жидо-українців.

Русофільство. Добрянський затоваришував з російськими генералами й перекинувся на русофільство. Він став проводити думку про поєднання українського народу з московським, про всеросійську єдність і т. ін. По школах та установах свого намісництва Добрянський заводив не українську, а московську мову. Угорці

стали скаржитись австрійському урядові, що Добрянський навертає українців на московщину для того, щоб одколоти їх од Австрії й прилучити до Росії. Добрянського скинули з посади, а все що відгоняло русофільством взяли під пильний догляд. Забороняли не тільки русофільство, а й українство. Українська інтелігенція за часів Добрянського звикла до російщини. Коли ж Добрянського скинули, вона працювати на російським ґрунті вже не сміла, а на українським не вміла або не хотіла. Так і одірвалася од народу. Український народ на Угорщині знов залишився без своєї інтелігенції. Тому-то національне українське життя на Угорщині завмерло.

Реакція. В Галичині й Буковині українці покладали великі надії на цісарські обітниці. А цісар, як тільки вщухла революція, забув про все.

Тодішня українська інтелігенція в Галичині та на Буковині складалася майже з самих священників. Священники завше поглядали, що скаже митрополит та консисторія. А верхи українського духовенства були так само реакційні, як і всякі верхи. Вони боялись народної освіти, поширення народних прав і т. ін., а тому виступали завше проти народної мови в школі та письменства. Замість того заводили мову слов'яно-російську, щоб народ мало що розбирав і не дуже розвивався.

Спольщування. Тим часом очумалось від революції й польське панство. Побачивши, що повстання програє, воно знов сунуло за ласкою до цісарського двору. Стало навперейми один перед другим помагати урядові душити революцію. За те уряд дав йому владу над іншими. Галичина знов опинилася в польських руках. Польські привідці настренчили австрійський уряд проти українців. Лякали тим, що українці тягнуть до православ'я та до Москви. Австрійський уряд віддав українців в руки поляків. Поляки напосілись спольщити український народ і знищити саму ідею українського національного існування в Галичині.

Розповісти й списати: Що трапилось в Європі 1848 року? — Що задумали поляки? — Чому польське повстання не на руку було українцям? — Як українці помогли Австрії проти польських повстанців? — Що здобули українці? — Яку газету видавала «Головна Рада»? — Який собор з'їхався й що він зробив? — Що обіцяв уряд? — Що було на Буковині? — Що трапилось на Угорщині? — Хто поміг Австрії втихомирити угрів? — Чим уславився Добрянський? — Чого домагались українці? — На чий бік перейшов Добрянський? — Що він робив? — Як з того скористувались угри? — Що сталось після Добрянського з інтелігенцією? — Чи справдив цісар свої обітниці? — Хто тоді складав українську інтелігенцію в Галичині й Буковині? — Яким було духовенство? — Куди повернуло польське панство, програвши повстання? — Що зробив австрійський уряд з українським народом і через що? — Яку науку дав для українців 1848 рік? — На кого треба покладатись в своїх змаганнях?

СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ, ВОЛЯ Й РЕАКЦІЯ В РОСІЇ

Новий цар 1855 р. 1854—1855 р. Росія воювала з Англією та Францією в Криму. Війна виявила, що царські підлесники нічого путнього не зробили для оборони держави, що російські порядки цілком нікуди не годні й що їх треба перемінити. Обурений народ вимагав зміни порядків і скасування панщини. Цар Микола I помер, його місце заступив син, Олександр II. Він правував вільніше, ніж батько.

Змагання громадянства. Російське громадянство напосілось скасувати панщину. Про це тільки й говорили й писали скрізь. Своїми писаннями проти панщини дуже вславилася українська письменниця Марія Марковичка, що писала під псевдонімом «Марко Вовчок». Вона в своїх оповіданнях описувала гірке кріпацьке життя; показувала, що й кріпаки люди; наvertала співчуття читачів до їхньої долі.

1860 р. Куліш видав збірник «Хата». Вкупі з Білозерським він видавав журнал «Основа». В тому журналі по-російськи й по-українськи писали про історію, етнографію та всякі потреби українського люду, добивались усім волі.

Воля й реформи. Нарешті громадянство в Росії так захвилювалось і загомоніло, що цар мусив 1861 р., 19 лютого підписати, а 1 березня оповістити маніфест про волю кріпакам.

а) Військова повинність. Панщину скасували. Незабаром після того скасували й рекрутчину. Замість неї встановили рівну, однакову для всіх, військову повинність. Військову службу скоротили до п'яти років, а для письменних і освічених ще до меншого строку.

б) Прилюдні суди. Скасували й старі хабарницькі суди. Замість них встановили нові, прилюдні суди, в засіданнях яких кожен має право сидіти й слухати, як розбирається справа. Для деяких справ призначили суди «присяжних», цебто представників від людності. Присяжні засідателі, вислухавши справу, казали свій вирок (винен чи ні), а тоді вже судці призначали кару, яку слід по закону.

в) Зміни в господарстві. Зроблено було ще й інші зміни, та полегкості. Громадянство заворушилось. Взялось до роботи. Почались вільні стосунки з закордоном. Звідти понаїздили всякі інженери, промисловці й т. ін. Деяким панам після волі не вигідно було вести хліборобство: не стало даремних кріпацьких рук. Вони взялись за будівництво фабрик та заводів. Стали розвиватись всякі промисли.

В 1860-х роках на Україні збудували залізничні колії. Через те торгівля враз збільшилась. Чумацтво помалу зникало, бо не мало сили змагатись з залізницями.

г) Народна освіта. Інтелігенція взялась за народну освіту. Українські студенти (Антонович, Лисенко, Познанський, Рильський та інші) згуртувались в свою громадку. Вони намагались нічим не відрізнятись від народу й не відходити від нього. Носили народну одежу, ходили на селах поміж люди, збирали народні пісні, оповідання й т. ін., розказували народові його історію та напучували до кращого життя.

По деяких містах України громадянство заснувало недільні та вечірні школи для дорослих. Здебільша там учили по-московськи, а подекуди й по-українськи (як було кому вчити). Стали писати й друкувати українські книжечки й т. ін. Вороги українського народу, московське та польське панство, царські посіпаки, всяке московське чиновництво й т. ін. знали, що рідною мовою народ найшвидше здобуде освіту. Вони боялись того; говорили, що треба вчити тільки по-московськи, бо українська мова не придатна до науки й зайва. Освічені й прихильні до свого народу люди знали, що це брехня, й держалися свого. 1862 р. петербурзький комітет грамотності вдався до уряду, щоб по народних школах України вчили по-українськи. Комітет спорядив для науки в школах чимало українських книжечок.

Найбільш вороже проти української освіти виступили польські поміщики. Вони боялись, що як український народ стане свідомим, то панам доведеться розпрощатись з українською землею.

Реакція. Року 1863 поляки зняли повстання проти Росії. Хотіли відбудувати свою стару державу. З того скористувались вороги українства з московців. Вони набрехали урядові, що українці нібито спілкуються в тім повстанні з поляками. Уряд повірив й заборонив українські книжки для школи та народу й всякі прояви українського гуртування. Міністр внутрішніх справ Валуєв видав обіжник (циркуляр), буцімто «більшість малоросіян весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может», а весь український рух, нібито, поляки вигадали на власну користь. Валуєв звелів цензурі не пропускати ніяких наукових книг, писаних українською мовою. До того наказу прилучився й синод. Він теж заборонив друкувати святе письмо (біблію, евангеліє) українською мовою. Все це робилось для того, щоб народ думав, що українська мова до науки непридатна. Вряди-годи дозволяли друкувати тільки оповідання та вірші, які були до вподоби начальству й цензорам.

Український рух в Росії спинився. Російські українці стали посилати свої писання в Галичину. Там вони друкували їх в українських газетах та журналах. Український рух з Росії перекинувся в Галичину.

Розповісти й списати. Коли Росія воювала в Криму? — Що виявила війна? — Які зміни державного ладу зробив Олександр II і через що? — Хто взявся до народної освіти? — Хто був проти української мови й через що? — З чого скористувався московський уряд, щоб пригнітити український рух? — Куди перейшов український рух з Росії?

«НАРОДОВСТВО» Й «МОСКВОФІЛЬСТВО» В ГАЛИЧИНІ

Народовці. Поляки вживали в Галичині всіх способів, щоб спольщити українців. Вигадали навіть проєкт, щоб українці скрізь писали латинськими літерами. В боротьбі з польщиною українці поділились. Одні казали, що для оборони від спольщення треба розбудити національну свідомість українського народу, дати йому широку освіту рідною мовою, підняти українську культуру й т. ін. Тоді, мовляли, освічений і національно свідомий народ нікому не дасть себе спольщити. Для такої боротьби треба було прикласти багато праці. Хто держався такої думки, тих названо «народовцями».

Москвофіли. А інші казали, що для оборони від спольщення треба просто відірватись від Австрії й прилучитись до Росії, де польська сила після повстання 1831 р. була пригноблена, унія скасована, а поляків пригнічено врівні з іншими недержавними народами. Росія, яка задушила польське повстання та угорське, здавалась галичанам зразком сили й порядку. Від Австрії ж 1850 р. одірвалась Італія, а 1860 року її погромила Пруссія. Австрія зовсім знесилена. Через те поляки й хазяйнували в Галичині, як хотіли. Деякі українці, бачивши австрійське безсилля та польське свавільство, сподівались, що російський цар забере Галичину під свою руку, а тому наперед запобігали перед Москвою — їх прозвано «москвофілами».

Робота москвофілів. «Москвофіли» заохочували українців Галичини до Росії; казали, що галицькі русини один народ з московським, що українська мова тільки одміна «русского языка», що ніяких українців та «русинів» немає, а є лиш один «русский народ» від Карпат до Камчатки, а тому й нема чого працювати над відродженням українського письменства, коли є вже готове письменство московське.

Робота народовців. «Народовці» ж казали, що перехід до Росії сам по собі нічого народові не допоможе; треба народові стати освіченим, — тоді його всі поважатимуть і не будуть кривдити ні в якій державі; доки ж він буде темним, доти над ним поневіряні в якій державі. «Народовці» ширили серед українського народу освіту, розбуджували його національну свідомість. Вони виганяли з ужитку серед українців польську мову, скрізь і завше говорили й писали тільки по-українськи, видавали

українські збірники та часописи («Вечорниці» — 1862 р.: «Мета» — 1863—5 рр.; «Нива» — 1865 р.; «Русалка» — 1866 р.; «Правда» — з 1867 р. й т. п.).

З Галичини народовці перенесли свою роботу й на Буковину. Серед діячів Буковини найбільше вславився поет Йосип Федькович. Він у своїх віршах, оповіданнях, легендах та переказах з гучульського побуту надзвичайно гарно описав українське життя в Карпатах.

«Правда» 1867 р. За браком своїх сил буковинці працювали вкупі з галичанами в їхніх органах письменства. 1867 р. став виходити часопис «Правда». Коло нього згуртувались всі українські сили Галичини, Буковини й російської України. Поміч російських українців мала величезну вартість. Вона, з одного боку, показала, що перебування в Російській державі не забезпечує інтересів українського народу, а з другого — надала сміливості й бадьорості галичанам-народовцям; показала, що нащадки великих національних героїв козаччини ідуть вкупі з ними. «Правда» стала всеукраїнським органом політики й письменства.

Розповісти й списати: Що поділило українців у Галичині на «народовців» та «москвофілів»? — Як радили боротись з польщиною «народовці»? — А «москвофіли»? — Що робили «москвофіли» й до чого навертали народ? — А «народовці»? — Які збірники видавали «народовці»? — Куди перенесли свою роботу? — Хто вславився на Буковині? — Хто згуртувався коло часопису «Правда»? — Яке значення мала участь російських українців в галицькій роботі?

80-ті РОКИ В РОСІЇ Й ГАЛИЧИНІ

«Київська громада». В 70-х роках трохи легше стало для українців. Цензура в Росії не так лютувала. Кращі українські вчені та просто інтелігенти згуртувались в Києві в громаду. Громада дослідами над минулим та сучасним життям українського народу обгрунтувала його змагання й добивалась українському народу волі та освіти. Професори історії Антонович та Драгоманов на підставі стародавніх актів вияснили історію українського народу, як народу окремого від московського; етнографи Чубинський та Рудченко зібрали силу народних пісень, з яких видно, що народ наш вважає себе окремим від московського; мовознавці Житецький, Михальчук та інші науковими дослідами над мовою українського народу з'ясували, як вона з'явилась, виросла й розвіла окремо від московської.

Київська громада заснувала в Києві відділ географічного товариства. Він став осередком наукової роботи на Україні.

За тих часів талановиті письменники й поети Руданський, Не-чуй-Левицький, Мирний, Кониський, Мих. Старицький та інші

написали чимало українських віршів та оповідань, які приваблювали до України серце читачів.

Лисенко. Серед учених та поетів окрему роботу проводив Микола Лисенко. Він збирав народні пісні й заводив їх в ноти, друкував збірники українських пісень, гуртував півчих і впоряджав чудові концерти українських пісень. На концерти люди йшли за любовки й милувались українською піснею. Лисенко скомпонував музику до багатьох віршів Шевченка та інших поетів, і написав чимало опер та всяких п'єс для вистав. Найбільші опери — «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена».

Поруч з Київською громадою та географічним товариством українці заснували й свій театр. Народ туди плавом плыв.

Наказ 1876 р. Та недовго довелося українцям вільно працювати. Чернігівський поміщик Юзефович, що був сторожем російських державних інтересів на Україні, посварився з провідниками Київської громади. Він налякав російський уряд, ніби українці розвивають свою мову й письменство для того, щоб одрізнитись від Росії й пристати до Австрії. Він показував на спільну роботу галицьких та російських українців в письменстві й казав, що то не що інше, як польсько-австрійська інтрига, направлена на те, щоб одірвати Україну від Росії.

Уряд йому повірив і заборонив пускати в Росію все, що помагало українській національній освіті. Він підтримував грішми москвофільські видання й товариства в Австрії і закрив географічне товариство в Києві. Нарешті навесні 1876 р. російський уряд видав наказ, яким знов заборонив друкувати наукові праці, книги для народу та для шкіл українською мовою. Оповідання та вірші можна було друкувати тільки московським правописом («єрижкою»). Заборонили й українські концерти, вистави й читання. Цензура, догоджаючи начальству, забороняла все, що хотіла: викреслювала навіть з московських оповідань українські слова, примушувала на концертах українські пісні співати по-французьки й т. ін.

Швидко само місцеве начальство (київське та харківське) побачило, що діло доходить до безглуздя. Воно повідомило уряд, що необачні заборони дурно тільки дратують громадянство. Після того цензура щодо вистав і концертів трохи полегшала.

Єднання з Галичиною. Письменники українські не мали змоги друкувати свої писання в Росії, знов стали пересилати їх в Галичину. Українські діячі навіть перебирались на життя в Галичину й придивлялись, що й як там робиться для народної освіти.

Т-во імені Шевченка. 1873 р. українці заснували у Львові «Товариство імені Шевченка». При ньому вони спорудили друкарню для видання українських книжок. Всі освічені галичани-українці гуртувались коло того товариства.

90-ті РОКИ В ГАЛИЧИНІ

«Угода». В Галичині священики, урядовці, заможні та інші занадто помірковані люди, хоч і визнавали себе українцями, ширили українську свідомість, говорили й писали по-українськи, проте не дуже побивались за збільшення державно-політичних і економічних прав українському народові. Вони дбали тільки про те, аби лихо-тихо; аби догодити всім. Раніш вони в спілці з москвофілами боролись проти поляків та уряду. Тепер же увійшли з ними в згоду. Пообіцялись не виступать проти уряду, проти безладдя у державі, коли уряд дасть українцям деякі національні полегкості. Уряд пообіцяв відкрити одну українську гімназію, одну кафедру в університеті й інші дрібниці. На тому й погодились. Тих людей стали називать «угодовцями».

«Радикали». Від «угодовців» одчахнулась велика частина народовців. Народовці не вірили урядові й не покладали на нього жодних надій. Народовці — переважно молодь та бідна інтелігенція — під проводом Драгоманова стояли на тім, що треба змінити увесь державно-економічний лад. Тоді, мовляли, коли лад зміниться, коли державою правуватиме сам народ, — тоді кожній національності буде легко й вільно жити по своїй впадоби.

Боротьба партій — наука народів. Народовці згуртувались в партію «радикалів» і скрізь обстоювали за свої думки. Між «угодовцями» и «радикалами» почалась політична боротьба. Особливо загострювалась вона під час виборів у галицький сейм та в австрійський парламент. Боротьба партій навчила український народ в Галичині розбиратись в політичних справах. Кожна партія намагалась найбільше й найкраще розтлумачити народові свою програму, повернути його до себе. Через те кожна партія ширила серед народу політичну освіту, навчала його пильнувати своїх прав, відрізняти економічні інтереси від національних, боронити свої інтереси й доходити всього гуртуванням. Радикали відучили українців сподіватись, що хтось інший їм щось зробить; навчили здобувать усе тільки власною працею та організованою боротьбою.

Наукове Т-во. 1890 р. коло Т-ва імені Шевченка згуртувались нові українські сили. На чолі їх став професор Михайло Грушевський. Грушевський перебрався на службу до Львівського університету з Росії, де його не допускали до професорської служби, як українця. 1892 р. галицькі учені перетворили «Т-во імені Шевченка» на «Наукове т-во імені Шевченка». 1898 р. вони зробили з нього справжню українську академію наук. Т-во видавало наукові праці своїх товаришів. Видання звернули на себе увагу учених всього світу. Вони перед усім світом показали скарби української науки; показали, що українською мовою можна викладати всякі науки, що серед українського народу є невичерпне багатство матеріалів для всяких наукових дослідів і т. ін.

Змагання за університет. Робота т-ва виявила, що українцям потрібний свій власний університет, який би постачав учених для розроблювання української науки. І з 1890 р. українці безперестанку добиваються собі у Львові окремого українського університету.

Л.-Н. Вісник. Серед журналів на першій місці став «Літературно-Науковий Вісник». Коло нього згуртувались всі кращі письменники з російської й австрійської України. Серед галицьких письменників уславились Франко, Стефаник, Кобилянська та інші. Франко й Стефаник списували життя української бідноти в Галичині, а Кобилянська переважно українську інтелігенцію.

Економічно-просвітні та інші т-ва. Для поширення народної освіти українці засновували скрізь товариства «Просвіта»; для поліпшення господарства — молочарські та сільськогосподарські товариства, позичкові каси й усякі кооперативи; а для розваги — «Січі» та «Соколи», по яких навчались спритності, муштрі й т. ін.

Австрійський уряд знехотя дозволяв українські школи, а поляки просто боролись проти них, не допускали їх. Українці засновували школи на свої власні кошти: по копійці стягались, а школи закладали.

Уперта боротьба з поляками та урядом за кожную дрібницю привчила галичан-українців держатись свого гурту й тільки тим тісним гуртуванням здобувать собі все, що треба.

Таким чином, українці в Галичині здобули собі національну свідомість та політичне виховання, а це дало їм силу обстоювати свої права.

Розповісти й списати: Хто в Галичині обстоював за згоду з поляками та урядом? — На чому вони погодились з урядом? — Хто відчахнувся від «угодовців»? — Яку партію склали народовці? — Як боролись партії між собою? — Яка від того була користь народів? — Коли склалось наукове т-во? — Хто такий Грушевський? — Про що свідчило т-во перед усім світом? — З якого часу українці стали домагатись свого університету й через що? — Який часопис уславився? — В які товариства українці гуртували свій народ в Галичині? — Чому навчала галицьких українців боротьба з урядом та поляками? — Яка з того наука для нас?

ПЕРША РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ЇЇ РЕАКЦІЯ

Новий цар та старий лад. 1894 р. помер цар Олександр III. Його місце заступив Микола II. Він ні в чому не змінив батьківського порядкування в державі. Поліція, як була скрізь хазяїном, так і залишилась. До того ще й по селах понастановляли стражників, щоб наглядати за селянами й не давали їм волі.

Війна та її наслідки. 1904 року Росія воювала з Японією. Під час війни виявилось багато злочинств царських посіпак, їх дармо-

Драгомановці. Проф. Драгоманов через утиски в Росії виїхав в Женеву. Звідтіля він листувався з провідниками галицьких народовців Павликом та Франком і напучував їх до правдивого життя на користь народові. Протягом 1870—80 рр. народовці зміцніли. До них став горнутись народ.

Галичина була для російської України вікном до світу, до волі, до свого національного життя. Все, що не можна було друкувати в Росії, друкувалось в Галичині. Російські українці вчилися в галичан національно-політичному життю.

«Кіевская Старина». 1880 р. після закриття географічного товариства в Києві українці згуртувались коло журналу «Кіевская Старина». Той журнал друкував московською мовою статті з української історії, етнографії, мовознавства й т. ін.; згодом же став друкувати й українське красне письменство.

Театр. Брати Тобілевичі, Старицький та Кропивницький написали чимало гарних п'єс з українського народного життя. Театр заохочував до українського слова все більше та й більше людей.

Розповісти й списати: Коли й через що знов полегшало на Україні? — Де згуртувалась громада? — Які видатніші діячі її? — Що вони зробили? — Коло чого згуртувався осередок української наукової роботи в Києві? — Які тоді були письменники? — Що робив Лисенко? — Хто написав обмову на українців? — Яку брехню завдано в тій обмові? — Що зробив уряд? — Як сваволила цензура? — Де друкували свої писання українські письменники? — Коли й де заснували Т-во Шевченка? — Чим допомагав Драгоманов народовцям? — Коло чого згуртувались кияни по закритті географічного товариства? — Про що писалось в «Кіевской Старине»? — Хто писав п'єси для театру?

90-ті РОКИ НА РОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

Політика Олександра II. По скасуванні панщини панство напосілось на царя, щоб не дуже давав народові волю. Цар годив панам: втинав подаровані народові права, не дозволяв нових полегкостей й т. ін. Потайні гуртки знов завурушились й ожили. Вони вимагали від царя, щоб не слухався панів. Цар на те не зважав і робив своє. 1881 року члени потайного гуртка вбили його.

Політика Олександра III. Місце Олександра II заступив Олександр III. Щоб обдурити громадянство, яке рвалося до науки й освіти, Олександр III заводив скрізь церковні школи. По тих школах наполягали на релігію та вихвалювання московського уряду, справжньої ж науки, придатної до життя, було дуже мало. Того цареві й панству тільки й треба було. Зверху здавалось нібито цар «дбає про народну освіту, а справді тієї освіти було про людське око.

Політичні партії. Потайні гуртки не зникли. Хоч як їх розшукував, нищив та розганяв уряд, вони не кидали своєї роботи.

З кожним роком збільшувались і розростались в партії. Спершу склалась партія «Земля й Воля», яка обороняла інтереси переважно селян. Згодом вона назвалась партією соціалістів-революціонерів. За нею склалася партія робітників, соціал-демократична. Всі важніші думки, які висловлювались на зібраннях партій, розходились поміж людьми й обмірковувались в гуртках, а подекуди навіть на шпальтах газет та часописів. Визвольний рух в Росії розростався. Уряд мусив дати громадянству деякі полегкості.

Полегкості. Стало легше й українцям проводити свою справу! За ними не так уже пильно стежили.

а) Видавництва. В Петербурзі склалось «Благотворительное общество» видавало тільки українські книжки про всяку всячину. В Києві склався видавничий гурток «Вік». Він видав писання нових письменників — Коцюбинського, Самійленка, Українки, Грінченка та інших.

б) Театр. Театр, дякуючи хистові Кропивницького, Заньковецької, братів Тобілевичів (Саксаганського й Садовського) став міцно на ноги. По багатьох містах і містечках з'явилися великі й малі, добрі й лихенькі «малоросійськія труппи». Вони своїми виставами вабили громадянство до свого народу, призвичаювали його до українського слова, розбуджували національну свідомість.

Поруч зо всім тим українці працювали національно-громадського життя на краще.

Реакція. Однак чим далі громадське життя в Росії змінювалось на гірше. Цар надав великі права губернаторам та справникам і намножив поліцаїв, жандармів та шпигів. Він доручив їм наглядати, щоб ніде, ніхто не казав нічого проти царя та панів та проти державного безладу. Вся влада на місцях перейшла до рук поліцаїв та жандармів. Вони кого хотіли, того й карали; кого хотіли, того милували. Тільки за хабарі та по знайомству з поліцією й можна було досягти яких-небудь полегкостей. Всякі освічені товариства існували тільки доти, доки мали милість поліції. Потайним партіям та гурткам стало важко. Їх безперестанку розшували й розганяли, а людей карали всякими способами.

Розповісти й списати: Чого добивалось панство по скасуванні панщини? — До кого хилився цар? — Що він робив? — Чого домагались від царя потайні гуртки? — Чим скінчились змагання потайних гуртків з царем? — Хто став на місце Олександра II? — Яку політику проводив Олександр III з народною освітою? — Чому від церковних шкіл мало було користі? — Які партії вирости з потайних гуртків? — Як проводився визвольний рух в Росії? — Чого згуртувались українці в Петербурзі? — Що видавало «Благотворительное общество»? — Який гурток і що видавав у Києві? — Як і яку користь робив театр? — Де ще працювали українці? — Як і через що змінилось згодом громадське життя в Росії?

90-ті РОКИ В ГАЛИЧИНІ

«Угода». В Галичині священники, урядовці, заможні та інші занадто помірковані люди, хоч і визнавали себе українцями, ширіли українську свідомість, говорили й писали по-українськи, проте не дуже побивались за збільшенням державно-політичних і економічних прав українському народові. Вони дбали тільки про те, аби тихо-тихо; аби догодити всім. Раніш вони в спілці з москвофілами боролись проти поляків та уряду. Тепер же увійшли з ними в згоду. Пообіцялись не виступать проти уряду, проти безладдя у державі, коли уряд дасть українцям деякі національні полегкості. Уряд пообіцяв відкрити одну українську гімназію, одну кафедру в університеті й інші дрібниці. На тому й погодились. Тих людей стали називать «угодовцями».

«Радикали». Від «угодовців» одчухнулась велика частина народовців. Народовці не вірили урядові й не покладали на нього жодних надій. Народовці — переважно молодь та бідна інтелігенція — під проводом Драгоманова стояли на тим, що треба змінити увесь державно-економічний лад. Тоді, мовляли, коли лад зміниться, коли державою правуватиме сам народ, — тоді кожній національності буде легко й вільно жити по своїй владі.

Боротьба партій — наука народові. Народовці згуртувались в партію «радикалів» і скрізь обстоювали за свої думки. Між «угодовцями» и «радикалами» почалась політична боротьба. Особливо загострювалась вона під час виборів у галицький сейм та в австрійський парламент. Боротьба партій навчила український народ в Галичині розбиратись в політичних справах. Кожна партія намагалась найбільше й найкраще розтлумачити народові свою програму, навести його до себе. Через те кожна партія ширила серед народу політичну освіту, навчала його пильнувати своїх прав, відрізняти економічні інтереси від національних, боронити свої інтереси й доходити всього гуртуванням. Радикали відучили українців сподіватись, що хтось інший їм щось зробить; навчили здобувать усе тільки власною працею та організованою боротьбою.

Наукове Т-во. 1890 р. коло Т-ва імені Шевченка згуртувались нові українські сили. На чолі їх став професор Михайло Грушевський. Грушевський перебрався на службу до Львівського університету з Росії, де його не допускали до професорської служби, як українця. 1892 р. галицькі учені перетворили «Т-во імені Шевченка» на «Наукове т-во імені Шевченка». 1898 р. вони зробили з нього справжню українську академію наук. Т-во видавало наукові праці своїх товаришів. Видання звернули на себе увагу учених всього світу. Вони перед усім світом показали скарби української науки; показали, що українською мовою можна викладати всякі науки, що серед українського народу є невичерпне багатство матеріалів для всяких наукових дослідів і т. ін.

Змагання за університет. Робота т-ва виявила, що українцям потрібний свій власний університет, який би постачав учених для розроблювання української науки. І з 1890 р. українці безперестанку добиваються собі у Львові окремого українського університету.

Л.-Н. Вісник. Серед журналів на першій місці став «Літературно-Науковий Вісник». Коло нього згуртувались всі кращі письменники з російської й австрійської України. Серед галицьких письменників уславились Франко, Стефаник, Кобилянська та інші. Франко й Стефаник списували життя української бідноти в Галичині, а Кобилянська переважно українську інтелігенцію.

Економічно-просвітні та інші т-ва. Для поширення народної освіти українці засновували скрізь товариства «Просвіта»; для поліпшення господарства — молочарські та сільськогосподарські товариства, позичкові каси й усякі кооперативи; а для розваги — «Січі» та «Соколи», по яких навчались спритності, муштри й т. ін.

Австрійський уряд знехотя дозволяв українські школи, а поляки просто боролись проти них, не допускали їх. Українці засновували школи на свої власні кошти: по копійці стягались, а школи закладали.

Уперта боротьба з поляками та урядом за кожную дрібницю привчила галичан-українців держатись свого гурту й тільки тим тісним гуртуванням здобувать собі все, що треба.

Таким чином, українці в Галичині здобули собі національну свідомість та політичне виховання, а це дало їм силу обстоювати свої права.

Розповісти й списати: Хто в Галичині обстоював за згоду з поляками та урядом? — На чому вони погодились з урядом? — Хто відчухнувся від «угодовців»? — Яку партію склали народовці? — Як боролись партії між собою? — Яка від того була користь народові? — Коли склалось наукове т-во? — Хто такий Грушевський? — Про що свідчило т-во перед усім світом? — З якого часу українці стали домагатись свого університету й через що? — Який часопис уславився? — В які товариства українці гуртували свій народ в Галичині? — Чому навчала галицьких українців боротьба з урядом та поляками? — Яка з того наука для нас?

ПЕРША РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ЇЇ РЕАКЦІЯ

Новий цар та старий лад. 1894 р. помер цар Олександр III. Його місце заступив Микола II. Він ні в чому не змінив батьківського порядкування в державі. Поліція, як була скрізь хазяїном, так і залишилась. До того ще й по селах понастановляли стражників, щоб наглядати за селянами й не давали їм волі.

Війна та її наслідки. 1904 року Росія воювала з Японією. Під час війни виявилось багато злочинств царських посіпак, їх дармо-

ідство та недбалість. Японці розбили російське військо. Царські генерали зганьбили себе на війні, а слідком за ними й губернатори та справники в самій державі. Громадянство підняло голову. Стало нарікати на нездатність царського порядкування. Домагають всяких змін та полегкостей. Селянство захопилась думкою про землю, інтелігенція — про політичну волю.

Скасування цензури. Українське громадянство поділилось на партії, в яких працювало вкупі з московцями й іншими народностями Росії. Проте не кидало й своєї національної роботи. По газетах писали, на з'їздах та на земських зборах постановляли неодмінно скасувати цензуру на українське слово. 1904 р. кабінет міністрів обміркував українські домагання, визнав їх для держави не шкідливими, а в 1905 році, коли були зроблені полегкості для всієї Росії, разом з тим впала сама собою окрема цензура й на українське слово.

Маніфест 17-го жовтня. 1905 р. сталась російська революція. Робітники, інтелігенція та інший народ вийшли на вулиці Петербурга й домагались зміни державного ладу. 17 жовтня цар видав маніфест про волю віри, слова, громадських зібрань і т. ін. Для складання законів цар скликав державну думу й державну раду. В думу народ сам обирав депутатів, а в раду половину обирав народ, а половину призначав цар із своїх прибічників.

Українці в державній думі згуртувались в окрему фракцію (гурток) і домагались національної волі українському народові.

Преса й часописи. Стало вільніше жити. Українці видавали свої газети та часописи, в яких писали, що й як їм треба робити, щоб краще жилося. Серед газет перше місце зайняла «Гром. Думка», а потім «Рада», а серед журналів — «Літературно-науковий Вісник», який став виходити й в Галичині, й в Росії.

Для народної освіти українці закладали товариства «Просвіта», книгарні й т. ін. Заворушилися і народні вчителі. По своїх та по земських з'їздах вони домагались української школи. Для згуртування українських учителів та для підготовки української школи найбільше попрацював народний учитель Борис Грінченко.

Проф. Грушевський. З Галичини повернувся до Києва проф. Грушевський. Своєю величезною історією України (вісім томів) та силою всяких писань по політичних та історичних справах він науково довів всьому світові право українського народу на вільне національне життя. За те його українці шанували й слухались. За його приводом учені українці в Києві згуртувались в «Наукове товариство».

Реакція. Воля в Росії панувала недовго. Швидко коло царя взяли гору пани та генерали. Вони намовили його розігнати думу, в якій багато було оборонців бідного люду, й скликати другу. Під час виборів у другу думу губернатори, справники й вся поліція

та жандарми наглядали за тим, щоб у думу не проскочили «неблагонадійні». Проте й друга дума панам не сподобалась. Цар і ту розігнав та видав такий закон, по якому в думу могли пройти тільки заможні люди та ті, кого хотіло «начальство». В третій думі засідало вже переважно панство. Воно про народні потреби не дбало. По державі знов захазяйнували справники та стражники. Хто стояв за волю народові, тих ловили й засилали в Сибір, закидали у тюрми, карали шибеницею. Разом з тим цар видав накази, якими скасували ті свободи, що подарував маніфестом 17-го жовтня 1905 року. Вкупі з тим, як касувались загальнодержавні свободи, ще швидше й гірше знищувались свободи життя українського.

«Русские националисты». Великі земельні та чиновні пани на Україні, що давно відірвались від українського народу й жили тільки з царської ласки, згуртувались в партію «русских националистов». Пани бачили, що український рух є народним, що він хоче взяти панські права та приточити «мужицькі», й стали завзято боротись з українцями. До панської партії «русских попихачів та підлесників». Вони називали себе «тоже малороссами» й скрізь провадили ворожу боротьбу проти українства. Казали й по газетах та книжках писали, що на світі є тільки один «русский народ», що ніякої України й українського народу немає, а є тільки «ветвь русского народа — малороссы». Українці, по-їхньому, були зрадниками російської держави, сепаратисти, «мазепинці», австрійські попихачі й т. ін. Українську мову, по-їхньому, вигадав проф. Грушевський й т. ін. «Националисты» писали на українців усякі брехні та обмови й вимагали від начальства утисків проти українства.

Утиски на українство. Царські міністри, губернатори й справники охоче слухали «націоналістів» і гнобили та нищили все, що стосувалось до українства: закривали українські товариства, газети, книгарні й висилали видатніших українців у Сибір без всякого суду й слідства. Допікали українців як державних злочинців. Українське життя мусило ховатись від «начальницького» ока й замирати.

Розповісти й списати: Коли помер Олександр III? — Хто сів на його місце? — Як він правував? — З ким Росія воювала 1904 р.? — Що вилось під час війни? — Чого стало домагатись громадянство? Чого першу чергу добились українці? — Хто й як примусив царя видати маніфест про всякі полегкості й свободи? — Кого цар скликав для складання законів? — З кого складалась державна дума й державна рада? — Що зробили українці в думі? — Які газети та часописи видавали українці? — Хто повернувся з Галичини на Україну російську? — Чим відомий проф. Грушевський? — Що він заснував у Києві? — Чи довго панувала в Росії воля? — Через що недовго? — Як пани поволи скасовували з царем волю? З кого склалась партія «русских националистов»? — Хто до неї

пристав? — Через що вона була проти українців? — Що казали наші «землячки»? — Чого домагались «націоналісти»? — Як гнобили українське життя?

ДРУГА РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Світова війна. 1914 р. почалась світова війна між Росією та Австрією. До Росії пристали Англія, Франція, Сербія, Бельгія, а згодом Італія, Японія, Румунія та Америка, а до Австрії — Германія, Турція та Болгарія. Московський уряд мав на оці відбити від Австрії Галичину. Намовлений «русскими націоналістами» він зразу напосівся на російських українців, гадаючи, що вони допомагатимуть Австрії. Уряд заборонив друкувати українські газети, часописи й книжки (забороняв навіть українські концерти) й зачинив всі українські товариства.

Погром Галичини. Коли російське військо вступило в Галичину, уряд послав туди цілі юрби московських чиновників та учителів перевчати галицьких українців на московську мову. Московські посіпаки нищили в Галичині все, що натякало на українську культуру: школи, бібліотеки, книгарні, книжки т. ін. Багатьох українців заарештували, як зрадників «русского народа» й заслали в Сибір та скрізь по Росії.

Революція. Війна затяглась. Австро-германці вигнали російське військо з Галичини. Виявився брак всякого припасу. Піднялось народне ремствування на уряд.

1917 року, 27 лютого в Петербурзі почалась нова революція. Царя скинули й об'явили волю. Правити державою почав тимчасовий уряд, який склався з членів думи.

Українська Центральна Рада 1917 р. На Україні з виборних людей від усяких українських організацій та партій склалась Українська Центральна Рада. Відбувались всякі українські з'їзди: національний, учительський, військовий, селянський, робітничий й т. п. З'їзди обирали з-поміж себе представників у Центральну Раду. Центральна Рада стала найвищою владою на Україні. Вона обрала з-посеред себе генеральних секретарів, яким доручила правити Україною. Російський уряд поперед сперечався проти того, але згодом мусив погодитись з Українською Центральною Радою й визнати її.

Всі українці, поруч з державно-політичною роботою, працювали й коло народної освіти. Закладали «Просвіти», спілки, товариства, книгарні й т. ін.

Народна Республіка. В Росії серед політичних партій зчинилась страшна суперечка за владу. Колотнеча призвела до розпаду армії й усього життя. В кінці жовтня партія більшовиків збройною рукою скинула російський тимчасовий уряд і поставила на те місце свій — народних комісарів. Інші партії та краї Росії не

схотіли визнати народних комісарів своїм урядом. Українська Центральна Рада визнала народних комісарів урядом Московщини (Великоросії), а Україну 9 листопада 1917 року оповістила Народною Республікою, а 22 січня р. 1918 — самостійною, ні від якої іншої держави (цебто заразом і російської) незалежною Народною Республікою.

Розмовисти й списати: Коли почалась світова війна? — Що мав на оці московський уряд? — Як він скасував український рух? — Що він зробив в Галичині? — Коли сталась революція? — Як згуртувались українці? — Коли Україну оповіщено Народною Республікою? — Коли самостійною Народною Республікою?

ПРИГАДУВАННЯ

ХТО, КОЛИ Й ДЕ ПАНУВАВ НАД УКРАЇНСЬКИМ НАРОДОМ

Де вперше осадились слов'яни? — Як вони розходились і через що? — Де осаджувались? — Як правувались? — Де й які народності та держави утворили? — Коли осілись й утворили державу на Дніпрі? — Хто були перші князі? — Звідки прийшли князі? — Як вони з наймитів обернулись на панів? — Хто певно відомий з перших князів? — До якого року панували в київській державі князі? — Хто запанував з 1240 року? — Перелічити усіх князів київської держави, пригадавши в які роки вони князували й що видатного зробили до татарського нападу? — Як панували князі за татарських панів? — Що робили на Україні татари? — Що знесило Київську державу? — Коли й де заснувалась Галицька держава? — Хто був там першим князем? — Коли й який там був князь з угорців? — Які князі зміцнили Галицьке князівство? — Перелічити галицьких князів, згадавши в які роки вони князували? — Хто й яким опосередом опанував Галичину 1349 року? До якого часу Галичина була під Польщею? — Хто й коли відібрав її від Польщі? — Куди прилучив? — Чи довго вона була під Угорщиною? — Хто приєднав її знов до Польщі? — Хто вигнав татар з Київських земель? — Де взялись литвини? — Хто з них і коли опанував київські землі? — Як панували литвини над українцями? — З ким поспілкувалась Литва? — Як поставились поляки до новопріданих земель? — Коло кого згуртувались українці? — Коли князував Свидригайло? — Чим відомий Глинський? — Якого року відбулась Люблінська унія? — Як українці боролись з польським пануванням? — До якого року панувала на Україні Польща? — Скільки літ тяглась Хмельниччина? — Які землі українські відій-

шли до Москви по переяславській умові? — Які не відійшли? — Коли Україна поділилась навпіл? — Коли турки заступили Правобережжя й через що? — Хто, коли й як забрав від турків Правобережжя? — Хто з гетьманів об'єднав Україну й на який час? — До якого часу Польща панувала над Галичиною? — До кого відійшла Галичина 1774 року? — До якого часу Польща панувала на Правобережжі? — З якого часу Буковина відійшла під румунів-молдаван? — А до Австрії? — Через що? — З якого часу угорська Україна відійшла до Австрії? — Коли заселено Слобожанщину? — Переказати гетьманів від Хмельницького до Розумовського, пригадавши, коли й де котрий гетьманував?

КОЗАЦТВО

Де вперше склалось козацтво? — З кого? — Що означає слово «козак»? — Де вони жили? — Що таке Січ? — Хто й коли збудував Запорозьку Січ? — Як козаки жили в Січі? — Як поряdkували? — Хто тікав у Січ? — Коли й як польський уряд хотів впорядкувати козацтво на свою вподобу? — Що з того вийшло? — Чим відрізнялись «реєстрові» та надвірні козаки від запорозьких? — Що зміцнювало козацьку силу? — Як ставились до козаків польські пани, а як королі й через що? — Як виникало «самостійне» козацтво? — Коли й чим уславився Косинський? — Коли й що зробив Наливайко? — До чого призвів Лубенський погром? — Коли й чим уславився Самійло Кішка? — Що допомогло козакам зміцніти в 1620-і роки? — Коли козаки ходили на Царгород, на Кафу й у Малу Азію? — Як поляки вели переговори з козаками («комісії» та «комісари»)? — Коли гетьманував Сагайдачний? — Що він зробив для зміцнення козацтва? — Якого способу держався для зміцнення козацької сили? — Коли козаки стали спілкуватись з Кримом? — Хто такий Яхія? — За чим звертався до козаків? — Про що свідчать його прохання? — Коли й через що відбулась Куруківська згода? — Хто стояв за згоду з поляками й через що? — Коли було й чим скінчилось повстання Федоровича? — Хто такий Лащ? — Де козаки розгромили поляків 1630 року? — Коли й для чого збудовано було Кодак? — Хто й коли його зруйнував? — Як скарари Сулиму? — Коли й як відбулось повстання Павлюка (Кумейки)? — Коли й як відбулось повстання Острянина та Гуні? — Як зашкодив козакам погром на Старці-Дніпрі? — Коли повстав Хмельницький? — Які були народні та особисті причини повстання? — Де були бої під час першого походу? — Чим скінчився перший похід? — Як зустріли Хмельницького в Києві? — Куди пройшов Хмельницький під час другого походу? — Де було підписано згоду? — На яких умовах? — Що в тій умові було неприємним? Хто такі «левенці»? — Хто серед левенців найбільш

уславився? — Коли Хмельницький завів новий лад? — Яке тоді було поряdkування? — Де була столиця? — Коли відбувся Берегестецький похід? — Чим він скінчився? — Які умови білоцерківської згоди? — Коли Хмельницький послав Тимоша свататись й через що? — Чим скінчилось сватання? — Хто зібрався під Жванцем та Хотином? — Чим скінчився жванецький похід? — Коли відбулась спілка з Москвою? — Як Москва ставилась до козаків? — У які походи посилала? — На які роботи гонила? — Коли вперше зруйновано було Січ Запорозьку? — Куди втекли запорожці? — Скільки літ пробули в Олешках? — Коли й як вернулись? — Де заклали Базавлуцьку Січ? — Коли Запорозьку Січ зруйновано вдруге? Куди втекли запорожці? — Де їх спершу оселив султан? — Коли вони перебрались за Дунай? — Коли в Сеймени? — В Банаті? — Коли вернулись з Банату в Сеймени? — Чи всі були в Банаті? — Коли Потьомкін зібрав запорожців? — Коли згуртував їх у Чорноморське військо? — Де жили чорноморці? — До якого часу? — Куди їх перегнали й коли? — Коли зруйновано Задунайську Січ і як? — Де осадили січовиків Гладкого? — Коли й де було Усть-Дунайське військо? — А Азовське? — Коли й хто видав «порядок общей пользы»? — Що сталось з тими задунайцями, що зарядок общій пользы? — Де тепер живуть нащадки зарядку? — Де тепер живуть нащадки зарядку? — Чим сучасне козацтво відрізняється від запорожців?

ВІРА

Якої віри були слов'яни? — Які в них були свята та звичаї? — Що з тих звичаїв залишилось до наших часів? — Хто вихрестив слов'ян і коли? — Як татари ставились до християнської віри? — А литвини? А католики до православних? — З якого часу почались утиски на православ'я? — Хто вигадав унію, для чого? — Коли відбувся Флорентійський собор? — Що він постановив? — Хто був на тім соборі з православних і як вони поставились до унії? — Чому тоді люди не пристали на унію? — Хто ширив унію на Україні? — Як проти неї боролись православні? — Коли засновано перші братства? — Хто з братчиків уславився обороною православ'я? — Через що владики погодились на унію? Як гадали тоді про унію освічені українці з князем Острозьким на чолі? — А чому противились унії? — Коли й як відбувся Брестський собор? — Хто помогав уніатам? — Як погодились між собою православні й уніати 1632 року? — Що зробив 1700 року Шумлянський? — Як розходилась унія по Київщині? — Що трапилось у Млієві? — Як гайдамаки боролись з уніатами? — Коли й як заведено унію на угорській Україні? — А в Галичині та Буковині? — Як згодом ставились українці до унії? — Де вони до цього часу шанують унію, як рідну національну віру? — Хто, коли й як скасував унію в Росії?

ОСВІТА

Коли з'явилась серед слов'ян грамота? — Хто її вигадав? — Про що написані перші книги? — Як слов'яни учили дітей грамоті? — Чи були школи? — Які князі заводили вже школи? — Як змінювалась мова слов'ян? — Які є пам'ятки стародавньої книжності та письменства? Що таке літописи? — Що писалось в літописах? — Що спричинилось до упадку освіти? — Куди й як утікали люди від княжої колотнечі та половецької біди? — Що забирали з собою? — Де й коли ожила українська освіта? — За якого князя був «золотий вік» Галичини? — Яка тоді мова була в моді по світах? — Як тоді й у нас писали книги? — Як писали за литвинських часів? — Як литвини ставились до нашої книжності? — Хто й коли став виганяти нашу мову з книги? — Як боролись проти того братства? — Як розтлумачували православні письменники свою віру простому народові? — Де засновано було кращі школи в часи боротьби з католицтвом? — Коли й де видано першу біблію на Україні? — Коли, де й хто збирав гуртки учених людей? — Чим уславилась острозька школа? — Хто, коли й на які кошти заснував братську школу? — Хто й коли переробив її на колегію? — Чому й як учили в колегії? — Що оживляло мертвоту схоластики? — Хто писав вірші, драми та інтермедії? — Якою мовою? — Які відомі вірші та драми? Хто забрав українських учених з України в Москву? — Які накази про мову видав Петро I? — Що зробив для освіти Розумовський? — Чого домагались українці для освіти в «наказах»? — Що таке романтизм? — Коли й де він узявся? — До чого він призвів усіх людей й українців? Що стали збирати українці? — Як заборона друкувати українські книжки помогла згодом чистоті народної мови? — Чим уславився Котляревський? — Що й коли він видав? — Звідкіля взялись потайні гуртки? Як вони спричинились до освіти? — Що робили українці для народної освіти за шестидесятих років? — Чим уславились Антонович, Драгоманов, Рудченко, Житецький, Лисенко? — Як спричинився до освіти театр? — Хто попрацював багато коло театру? — Чим відомий канонік Могильницький? — Що таке «Руська трійця» й де вона була? — Як боролись українці в Галичині за рідну мову в школі? — Чого були осягли? — Хто був проти української мови в Галичині? — А в Росії? — Через що? — Чого добились українці для освіти за восьмидесятих років в Галичині та на російській Україні? — Якою освітою дурив людей Олександр III? — Що дала для освіти перша російська революція? А друга?

ПОРЯДКУВАННЯ Й СУДИ

Як жили слов'яни? — Хто порядкував слов'янськими родинами? — Хто судив їх? — Що таке «віче»? — Як порядкували князі та їхні намісники? — Як судили? — По яких законах судили? —

Хто з князів перший зібрав народні закони до купи? — Як ті закони прозвано? — Які кари були по «Руській Правді»? — Про що це свідчило? — Де віча мали більшу силу, на Вкраїні чи на Московщині й через що? — Як порядкували татари? — Хто такі «княжі» та «татарські» люди? — Як порядкувались «татарські» люди? — Які порядки завели литвини? — Кого садили спершу на князів? — Кому роздавали українські землі? — Що таке староства та воеводства? — Хто там правував? — Що таке Магдебурзьке право? — Як по тому праву порядкували міста? — Що таке «Литовський статут»? — Хто порядкував людьми за польського? — Хто судив? — До кого вдавався за судом Хмельницький? — Як порядкувались козаки (рада, кошовий, старшина, товариський суд та суд старшини)? — Які порядки завів Хмельницький (гетьман, генеральна старшина, генеральний суд, полки, полкова старшина, полкові суди й т. ін.)? — Які порядки завела Москва? — Що таке «Глухівські статті»? — Коли й якій комісії доручалось скласти збірник українських законів? — Що таке «Малоросійская Коллегія»? — А «Рішительні пункти»? — А резиденти? — Коли поділено Україну на губернії? — Коли заведено російські суди й палати? — А рекрутчину та панщину? — Чим відрізнялась московська панщина від польської? — Коли зруйновано Запорозьку Січ? — Що таке «Миколаївський режим»? — Коли скасовано панщину, рекрутчину й старі суди? — Що натомість заведено?

ГОСПОДАРСТВО Й ТОРГІВЛЯ

Як господарювали слов'яни? — Що сіяли? — З чого жили? — З ким торгували? — Де взялись греки? — Які були торгові шляхи? — Де й через що виріс Новгород? — Через що Новгород став культурнішим за інші міста? — Як торгували слов'яни? — Які відомі їздили їхні каравани? Хто оберігав від грабіжників? — Які умови торгові з греками? — З ким ще торгували слов'яни? — Кому князі роздаровували землю? — Де взялись пани? — Де взялись городи й городища? — Як і через що зросла сила купецтва? — Ким заселяли свою землю поміщики? — Як жили вільні селяни? — Чим платили податки? — Коли була колотнеча між князями? — А половецькі напади? — До чого вони призвели? — Куди люди тікали? — Під чим пануванням люди трохи заспокоїлись і жвавіше взялись за господарство? — Кому литвинські князі роздавали землі? — Хто такі «земляни»? — Де купчились хазяйновиті люди? — Через що охоче йшли на пограниччя? — Які люди звались «панськими», а які «служилими»? — Яке право мали всі селяни? — Де було «Дике поле»? — Чого воно здичавило? — Які там були природні багатства? — Що таке «уходи»? — Хто став поволі оселятись в «Дикім Полі»? — Як там розсідались і господарювали переселен-

ці? — Де господарювали козаки? — З якого часу пани стали жить розкішніше? — Як жили до того? Через що стали жить розкішніше? — Куди вивозили зерно? — Які розкоші заводили? — Як це відбивалось на господарстві? — Чим і як перевозили тоді всяку вагу? — З якого часу завелось чумацтво? — Як чумаки їздили в дорогу? — Хто розібрав землю після Хмельниччини? — Що таке «займанщина»? — Хто такі «підсусідки» й «піддані»? — Куди тікали люди від війн? — Де осідали на господарство? — Чим польські пани переманювали людей назад на Правобережжя? — Де вперше осідали переселенці? — Як «пільги» перейшли на кріпацтво? — Яку панщину ствердив Мазепа? — Кому достались землі запорозького козацтва по зруйнуванню Запоріжжя? — Як там людей обернули в кріпаків? — Як запорожців обертали в кріпаків? Коли Катерина II ствердила панщину скрізь на Україні? — З ким і як тоді торгувала Україна? — Куди були тракти, «чумацькі шляхи»? — При яких царях панщина зміцніла? — Хто, коли й як почав боротись проти панщини? — Коли її скасовано? — Як від того змінилось господарство? — Чому пани взялись будувати фабрики й заводи? — Що помогло зростові торгівлі? — Коли прокладено на Україні першу залізничну колію? — Як то відбилось на чумацтві? — З ким збільшилась торгівля? — Як то відбилось на культурнім становищі України? — Коли скасовано панщину в Галичині? — Хто там і як помагав розвиткові господарства серед народу?

ПІСЛЯМОВА

Перегорнувши останню сторінку ґрунтовної, проте легко і популярно написаної праці Григорія Нашого, читач, мабуть, замислиться — а хто ж такий її автор, який заховався під таким незвичним псевдонімом?

Порушення цього питання дозволить нам висловити кілька думок щодо діючих осіб нашої історії періоду визвольних змагань 1917—1921 рр. Мабуть, із шкільної парти нам вбили цитату американського журналіста про те, що за рівнем освіти та кількістю виданих праць більшовицький уряд Росії, очолюваний В. І. Леніним, не мав собі рівних в Європі. Але досі чомусь ніхто не вдався до такого ж аналізу щодо діячів українського визвольного руху того ж періоду. Щоб не ходити далеко, візьмо лише керівників Центральної Ради 1917 р. Голова її — відомий вчений, історик, професор М. С. Грушевський; його заступники — талановитий письменник В. Винниченко, літературознавець і публіцист С. Єфремов, журналіст А. Ніковський. Навіть військовий комітет Української Центральної Ради очолює не генерал або прапорщик, а професійний літератор С. Петлюра. Перелік цей можна продовжувати і далі. Причому всі вони — фахівці своєї справи, на відміну від лідерів більшовизму, які були переважно партійними публіцистами, знаними лише в партійних колах. Взагалі Центральна Рада сконцентрувала в собі таку кількість українських інтелігентських сил, що це було, напевне, одним з внутрішніх чинників її краху. Мова йде про звичайну органічну неспроможність інтелігенції до організаторської відбудовчої роботи.

До того кола вчених, літераторів, митців і навіть студентів, що скупчилися навколо Центральної Ради і намагалися облаштувати Україну протягом 1917—1918 рр., належав і Ничипір Григорій, за фахом журналіст, літератор, популяризатор науки. Ще на початку своєї літературної кар'єри, друкуючись на сторінках єдиної на той час української газети «Рада», він обрав собі такий дивний і незвичний псевдонім, ніби підкреслюючи, що для українського

народу, на відміну від багатьох інших Григоріїв та Григор'євих, він свій — «Наш». Тут знов напрошується зіставлення із практикою лідерів більшовицької Росії. Більшість з них користувалися партійно-літературними псевдонімами як своїми прізвищами на державних посадах. Проте Григоріїв ці аспекти ніколи не змішував: як член Центральної Ради, міністр Уряду УНР, керівник партії українських соціалістів-революціонерів він був тільки Ничипором Григоріївим, іноді лише додаючи в підписах під статтями у пресі або полемічних працях коротеньке «Наш» у дужках. Літературні та популярні твори виходили під старим псевдонімом — Григорій Наш.

Перед нами одна з таких праць, синтетичний огляд історії України з найдавніших часів до початку ХХ ст. — до того часу, коли Н. Григоріїв стає з популяризатора історії її діючою особою. Вихід цієї книги саме у 1919 р. був певним чином символічним — у вирі боротьби за національне визволення політичні діячі опиралися на історичний досвід українського народу, за що, до речі, неодноразово звинувачувалися більшовицькими і напівбільшовицькими публіцистами у реакційності, ретроградстві. І якщо голова Центральної Ради писав ґрунтовні монографії з історії України-Русі, то організатор шкільної справи в Україні, один з керівників міністерства освіти УНР, знаючи краще за всіх нагальну потребу у шкільних посібниках з історії, вдався до створення популярного підручника.

Проте виникає інше закономірне питання — для чого зараз, маючи як шкільні посібники «Історію України» М. Грушевського, А. Лотоцького, І. Крип'якевича і багатьох інших, що вийшли останнім часом, видавати ще цю історію? Уважний читач сам відшукає відповідь на нього — у легкій, проте змістовній і дидактично вмілій формі розповіді, вдалому компонуванні матеріалу, цікавому супроводженні тексту поетичними вставками і додатками. У всьому відчувається досвідчена рука педагога-популяризатора науки.

На нашу думку, єдиний закид все ж можна зробити авторові. Це проекція його власних політичних поглядів на деякі події минулого. Прикладом служить його ставлення до гетьмана Івана Скоропадського — далекого предка Павла Скоропадського, сучасника і політичного противника автора. І як у політичних працях Григоріїва-Нашого не знаходиться жодного доброго слова про гетьманат 1918 р., так і Григорій Наш має тільки чорні фарби для описання правління І. Скоропадського. Не забув він згадати і відому Настю Скоропадську, яка в дійсності була однією з найенергійніших жінок ХVІІІ ст. — жіночого століття в історії Європи — і відіграла велику роль в урядуванні гетьмана Скоропадського.

Проте заради справедливості треба зазначити, що «Історія» Григоріїва-Нашого різко виділялася на загальному тлі соціалістичного ставлення до минулого. Якщо В. Винниченко писав, що українську історію неможливо читати без брому, якщо на І Українському військовому з'їзді 1917 р. всіх старих гетьманів і старшину звинувачували у зрадництві, автор «Історії українського народу» намагався судити правителів України за їх вчинками. Інша справа — чи варто взагалі історик перебирати на себе функції судді. Нам здається, що в навчальному посібнику це обов'язково, бо крім розповіді про минуле підручник історії має показати дітям, які саме вчинки історичних діячів були корисними для українського народу, а які призвели до того, що в ході визвольних змагань 1917—1921 рр. однією з головних перешкод у відбудові своєї держави стала прогресуюча апатія народу до цієї справи.

Мабуть, всім уже набридли настирливі аналогії між подіями того і нашого часу. Проте у Біблії — старій мудрій книзі сказано:

Буває таке, що про нього говорять:
«Дивись, — це нове!
Та воно вже було від віків,
що були перед нами!
Нема згадки про перше,
а також про наступне, що буде —
про них згадки не буде між тими,
що будуть потому....

(Екл., 1, 10, 11).

Аби вирватися з цього кола історії, і потрібні такі книги. Підручники, що навчають історії народу. І чим більше їх буде, хороших і талановитих, тим більше наші діти відчують гордість за свою незалежну Українську державу, якій минуло не лише 2 роки, а вже багато століть. Можна тільки привітати видавничу фірму «Богдана», яка взялася за таку необхідну справу і, виправивши правопис на сучасний, видала таку необхідну книгу.

Г. В. ПАПАКІН,

З М І С Т

<i>Розділ I.</i>		Половці	38
ДОКНЯЖІ ЧАСИ		Володимир Мономах	39
Стародавнє життя	3	Занепад Київської держави	40
Слов'яни	3	Московщина	42
Життя слов'ян	5	<i>Розділ IV.</i>	
Слов'янська віра та звичаї	5	ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА	
Слов'янські сусіди	8	Будування Галицької держави	43
Переміни в громадському житті	9	Татари	44
Київ	10	Татарщина	45
Новгород	11	Король Данило	47
Слов'янське військо	11	Юрій Львович та його нащадки	48
<i>Розділ II.</i>		<i>Розділ V.</i>	
КНЯЖЕ ОПАНУВАННЯ		ЛИТОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ	
Початок княжої влади	12	Насування Литви	49
Початок державного життя	13	Ольгерд	50
Порядкування державою	15	Боротьба за Галичину	51
Найдавніші князі	16	Литвинські порядки	52
Олег	16	Унія Литви з Польщею	53
Ігор	17	Свидригайло й боротьба за рівність	55
Ольга	19	Литвинські утиски	56
Святослав	20	Повстання Михайла Глинського	57
<i>Розділ III.</i>		Боротьба за волю в Галичині	58
КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА		Братства	58
Володимир	23	Татарські напади на Україну	59
Польща (X стол.)	25	Дике поле	60
Володимирова держава	25	Початки козацтва	61
Християнство серед слов'ян	26	<i>Розділ VI.</i>	
Володимирові хрестини	26	ПОЛЬСЬКЕ ПАНУВАННЯ	
Охрещення русинів р. 988	27	Люблінська унія (державна)	65
Боротьба з печенігами	29	Польське опанування	66
Відокремлення Полоцька	30	Зміни в господарстві	67
Зв'язки між східними слов'янами	31	Збільшення козацтва	68
Колотнеча серед Володимирових синів	32	Криштоф Косинський	69
Ярославове князювання	33	Наливайко	70
Колотнеча між Ярославенками	36	Становище православної церкви в Польщі	73
Україна	37		

Панські розкоші	75	<i>Розділ IX.</i>	
Перші оборонці національної культури	75	БОРТЬБА ЗА УКРАЇНУ МІЖ МОСКВОЮ, ПОЛЬЩЕЮ І ТУРЕЧЧИНОЮ	
Зміцнення братств	77	Дорошенко	135
Гедеон Балабан	78	Гетьманування Брюховецького	136
Церковна унія (Брестська)	79	Дорошенко й Брюховецький	137
Боротьба з унією	82	Многогрішний	138
Самійло Кішка	84	Ханенко	139
Розквіт козацтва	85	Правобережжя під турками	140
Козацькі порядки	86	Самойлович	141
Козацькі походи	89	Боротьба Дорошенка з Самойловичем	141
Польські переговори з козаками	92	Боротьба турків з Москвою за Правобережжя	145
Гетьман Петро Сагайдачний	93	Правобережжя знов під Польщею	145
Елисей Плетеницький	95	<i>Розділ X.</i>	
Київське братство	96	МОСКОВСЬКО-ГЕТЬМАНСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ. ПОЛЬСЬКЕ ПАНУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ	
Нова ієрархія	97	Приєднання української церкви до московської	147
Друге гетьманування Сагайдачного	98	Кінець Самойловича	148
Перші заходи до єднання з Москвою	100	Іван Мазепа	148
Повстання Жмайла та Куруківська згода	101	Економічне становище на Україні за часів Мазепи	150
«Тарасова ніч»	102	Народні розрухи	151
Парламентська боротьба	104	Розбрат Мазепи з Москвою	152
Києво-Могиллянська колегія	105	Спілка з шведами	154
Кодак	107	Боротьба Мазепи з Петром I	156
Павлюк	103	Боротьба з Петром I після Мазепи	159
Острианин, Гуня та капітуляція на Старці-Дніпрі	109	Московські утиски на Україні «Малоросійська Коллегія»	160
Слобожанщина	111	Перше скасування гетьманства	165
<i>Розділ VII.</i>		Павло Полуботко	168
ХМЕЛЬНИЧЧИНА		Безгетьманія	169
Повстання Хмельницького	112	Данило Апостол	171
Перший похід Хмельницького	114	Базавлуцька Січ	171
Другий похід Хмельницького	118	Друге скасування гетьманства Угорська Україна	172
Левенці	119	Польське панування на Правобережжі	173
Новий лад на Україні	120	Гайдамаки	174
Третій похід Хмельницького	121	Верланове повстання	177
Молдавський та Жванецький походи	123	Гайдамаччина	178
Спілка з Московщиною	124	Друге безгетьманія	180
<i>Розділ VIII.</i>		Олекса Розумовський	181
БОРТЬБА ЗА УКРАЇНУ МІЖ МОСКВОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ		Вибори гетьмана	183
Боротьба з Польщею	125	Гетьманування Розумовського	183
Смерть Хмельницького	126	Слобожанщина за часів гетьманів	185
Виговський	127	Останнє скасування гетьманства	185
Мартин Пушкар	128		
Боротьба з Москвою	129		
Юрій Хмельниченко	131		
Сомко й Золотаренко	132		
Брюховецький і поділ України	133		
Тетеря	134		

Розділ XI

**МОСКОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ
НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ, ПОЛЬСЬКЕ — НА
ПРАВОБЕРЕЖЖІ Й АВСТРО-
ПОЛЬСЬКЕ — В ГАЛИЧИНІ ТА
БУКОВИНІ**

Рум'янцев та вибори в «Комісію Уложенія»	188
Культурне становище Лівобе- режної України за XVIII ст.	189
Чумацтво	192
Боротьба з унією в Польщі	193
Коліїщина	194
Прилучення Галичини й Буко- вини до Австрії	196
Касування запорозьких віль- ностей	197
Зруйнування Запорозької Січі	198
Утікання запорозьців під турка	199
Доля запорозьких земель	200
Недобитки запорозьців у Росії, під турками та в Банаті	201
Відміна українських порядків на московські	203
Гуртування Чорноморського ко- зацтва	204
Прилучення Правобережної Ук- раїни до Росії	205

Розділ XII.

**МОСКОВСЬКЕ ПАНУВАННЯ
НА УКРАЇНІ, АВСТРО-ПОЛЬСЬКЕ
В ГАЛИЧИНІ**

Початки національного відрод- ження Галичини	206
Московське панування	207
Бідування Чорноморського ко- зацтва	209
Кубанське козацтво	212
Початки національного відрод- ження російської України	213
Мандрування тогочасних січови- ків	215
Початки визвольного руху в Ро- сії й на Україні	217
Зруйнування Задунайської Січі	219
Миколаївський режим у Росії	221
1848 рік та його наслідки в Га- личині й Буковині	222
Скасування панщини, воля й реакція в Росії	225
«Народовство» й «Москвофіль- ство» в Галичині	227
80-і роки в Росії й Галичині	228
90-і роки на російській Україні	230
90-і роки в Галичині	232
Перша російська революція	233
Друга російська революція	236
Післямова	243

Науково-популярне видання

Григорій Наш

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Відповідальні за випуск:
Л. Колодій, Б. Логінов

Технічний редактор Б. Л. Полонський

Коректор Ф. Мефьодова-Короніо

Здано до набору 03.06.93. Підписано до друку 26.08.93.
Формат 60×84¹/₁₆. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна.
Спосіб друку високий. Умовн. друк. арк. 14,41. Обл.-вид. арк. 16,87.
Умовн. фарбо-відб. 14,63. Тираж 50.000 прим. Зам. 4790.
«Богдана», 252160, Київ 160, абон. скринька 466/1.
Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ 151 вул. Волинська, 60.